

Harri Mantila

Suomen nykymurteet

Tietolipas 301

Harri Mantila

Suomen nykymurteet

Tietolipas 301

Teos on Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran nimeämien asiantuntijoiden tarkastama.

SKS:n julkaisujen kokoelma kuuluu Unescon Maailman muisti -rekisteriin.

© 2025 Harri Mantila ja SKS

Kannen suunnittelu: Emmi Kyötsönen

Taittomalli: Markus Itkonen

Kannen toteutus: Eija Hukka

Taitto: Maija Räisänen

ISBN 978-951-858-982-5 (nid.)

ISBN 978-951-858-983-2 (EPUB)

ISBN 978-951-858-984-9 (PDF)

ISSN 0562-6129 (nid.)

ISSN 2670-2584 (verkkojulkaisut)

DOI <https://doi.org/10.21435/tl.301>

Teos on lisensoitu Creative Commons BY-NC-ND 4.0

International -lisenssillä, ellei toisin mainita.

(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.fi>)

Teos on avoimesti saatavissa osoitteessa

<https://doi.org/10.21435/tl.301>

tai lukemalla tämä QR-koodi mobiililaitteella.

PunaMusta Oy, Turenki 2025

Sisällys

Esipuhe ja kiitokset 7

1 JOHDANTO 10

- 1.1 Murre, kulttuuri ja identiteetti 12
- 1.2 Murreaineistot ja -arkistot 15
- 1.3 Dialektologian ja sosiolingvistiikan teorioita ja menetelmiä 19
- 1.4 Terminologiasta 27
- 1.5 Suomen murteiden jaotus 29
  - 1.5.1 Murteiden perinteinen pääjako itä- ja länsi-murteisiin 29
  - 1.5.2 Murrealueiden syntyhistoriaa 32
  - 1.5.3 Murteiden uusi jako itä-, länsi- ja pohjois-murteisiin 36
  - 1.5.4 Murrerajojen luonteesta 42

2 NYKYMURTEIDEN LAAJALEVIKKISIÄ PIIRTEITÄ 45

- 2.1 Konsonantiston ilmiöitä 45
  - 2.1.1 *t*:n astevaihtelu 45
  - 2.1.2 *lk*- ja *rk*-yhtymien astevaihtelu 54
  - 2.1.3 *ts*-yhtymän vastineet 55
  - 2.1.4 Geminaatioilmiöt 58
  - 2.1.5 Jälkitavujen vokaalienvälinen *h* 64
- 2.2 Vokaaliston ilmiöitä 67
  - 2.2.1 Pitkän *AA*:n diftongiutumisen 67
  - 2.2.2 Diftongien avartuminen 69
  - 2.2.3 Diftonginreduktio 70

- 2.2.4 Svaavokaali 72
- 2.2.5 Jälkitavujen *A*-loppuiset vokaaliyhtymät 74
- 2.2.6 Labiaalistuminen 81
- 2.2.7 Jälkitavujen *i*-loppuiset diftongit 82
- 2.2.8 *i*:n loppuheitto 83
- 2.2.9 *A*:n loppuheitto 84
- 2.3 Morfologisia ja morfosyntaktisia ilmiöitä 85
  - 2.3.1 Inessiivin päätte 85
  - 2.3.2 Yksikön 3. persoonan *pi*-päätte 87
  - 2.3.3 Monikon 1. ja 3. persoonan verbimuodot 88
- 2.4 Persoonapronominit 89

- 3 ALUEKATSAUS 95
  - 3.1 Länsimurteet 96
    - 3.1.1 Lounaismurteet 96
    - 3.1.2 Lounaiset välimurteet 102
    - 3.1.3 Hämmäläismurteet 105
    - 3.1.4 Pääkaupunkiseudun murteesta 113
    - 3.1.5 Etelä-Pohjanmaan murteet 117
  - 3.2 Itämurteet 123
    - 3.2.1 Savolaismurteet 126
    - 3.2.2 Kaakkoismurteet 137
  - 3.3 Pohjoismurteet 142
    - 3.3.1 Keskipohjalaiset murteet 145
    - 3.3.2 Pohjoispohjalaiset eli Oulun seudun murteet 147
    - 3.3.3 Peräpohjalaiset murteet 150

- 4 NYKYMURTEIDEN VARIAATIOSTA KOKOAVASTI 157

- Merkintätavat 161
- Foneettiset merkit 162
- Lähteet ja lyhenteet 163
- Kirjoittaja 176
- English abstract 177
- Hakemisto 180

Esipuhe ja kiitokset

Tämä kirja on suunnattu oppikirjaksi suomen kieltä yliopistossa opiskeleville. Taso vastaa suunnilleen toisen opiskeluvuoden tietoja. Tämä tarkoittaa, että lukijalla on hyvä käsitys suomen kielen rakenteesta ja että hän hallitsee kielitieteen peruskäsitteistön. Tarkoitus on, että kirja olisi ajantasaistettu versio Martti Rapolan klassisesta oppikirjasta *Johdatus suomen murteisiin* (1947) ja että sitä voitaisiin käyttää murteita ja nykypuhekieltä käsittelevillä opintojaksoilla oheismateriaalina. Kirja soveltuu myös kaikille muille murteista kiinnostuneille.

Kirja poikkeaa kaikista aiemmista suomen murteiden esityksistä siten, että kuvaus on tuotu nykyhetkeen ottamalla huomioon perinteisen murteentutkimuksen tulosten rinnalle kaikki se tietämys, mikä nykyään on olemassa puhutun suomen muutoksesta ja variaatiosta. Nykymurre on kirjassa määritelty laajasti. Se kattaa koko puhutun suomen kielen variaation, vanhat ja muuttuneet murteet, kaupunkien ja maaseudun kielen sekä yksilöittäin ja tilanteittain vaihtelevan puhekielen. Päämurteet on jaettu totutun itä-länsi-kahtiajaon sijasta kolmia länsi-, itä- ja pohjoismurteisiin.

Kirjan rakenne on samantyyppinen kuin mainitussa Rapolan teoksessa. Johdantoluvun jälkeen kuvataan suomen kielessä esiintyviä laaja-alaisia ja runsaasti varioivia piirteitä, joista on paljon tutkimustietoa. Tällaisia ovat esimerkiksi *t:n* heikon asteen vastineet eli yleiskielen *d:n* vastineet, *ts*-yhtymän vastineet ja pitkän *aa:n* ja *ää:n* diftongiutumisen. Laaja-alaisen murteellisuuksien jälkeen on katsaus murrealueisiin, ja siinä esitellään kaikkien alueiden erikoispiirteitä. Murrepiirteet on esitetty hierarkkisesti: ensin otetaan esille

päämurrealuetta yleisesti luonnehtivat seikat, sitten tiettyä aluetta, esimerkiksi hämäläis- tai savolaismurteita, yleisesti luonnehtivat seikat, ja lopuksi on vielä kuvattu joitain alaryhmien erikoispiirteitä.

Laaja-alaisten murrepiirteiden kuvauksessa on otettu esille pääasiassa niitä piirteitä, jotka nykymurteissa ovat eläviä. Aluekatsauksessa tarkastellaan kuitenkin myös joitain harvinaisia arkaismeja, jotta lukijalle hahmottuisi kuva puhutun kielen vaihtelun ja muutoksen laajuudesta. Samasta syystä joidenkin ilmiöiden kohdalla on esitetty kantasuomen rekonstruktioita, jotka valaisevat kuvattavan ilmiön kehitystä. Rekonstruktio voi helposti myös ohittaa, jos lukijan tiedot eivät vielä riitä niiden ymmärtämiseen.

Karttoja on vain viisi. Tähän on kaksi syytä: Ratkaisulla on pyritty hälventämään termiin *murre* liittyvää alueellista assosiaatiota ja korostamaan sosiaalisten seikkojen, kielen muuttumisen ja variaation osuutta. Ovathan maantieteelliset murrerajat nykyään entistä häilyvämpiä kontaktien ja lisääntyneen maassamuuton ansiosta. Toiseksi karttoja eri murrealueista ja erilaisten ilmiöiden levinneisyydestä on jo aiemmin julkaistu paljon. Kirjassa onkin aina mainittu, missä Kettusen (1940a) murrekartaston kartassa on esitetty ilmiön levikki.

Murrenäytteitä kirja ei sisällä, koska niitäkin on julkaistu paljon eri aikoina. Viimeisin on Lyytikäisen, Rekusen ja Yli-Paavolan toimittama (2013) laaja murrenäytteiden kokoelma, jossa on näyte jokaisesta suomenkielisestä pitäjästä. Näytteet ovat myös äänitiedostoina kuunneltavissa *Kotimaisten kielten keskuksen* verkkosivulla kohdassa Suomen murrekirjan äänitteet¹. Kirjassa on myös hyvin tarkat pitäjäkohtaiset murrekartat.

Olen pyrkinyt tiivistämään, esittämään olennaisen ja luomaan yleiskatsauksen. Monet mielenkiintoiset ja ehkä tärkeätkin seikat ovat silloin jääneet kuvauksen ulkopuolelle. Teoksessa on kuitenkin laajahko lähdeluettelo, joka kattaa suomalaisen murteentutkimuksen keskeisimmän kirjallisuuden, ja mukana on myös joitain

1 <https://kotus.fi/sanakirjat/suomen-murteiden-sanakirja/murreaanitteita/suomen-murrekirjan-aanitteet/>

opinnäytetöitä. Näin lukija halutessaan löytää helposti lisätietoa kuvatuista murreilmiöistä.

Teoksen oppikirjaluonteen mukaisesti lähdeviittaukset eivät ole aivan niin tarkkoja ja laajoja kuin tutkimustekstissä. Kirjassa on siteerattu paljon erilaisia kokoomateoksia ja -artikkeleita, joiden yhteydessä ei ole aina palattu kaikkiin alkuperäislähteisiin, jotka usein ovat olleet eri yliopistoissa valmistuneita opinnäytteitä. Lähdeviitteessä on näissä tapauksissa käytetty ilmausta *kokoavasti*. Tällainen kokoomateos on esimerkiksi Nuolijärven ja Sorjosen raportti *Miten kuvata muutosta* (2005), joka kokoaa yhteen Kotimaisten kielten keskuksen murteenseurauhankkeen ensimmäisen kierroksen tuloksia.

Kiitän Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraa siitä, että se on ottanut tämän teoksen julkaisusarjaansa. Erityisen kiitoksen ansaitsevat kirjan kaksi nimetöntä arvioijaa, jotka ovat esittäneet käsikirjoituksen koko joukon tarpeellisia korjauksia ja muutosehdotuksia. Ne ovat olennaisesti parantaneet kirjan laatua. Kaikista jäljelle jääneistä virheistä ja epätarkkuuksista olen luonnollisesti vastuussa itse.

Oulussa kesäkuussa 2025

Harri Mantila

1 Johdanto

Suomessa on harjoitettu systemaattista murteiden tutkimusta eli *dialektologiaa* jo 1800-luvun lopusta saakka. Samalla on kerätty laajat aineistot, jotka nykyään ovat suurelta osin myös digitaalisesti tallennettuja ja saatavilla verkossa. Meillä onkin varsin kattava kuva siitä, millaisia vanhat kansanmurteemme ovat. 1970-luvulta lähtien on tutkittu myös sitä, miten murteet ovat muuttuneet kaupungistumisen, muuttoliikkeen ja median vaikutuksesta. Tällaista tutkimusta, jossa kielen muuttumista ja vaihtelua selitetään erilaisien sosiaalisten muuttujien mukaan, kutsutaan *sosiolingvistiikaksi*.

Sosiolingvistisessä tutkimuksessa muuttujia ovat esimerkiksi ikä, sukupuoli, sosioekonominen asema tai ammatti. Tämän tutkimusperinteen tuloksena myös nykymurteiden kehityksestä ja vaihtelusta eli *variaatiosta* on melko tarkka kuva. Tiedämme, mitkä murrepiirteet ovat säilyviä, mitkä yleistyviä ja mitkä taas ovat häviämässä. Tutkimuksen tulokset ovat kuitenkin olleet hajallaan eri tutkimuksissa ja opinnäytteissä.

Tässä kirjassa murteiden kuvaukseen liitetään mukaan sosiolingvistinen tutkimustieto puhutun suomen kielen muuttumisesta ja variaatiosta. Murre on nyky-Suomessa yhtäältä yhä enemmän myös sosiaalinen ja identiteettiin liittyvä seikka, mutta toisaalta alueellinenkin vaihtelu on edelleen olemassa, ja välistä saattaa tavata nuoriakin henkilöitä, jotka puhuvat kutakuinkin selvästi koti-maakuntansa murretta. Lisäksi viime aikojen murrebuumi, jossa murretta on käytetty spontaanin puheen ulkopuolisissa tilanteissa myös kirjoitetussa muodossa, on ollut omiaan lujittamaan murteiden asemaa. Kirjassa pohditaan lyhyesti myös murteiden kulttuu-

risia merkityksiä, ja murrealueiden esittelyn yhteydessä viitataan välistä myös siihen, ketkä kirjailijat ovat teoksissaan viljelleet kyseistä murretta.

Suomen kielen murteista on ennen tätä ilmestynyt useita kokonaiskuvauksia. Klassinen suomen murteiden yleisesitys on Lauri Kettusen *Suomen murteet*, joka käsittää kolme osaa: *I Murrenäytteitä* (1930a), *II Murrealueet* (1930b), *III A Murrekartasto* (1940a) ja *III B Selityksiä murrekartastoon* (1940b). Martti Rapola julkaisi vuonna 1947 lyhyen yleiskatsauksen *Johdatus suomen murteisiin*, joka on kuulunut monien fennistisukupolvien tutkintovaatimukseen. Vuonna 1966 Rapola julkaisi teoksen *Suomen kielen äännehistorian luennot*, joka on perin pohjoinen kielihistoriallinen katsaus puhutun suomen kielen rakenteesta. Se ei sisällä eri murrealueiden esittelyä.

Kalevi Wiik julkaisi vuonna 2004 suomen murteista esityksen, jossa kvantitatiivisin menetelmin tarkastellaan eri murteiden välisten rajojen jyrkkyyttä. Vuonna 2006 Wiik julkaisi teoksen *Sano se murteella* (2006a), ja samana vuonna hän täydensi esitystään julkaisemalla murrekartaston (2006b), joka käsittää 190 levikkikarttaa. Tätä kirjoitettaessa viimeisin suomen murteiden yleisesitys on Erkki Lyytikäisen, Jorma Rekusen ja Jaakko Yli-Paavolan toimittama *Suomen murrekirja* (2013), joka on murrenäytteiden kokoelma mutta sisältää myös kuvauksen kaikkien murteiden tärkeimmistä tuntomerkeistä.

Aiemmin julkaistuista suomen murteiden esityksistä käsillä oleva oppikirja poikkeaa siinä, että se tarjoaa ajantasaisen kuvauksen puhutun suomen tilanteesta. Tähän perustuu myös ratkaisu, jossa murrealueiden esittely poikkeaa edellisistä esityksistä. Totutun itä- ja länsimurteisiin perustuvan jaon sijasta esitellään oman ryhmänään pohjoismurteet Heikki Paunosen (1991) ehdotuksen mukaisesti. Koska kirja on tarkoitettu ensisijaisesti akateemiseksi oppikirjaksi, tällainen käsittely palvelee sellaisia fennistiikan opiskelijoita, jotka ovat syntyneet uuden vuosituuhannen puolella.

1.1 Murre, kulttuuri ja identiteetti

Edellä jo mainittiin, että murre ei ole nykyään enää pelkästään maantieteellinen seikka. Yhä useammin murteenkäytön rajat kulkevat sosiaalisten ryhmien välillä. Nykysuomalaisen puhekielen variaatiota ja muutosta kartoittavassa tutkimuksessa on paljon havain- toja siitä, että eri murrepiirteiden käytössä eri sukupolvet edustavat erilaista kielenkäyttöä. Myös sukupuolten välillä on havaittu merkit- täviä eroja. Sosioekonomisten ryhmien välisiä kielenkäytön eroja on tutkittu vähemmän, mutta selvää tietysti on, että tällaistakin va- riaatiota nykysuomessa esiintyy. Erityisen selvästi murrepiirteiden katoamista ja säilymistä Suomessa säätelee tiettyihin murrepiirtei- siin liittyvä *sosiaalinen merkitys*.

Suomessa eri maakuntien asukkaisiin liittyy stereotyyppisiä käsi- tyksiä. Meille ovat tuttuja puheet iloisista karjalaisista, lupsakkaista mutta kieroista savolaisista, hitaista hämäläisistä, vakaista, jäyhistä ja ylpeistä eteläpohjalaisista ja niin edelleen. Maakuntastereotyytiat periytyvät jo 1800-luvulta, ja monet niistä ovat peräisin Topeliuksen *Maamme kirjasta*, jota pitkään käytettiin koulujen oppimateriaali- na. Tällaiset maakunnalliset stereotyytiat ovat saaneet aikaan sen, että myös kyseisten maakuntien murteeseen liitetään tiettyjä mer- kityksiä. Niinpä esimerkiksi persoonapronomineja *mie* ja *sie* saa- tetaan pitää iloisina ja mukavan kuuloisina, koska niihin liitetään myönteisiä Karjala-mielikuvia, ja tutkimus onkin osoittanut, että nämä persoonapronominityytit ovat nykyään säilyviä. Vastaavas- ti savolaistyyppistä diftongiutumista (esim. *moa* ~ *mua*, *peä* ~ *piä*) voidaan pitää maalaisena ja huvittavana, ja tämän piirteen käyttö onkin nykyään vähenemään päin. (Kokoavasti ks. esim. Mantila 2004.) Murrepiirteisiin liittyvien sosiaalisten ja kulttuuristen mer- kitysten yhteydessä puhutaan nykyään kielen *indeksisyydestä* (tästä ks. esim. Sorjonen, Lehtonen & Rouhikoski 2015: 17–21.)

Suomessa vallitsi 1990-luvulla murrebuumi, jonka tuloksena jul- kaistiin paljon erilaista murteella kirjoitettua aineistoa, esimerkiksi sarjakuvia (Asterix, Aku Ankka), paikallislehtiä ja jopa katekismus käännettiin usealle murteelle. Yleistajuisia murresanakirjoja julkais-

tiin esimerkiksi Savon (Eskelinen 1995), Etelä-Pohjanmaan (Karhu 1998), Oulun (Ukkola 2000) ja Peräpohjolan (Arvola 1999) murteesta sekä Stadin slangista (Mäkelä 1998). Näiden teosten esipuheissa on esitetty murteella julkaisemisen syiksi paitsi paikallisuuden korostaminen ja paikalliskulttuurin vaaliminen myös murteen tallentaminen, koska murteen arvellaan olevan katoamassa. Usein murteen on katsottu olevan hauskaa, ja sitä on käytetty huumorin välineenä. (Eskelinen 1995 6; Ukkola 2000: 5–9; Koski 2002: 73–74.)

Suomalaiseen viestintäkulttuuriin kuuluu, että julkisessa puheessa, esimerkiksi mediassa, sallitaan murteen ja muun arkisen puhekielen käyttö tiettyyn rajaan saakka. Esimerkiksi monet johdatavat poliitikot ovat käyttäneet tällaista kieltä. Monet muistavat entisen presidenttimme Mauno Koiviston tokaisun *jottan tarttis tehrä*. Eduskunnan puhemies Riitta Uosukainen vannoi aikanaan, että *mie en höynähä*. Selvää on, että edellä mainitut poliitikkojen lausahdukset merkitsevät murreasuisina ihan muuta kuin siinä ta-pauksessa, että ne olisi esitetty yleiskielellä.

Murteen mukana tulee affektinen ja kulttuurinen merkitys. Kaikissa maissa tai kulttuureissa ei kuitenkaan pidetä hyväksyttävänä, että nimekäs poliitikko puhuisi julkisuudessa murretta. Esimerkiksi monet Itä-Euroopan kulttuurit vaativat standardikielen käyttöä julkisuudessa, ja murteen puhuminen mielletään maalaiseksi ja sivistymättömäksi. Samoin on Englannissa, jossa murre kertoo alemmasta sosiaalisesta asemasta. Norja taas on tunnettu esimerkiksi siitä, että julkisissakin tilanteissa puhujan murretausta saa kuulua, ja maassa on lisäksi kaksi kirjakieltäkin *nynorsk* (uusnorja) ja *bokmål* (kirjakieli), jotka poikkeavat selvästi toisistaan (Paunonen 1982b: 45–46; Kvam 2021). Suomi kuuluu viestintäkulttuuriltaan jonnekin näiden ääripäiden välimaastoon.

Murteen sosiaaliset ja kulttuuriset merkitykset eivät liity pelkääntään kollektiivisesti maakuntiin tai muihin maantieteellisiin alueisiin. Murre voi rakentaa myös yksilön identiteettiä, joko tietoisesti tai tiedostamatta. Kansainvälisessä sosiolingvistisessä tutkimuksessa on havaintoja jo 1960-luvulta lähtien siitä, että yksilön sitoutuneisuus kotiseutuunsa vaikuttaa siihen, käyttääkö hän alueen

murretta vai ei. Tällaisia tuloksia on saatu myös Suomessa. Johanna Vaattovaara (2009) on tutkinut tornionlaaksolaisen Pellon kunnassa asuvien nuorten samastumista kotiseutuunsa ja sen suhdetta paikallisen murteen ehkä leimallisimman piirteen, jälkitavujen vokaalienvälisen *h:n*, käyttöön (esim. *talhoon, sauhnaan*). Vahvasti kotiseutuunsa samastuvilla nuorilla *h:n* käyttö oli yleisempää kuin niillä, joille Pello kotiseutuna ei merkinnyt yhtä paljon. Samansuuntaisia tuloksia saatiin jo 1970- ja 1980-luvun taitteessa, kun Jyväskylässä tutkittiin osana *Nykysuomalaisen puhekielen murros* -hanketta eteläpohjalaisten lukiolaisten ja opiskelijoiden murteen säilymistä ja todettiin selvä yhteys kotiseutusidonnaisuuden ja murteellisuuden välillä (Mielikäinen 1981a: 113–124).

Nykyään yksilökohtaista identiteettiä ja henkilöbrändiä rakennetaan myös sosiaalisessa mediassa ja erilaisissa verkkoympäristöissä. Esimerkiksi Youtubessa useat videobloggaajat eli vloggaajat käyttävät murretta luodakseen välitöntä ja humoristista ilmapiiriä. Samalla saatetaan indeksoida ei-helsinkiläisyyttä. Tilanteisella vaihtelulla vloggaaja saattaa myös erottaa erilaisia rooleja siirtymällä välillä murteesta yleiskielisempään ilmaisuun. Jotkut saattavat esiintyä murteen asiantuntijoina ja esitellä opettavaisesti oman tai jonkin toisen murteen piirteitä. (Sundqvist 2022: 85–91.)

Vaikka murrebuumi on nyttemmin hiukan laantunut, murretta käytetään edelleen eri yhteyksissä myös julkisesti. Murre näkyy ja kuuluu 2020-luvun suomalaisessa kielimaisemassa kaikkialla. Se näkyy mainoksissa ja julkisissa kylteissä, paikkakuntien esittelyvideoissa, ravintoloiden ruokalistoissa ja joskus jopa virallissävyyksissä teksteissä. Murretta kuullaan arkipuheen lisäksi radiossa ja televisiossa. Kielellinen variaatio on vahvasti osa suomalaista viestintäkulttuuria. Murteen julkinen käyttö on kielen ilmaisuvarojen laajempaa käyttöönottoa, mutta ymmärrettävästi se herättää välillä myös kielteisiä reaktioita.

Kuva 1. Paikallisidentiteettiä ja murteen julkista käyttöä. Näkymä Oulun torilta toukokuussa 2025. Kuva: Harri Mantila.

1.2 Murreaineistot ja -arkistot

Systemaattinen murteiden tallennustyö aloitettiin Suomessa jo 1800-luvun lopussa. Tuolloin suomen kielen tutkimuksen suurmies E. N. Setälä julkaisi suuren sanakirjaohjelmansa, jonka yhtenä tavoitteena oli saada aikaan suomen murteiden sanakirja. Materiaalin kokoamiseksi aloitettiin sanaston keruutyö lähettämällä stipendiaatteja eri puolille maata. Keruun tuloksena onkin ilmestynyt useita laajoja yhden pitäjänmurteen sanastoja, joista esimerkiksi voi mainita R. E. Nirvin *Kiihtelysvaaran murteen sanakirjan* (1974–1981). Suurin osa sanastosta on saatu suomen kielen opettelijoiden niin kutsuttuina cum laude -töinä tekemistä kokoelmista sekä aivan tavallisten kansanhelmien keräelmistä. Murteiden sanastoa on nimittäin saatu paljon talteen vastaajaverkoston avulla. Nämä vastaajat ovat olleet äidinkielestään kiinnostuneita tavallisia suomalaisia, jotka ovat lähettäneet tietoa *Suomen murteiden sana-*

arkistoon (SMSA). Pitkään julkaistiin myös *Sanastaja*-nimistä lehteä, jossa pyydettiin vastaajia lähettämään sanoja kunkin numeron aihepiiristä.

Suomen murteiden sana-arkiston materiaalia on kertynyt yli 8 miljoonaa sanalippua, ja materiaalista toimitetaan koko ajan *Kotimaisten kielten keskuksessa* eli *Kotuksessa Suomen murteiden sanakirjaa* (SMS), josta on tähän mennessä ilmestynyt paperisena kahdeksan osaa, aakkosväli *a – kurvottaa*. Tämän jälkeen sanakirja on ilmestynyt verkossa vuodesta 2012 alkaen, ja vuosittain julkaitaan uusia sana-artikkeleita noin 6 000 kappaletta. Valmiissa sanakirjassa arvioidaan olevan aikanaan 350 000–400 000 eri sanaa. (Kotimaisten kielten keskuksen kotisivut).

Myös murteiden muoto-oppia on tallennettu systemaattisesti. *Muoto-opin arkisto* (MA) on perustettu vuonna 1967. Aineiston keruun ja järjestämisen ohjenuorana toimi Terho Itkosen laatima *Muoto-opin keruuopas* (1969). Nykyään on käytössä *Muoto-opin arkiston opas* (2003), jonka on toimittanut Toni Suutari. Siinä kerättävä muoto-opillinen aines on järjestetty tietyn signumiston mukaan. Täydellisiä kokoelmia on nykyään olemassa 139 pitäjstä² eri puolilta maata tasaisesti eri murrealueilta, ja yksi pitäjänkokoelma saattaa käsittää jopa yli 3 000 lippua. Muoto-opin arkiston paperiset kokoelmat on nykyään digitoitu, ja *digitaalinen muoto-opin arkisto* (DMA) on osa *Kielipankin*³ aineistoja. Seuraavilla sivuilla on kaksi esimerkkiä Muoto-opin arkiston paperisista lipuista.

Lauseopin arkisto (LA) on perustettu vuonna 1967 Turun yliopiston yhteyteen. Lauseopin arkiston murteita koskeva aineisto on siirretty Kielipankkiin, ja tämän korpuksen nimi on *Lauseopin arkiston murrekorpus*. Aineisto käsittää morfologisesti ja syntaktisesti koodatut tunnin mittaiset murretekstit 123 pitäjstä.

2 *Pitäjä* tarkoittaa samaa kuin *kunta*. Murteentutkimuksessa ja muuallakin historiallisissa ja kulttuurisissa yhteyksissä operoidaan usein käsitteellä *pitäjä*. Monet pitäjät ovat nykyään yhdistyneet suuremmiksi kunniksi.

3 *Kielipankki* on erilaisia teksti- ja puheaineistoja sisältävä verkkopalvelu ([Kielipankin verkkosivut](#)).

613a

1.

1-tav. vartalot

muata, p̄uta, tietä, t̄ötä,
voita, t̄ötä

"sit ol' kakskümmentä heh-
to(a tätä muata."

"sitte ku tul' automeininnit
ni sit pit lähte(äl laittama di-
ke(ata tietä."

"oha sielä võita leipē."

"oleh heilä t̄ötä ja oleh
heijä kanssā."

"ei se millä opim mittät
t̄ötä kelvo tekemā."

Jatkuu

HIRVENSALMI**Aila Mielikäinen****1969 - 70**

613a

2.

2-tav. vartalot

kallō, kirjō, matkō, rah-
 hō, rattō, sammō, suolō, lihhō;
 heinē ~ heinō [vanh.] , ikkē ~ ik-
 kō, küllē, köühē, lehmē ~ lehmō,
 leipē, päivē ~ päivō

Geminaatio ei aina ole
 täydellinen.

"puhasta kallō eij olem
 monta."

"ei minu tarvina koko mat-
kō kävellä."

"küllä sitä rahhō tarvī
 ollan nükūjä."

Jatkuu

HIRVENSALMI

Aila Mielikäinen

1969 - 70

Kuva 2. Esimerkkejä Muoto-opin arkiston lipuista, signumi 613, partitiivi.
 (Aila Mielikäisen kokoelma Hirvensalmen murteesta Etelä-Savon murre-
 alueelta, 1969-1970.)

Keskeinen suomen murteiden lähdeaineskokoelma on *Suomen kielen nauhoitearkisto* (SKNA), joka sijaitsee Kotuksessa. Se on perustettu vuonna 1959, ja silloin tavoitteeksi asetettiin, että jokaisesta suomenkielisestä pitäjästä tulisi saada talteen 30 tuntia nauhaa. Nykyään nauhoitteita murteista on jo yli 15 000 tuntia, ja muiden nauhoitteiden kanssa yhteenlaskettuna arkiston materiaalia on yli 20 000 tuntia. Joidenkin pitäjien osalta 30 tunnin tavoite on ylitetty huomasti, mutta paikoin tavoitteesta on jääty. Osa materiaalista on saatavissa Kotuksen verkkosivujen kautta, ja osa on myös Kielipankissa.

Murteentutkijalle saattaa olla hyötyä myös *Nimiarkiston* kokoelmista. Kotuksen Nimitoimiston arkistossa (NA) on kaksi ja puoli miljoonaa paikannimilippua, joihin on merkitty paikannimen yleiskielinen ja murteellinen asu sekä usein nimenoppaan puheesta napattu sitaatti, jossa voi olla sellaista materiaalia, joka kiinnostaa murteentutkijaa. Nimiarkiston materiaali on nykyään verkossa (Digitaalinen Nimiarkisto ja Nimisampo-palvelu).

Suomen kansankielen aineistot ja arkistot kuuluvat maailman laajimpien murreaineistojen kokoelmien joukkoon. Suurten murreaineistojen ja paikannimien keruun aloittaminen 1800-luvun lopussa liittyy laajemmin ajan aatevirtauksiin. Autonomian ajan lopun kansallinen herääminen suuntasi katseen oman kansan ominaislaatuun ja menneisyyteen.

1.3 Dialektologian ja sosiolingvistiikan teorioita ja menetelmiä

Suomalaiset murteentutkimukset olivat pitkään niin sanottuja *äännehistorioita*, joita tehtiin sadan vuoden ajan 1800-luvun lopusta aina 1900-luvun loppupuolelle saakka, vaikka rinnalla esiintyi toki muitakin tutkimussuuntauksia (ks. Aarikka 2023: 211–218). Äännehistorioiden taustalla on *nuorgrammaattinen* kielentutkimus (*Junggrammatik*), joka kehitettiin Saksassa Leipzigissä 1870-luvulla. Keskeistä siinä on ajatus äänne muutosten poikkeuksettomuudes-

ta, mikä tarkoittaa sitä, että tietty äänne muuttuu tiettyjen ehtojen vallitessa aina samalla tavalla. Tästä ehdottomasta näkemyksestä johtui, että äänne­muutoksista käytettiin nimitystä äännelaki. Tyypillinen esimerkki äännelaista suomen kielen historiassa on **ti > si*-muutos (esim. *kaksi < *kakti*). Poikkeukset selitettiin aina *analogian* avulla. Analogisessa muutoksessa sananmuodot ottavat mallia toisistaan, eivätkä yksittäiset äänne­teet enää muutu systemaattisesti. Alan klassikko on Hermann Paulin *Prinzipien der Sprachgeschichte* (1886), josta on otettu monia painoksia ja vielä 1900-luvun jälkipuoliskollakin. (Kelomäki 2009: 1–4.)

Nuogrammaatit kiinnittivät huomiota myös murteisiin ja ymmärsivät niiden aseman kielen muuttumisen tutkimuksessa. Murteita vertailemalla oli mahdollista saada tietoa niiden yhteisestä kantakielestä tai kantamurteesta. Suomen kielen tutkimuksen suur­mies E. N. Setälä opiskeli 1800-luvun lopussa Saksassa ja toi nuogrammaattisen menetelmän tuoreeltaan Suomeen. Hän julkaisi vuonna 1899 teoksen nimeltä *Yhteissuomalainen äännehistoria*, jossa hän esittää *myöhäiskantasuomen* (käytetään myös termiä *kantasuomi*) äännejärjestelmän rekonstruktion ja sen edustuksen itämerensuomalaisissa (suomi, karjala, lyydi, vepsä, inkeroinen, vatja, viro, liivi) kielissä. Teoksesta tuli suomalaisen murteentutkimuksen teoreettinen ja metodinen malli sadaksi vuodeksi. (Kelomäki 2009: 15–23.) Toinen alan klassikko on jo edellä mainittu Martti Rapolan *Suomen kielen äännehistorian luennot* (1966), joka esittelee kaikkien suomen murteiden äänne- ja muotorakenteen äännehistoriallisen disposition mukaisesti.

Seuraava ote on esimerkki tyypillisestä suomalaisen äännehistorian sovelluksesta. Se on peräisin Matti Pääkkösen väitöskirjasta, jossa käsitellään Oulun seudun murteiden astevaihtelusuh­teita (1971: 44–45; esitystä on selkeyden vuoksi lyhennetty ja yksinkertaistettu). Katkelmassa kuvataan *k:n* radikaalin astevaihtelun alkuperäisen heikon asteen vastineen eli soinnillisen palataalispirantin (**γ*) kehitystä erilaisissa vokaaliympäristöissä. Otteesta näkyy, miten menetelmä käytännössä toimii. Kieli on jaettu tiettyjen periaatteiden mukaan äännesekvensseihin, joiden sisäisiä äänne­muutoksia

sitten kuvataan. Poikkeukset selitetään analogialla eli mallivaikutuksella. Menetelmä antaa tarkan kuvan siitä, milloin *k:n* heikon asteen vastineena on *kato*, *j*, *v* tai milloin esiintyy vahvan asteen yleistyminen. Ongelmana tällaisessa lähestymistavassa kuitenkin on, että morfologia hukkuu äännehistoriallisen kuvauksen sekaan.

Kahden erilaisen vokaalin välissä

-eya-: Hai *se purijehhoito on ennen olluh huanompi tevannolta; sevvauttaa; pittäähän sielä ollas sejasa, on sejasa siikaaki* | HauP *rasvan sejasa* | Ou *sejasa ~ se'asa* | -- | Rants *sumun sejasta sitä veev väkijä* | -- Hailuodon *tevento ja sevvauttaa* -tapauksissa on *v* ilmeisesti analogista yleistystä *tevon, sevottaa* -muodoista. Vahva aste taas on yleistynyt muotoon *sekasten*: Hai *eiköön nuå asiat mennees sillä sekasten* --

-iya-: Li *jonku sijan oomma aina pitänee* | Hai (*kika:*) *kijat 'tierat hevosen kavioissa'* | HauP *s-oli yltäpäättä li'asa koko mies* | Lim *misäs harakka jos ei sijantaposa* | Rants *sijansorkat laskiaissa* --

-uya-: Hai *mu'asa* | Ou *heill-on sahat mu'asa, meem Martam mu'asa* | -- Lim *ei ne pysy mu'asa* | Rants *toisten tyttöim mu'asa remppasin* | Uta *tuulem mu'assa*.⁴

Suomalaiset murteentutkimukset noudattivat pitkälti samantyyppistä dispositiota, vaikka suomalainen äännehistoria erkanikin vähitellen nuorgrammatiikan tiukimmista periaatteista ja otti varsinkin nuoremmissa äännehistorioissa ääntenmuutosten selittämisessä enemmän huomioon suomen morfologian vaikutuksen. Nuorgrammatiikan painotusten vuoksi tutkimus on kuitenkin keskittynyt enemmän äänne- ja muoto-oppiin. Sanastoa ja erityisesti syntaksia on tutkittu vähemmän. Äännehistoriallisen kuvauksen aikaansaaminen kaikista murteista on ollut yksi fennistiikan suurista hankkeista. Kaikilta alueilta ei tällaista kuvausta kuitenkaan

4 Pitäjännimien lyhenteet: Hai = Hailuoto, HauP = Haukipudas, li = li, Lim = Liminka, Ou = Oulu, Rants = Rantsila, Uta = Utajärvi

ole vieläkään olemassa, koska 1970-luvulta alkaen myös muut näkökulmat ja menetelmät ovat tulleet mukaan dialektologiaan.

Murteentutkimuksen menetelmät eivät tietenkään ole omalakinen alueensa, vaan äännehistorian jälkeen kaikki muutkin kielitieteelliset teoriat, näkemykset ja lähestymistavat ovat olleet käytössä murteentutkimuksen puolella. *Strukturalismi* merkitsi 1900-luvun alussa nuorgrammatiikan vastaliikettä. Siinä näkökulma siirtyi kielen yksittäisten elementtien diakronisesta kuvauksesta kielen kokonaisjärjestelmän synkroniseen kuvaukseen. Diakronisella lähestymistavalla tarkoitetaan historiallista kuvausta kielessä ajan myötä tapahtuvista muutoksista. Synkroninen kuvaus esittää ikään kuin läpileikkauksen kielestä ja sen ilmiöistä tietyssä hetkessä.

Suomalaisessa murteentutkimuksessa uusi strukturalistishenkkinen metodinen avaus oli Heikki Paunosen väitöskirja *Monikon genetiivin muodostus suomen kielessä I* (1974). Siinä hän osoittaa, että monikon genetiivin erilaisia variantteja (esim. *puiden* ~ *puitten*) ei voida johtaa äännehistoriallisesti joistain tietyistä lähtömuodoista, vaan kehitys perustuu monimutkaisiin suhdeverkostoihin, jossa eri paradigmatyypit ovat ottaneet mallia toisistaan ja pyrkinet kohti tiettyä symmetriaa.

Murrerajojen luonnetta selvitettäessä on sovellettu kvantitatiivisia menetelmiä. Tällaista tutkimusta on kutsuttu *dialektometriaksi*. Suomessa sitä ovat tehneet muun muassa Marjatta Palander Savonlinnan seudun siirtymämurteista (1996) ja Kalevi Wiik, joka on laskenut Kettusen (1940a) murrekartaston kaikkien murrerajojen jyrkkyydet sen mukaan, kuinka monta erottavaa piirrettä kullekin rajalle tulee (2004).

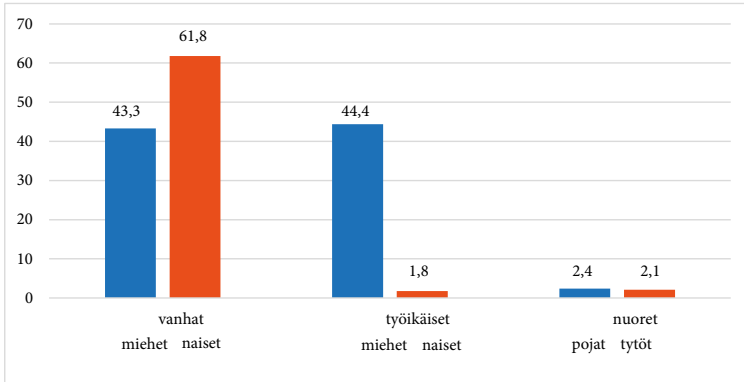
Kaikkein eniten murteentutkimuksemme on kuitenkin rikastunut sosiolingvististen menetelmien käyttöönoton myötä 1970-luvulla. Näkökulma on tämän suunnan tutkimuksissa siirtynyt kielihistoriasta nykykielen variaatioon ja muutokseen. Sosiolingvistisen tutkimuksen tulo muutti myös suhtautumisen informanttien valintaan. Perinteisessä murteentutkimuksessa informantiksi eli kielenoppaaksi kelpasivat vain mahdollisimman vähän oppia saaneet, ikänsä samalla paikkakunnalla asuneet vanhukset. Näin ajateltiin

saatavan talteen ”puhdasta” murretta, jota kirjasuomi ja vieraat kontaktit eivät olleet turmelleet. Koska tutkimuksen tarkoituksena olivat luonteeltaan historialliset, pyrittiin saamaan talteen mahdollisimman vanha kielimuoto, jonka pohjalta voitiin myös rekonstruoida kielen varhaisempia vaiheita. (Ks. esim. Aarikka 2023: 110–118.)

Koska sosiolingvistiikassa tutkimuskohteeksi tuli synkroninen variaatio, informanteiksi kelpasivat myös nuoret ja koulutetut. Myös kaupunkien kieltä alettiin tutkia. Perinteisessä dialektologiassa kaupungit oli kierretty kaukaa, koska niiden puheenparren ajateltiin edustavan sekoittunutta ja kirjakielen turmelemaa murretta. Suomalaisistakin murrekartoista kaupungit yleensä puuttuvat, ja esimerkiksi Helsinki esitettiin kuuluvaksi kokonaan ruotsinkieliseen alueeseen. Nyttemmin Helsinginkin puhekielestä on ilmestynyt jomonia tutkimuksia (esim. Paunonen 1995 [1982]; Juusela & Nisula (toim.) 2006; Sorjonen, Rouhikoski & Lehtonen (toim.) 2015; Kuparinen 2021). Myös muualta Helsinkiin muuttaneiden kieltä on tutkittu. Nuolijärven väitöskirja (1986) käsittelee Etelä-Pohjanmaalta ja Pohjois-Savosta Helsinkiin muuttaneiden kielellistä sopeutumista.

Sosiolingvistisen tutkimuksen toi fennistiikkaan Heikki Paunonen. Hänen johdolla alkoi vuonna 1975 laaja Suomen akatemian rahoittama hanke *Nykysuomalaisen puhekielen murros* (tekstissä tästä eteenpäin NPM). Sen tavoitteeksi asetettiin sosiolingvistisin menetelmin kartoittaa, miten vanhat kansanmurteet ovat tasoittumassa. Hankkeen esitutkimusraportin mukaan oli syntymässä uusi suomalainen kielimuoto, yleispuhesuomi. (Paunonen 1975a: 11–12.) Tarkasteltaviksi NPM-hankkeessa valittiin kielenpiirteitä, jotka ovat yleensäkin eri murteita erottavia. Näitä ovat esimerkiksi *t:n* heikon asteen vastineet, *ts*-yhtymän edustus, jälkitavujen *A*-loppuisten vokaaliyhtymien edustus, loppuheitto ja diftongien avartuminen. Hankkeen innoittamana on syntynyt useita tutkimusraportteja, erillistutkimuksia sekä iso määrä pro gradu -tutkielmia, joiden perusteella tiedetään melko tarkkaan, millainen nykymurteiden tilanne on 2020-luvulle tultaessa.

Nykysuomalaisen puhekielen muutosta ja variaatiota kartoittavaa tutkimusta on kutsuttu *sosiolingvistiseksi variaationtutkimuk-*

Kuvio 1. Esimerkki tyypillisestä näennäisaikamenetelmällä saadusta sosiolingvistisen variaation tutkimuksen tuloksesta: jälkitavujen vokaalienvälisen *h*:n edustus (%) Pohjois-Parkanon puhekielessä ikä- ja sukupuoli-ryhmittäin. (Mantila 1987: 101).

seksi tai *variationistiseksi sosiolingvistiikaksi*. Siinä on menetelmänä käytetty usein *näennäisaikamenetelmää*. Se tarkoittaa, että aineistoon haastatellaan eri-ikäisiä henkilöitä ja ikäryhmien välisten erojen ajatellaan ennustavan kielen muutosta siten, että kieli on kehittymässä nuorimpien informanttien käyttämän kielen suuntaan. Menetelmää on kritisoitu paljon, mutta toisaalta on todettu, että näennäisaikamenetelmä toimii usein hyvin ryhmätasolla. Yksilömurteet eli *idiolettit* saattavat kuitenkin muuttua eri suuntiin (esim. Mustanoja 2011: 337–348).

Kuviossa 1 on esitetty yksi tyypillinen näennäisaikamenetelmällä saatu tutkimustulos. Se kuvaa jälkitavujen vokaalienvälisen *h*:n edustusta (esim. *mennähän, kylähän*) yläsatakuntalaisen Parkanon (nykyään Pirkanmaata) murteessa. Ryhmä yksi tarkoittaa eläkeikäisiä, kakkosryhmäläiset ovat työikäisiä ja kolmosryhmäläiset alle 20-vuotiaita nuoria. Vasemmanpuoleiset pylväät kuvaavat miesten *h*-edustuksen prosenttiosuutta ja oikeanpuoleiset naisten. Kuvio osoittaa, miten *h*:n käyttö katoaa lähes kokonaan tultaessa nuorempiin ikäryhmiin. Naiset hylkäävät *h*:n sukupolvea aiemmin

kuin miehet, mutta vanhojen ryhmässä naiset säilyttävät piirteen miehiä paremmin.

Näennäisaikamenetelmää on Suomessa sovellettu paljon sekä opinnäytteissä että varttuneempien tutkijoiden töissä. Sittemmin kielen muutosta on ehditty tutkia myös *reaaliaikaisesti* joko siten, että samoilta informanteilta on kerätty aineistoa eri aikoina tai siten niin, että samasta puheyhteisöstä on olemassa eriaikaista materiaalia eri puhujilta. Ensin mainittua on tapana kutsua *paneeli-tutkimukseksi* ja jäljempää *trenditutkimukseksi*.

Nykymurteita on reaaliaikamenetelmällä tutkittu esimerkiksi alasatakuntalaisen Alastaron (Kurki 2005) ja Tampereen (Mustanoja 2011) sekä Helsingin puhekielestä (Kuparinen 2021). On myös valmistunut yksi tutkimus, jossa on ollut mahdollisuus seurata yhden yksilömurteen eli idiolektin kehitystä 30 vuoden aikana. Informanttina on tässä Pohjois-Karjalan Enonkoskella elänyt mieshenkilö, jota haastateltiin ensi kerran 7-vuotiaana ja viimeisen kerran informantin ollessa 37-vuotias (Palander 2005). Reaaliaikatutkimukset ovat osoittaneet, että yksilötasolla kieli voi paitsi kehittyä yleiskielisempään suuntaan myös murteellistua. Tällaisia tuloksia on saatu esimerkiksi Virtain nykymurteesta (ks. esim. Nahkola & Saanilahti 2001).

Reaaliaikamenetelmää on ollut mahdollisuus toteuttaa myös *Kotimaisten kielten keskuksen murteenseuruuhankkeessa*. Se aloitettiin vuonna 1989, ja tarkoituksena on ollut seurata reaaliajassa murteen muuttumista kymmenellä paikkakunnalla eri puolilla Suomea. Mukana on ollut länsimurteiden alueelta Alastaro, Artjärvi, Eurajoki, Kauhava ja Pälkäne, itämurteiden alueelta tutkimuspaikkakuntina ovat olleet Lapinlahti, Liperi, Savitaipale ja Sotkamo ja pohjoismurteista mukana on ollut Alatornio (nykyään Torniota). Hanke on toteutettu yhteistyönä yliopistojen kanssa. (Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 14.) Ensimmäisen vaiheen tuloksista on ilmestynyt Nuolijärven ja Sorjosen kokoava raportti vuonna 2005. Sen tuloksiin viitataan tässä kirjassa toistuvasti. Tällä hetkellä murteenseuruu jatkuu yhä, ja eri yliopistoissa on kerätty seuruun toi-

sen ja kolmannen vaiheen aineistoja, joista on valmistunut useita pro gradu -tutkielmia.

1980- ja 1990-luvuilla ilmestyi useita väitöskirjoja, joissa tarkasteltiin vain yhtä murrepiirrettä. Nämä ammensivat tutkimuskoh-teensa perinteisen dialektologian puolelta, mutta niissä tarkasteltiin kielen muuttumista ja variaatiota erityisesti kielen rakenteen kan-nalta ja hahmoteltiin ilmiöiden variaatiohierarkiaa eli sitä, miten erilaiset fonologiset, fonotaktiset ja morfologiset seikat säätelevät kielen muuttumismekanismeja. Tällaisia tutkimuksia ovat esim. Nahkolan (1987) väitöskirja yleisgeminaatiosta (esim. *tekkee, tal-loon*), Palanderin (1987b) tutkimus itämurteiden erikoisgeminaa-tiosta (esim. *ranntaan, makkarraa*), Juuselan (1989) työ Töysän murteen *i*-loppuisista diftongeista (esim. *iloinen ~ ilonen ~ iloo-nen*), Mantilan (1992) tutkimus peräpohjalaismurteiden *h*:sta (esim. *menhän, sauhnaan*) ja Krookin (1999) väitöskirja diftongien avar-tumisesta (esim. *nuari, miäs*).

Viime aikoina dialektologit ovat Suomessa ja muuallakin harras-taneet paljon *kansandialektologista* tutkimusta. Se tarkoittaa, että ei-lingvisteiltä kysytään heidän tietojaan, käsityksiään ja arvostuk-siaan eri murteista ja puhekielen *varieteeteista* eli jollekin alueelle, aikakaudelle, erikoisalalle tai ryhmälle tyypillisestä kielestä. Edellä on jo mainittu Vaattovaaran (2009) tutkimus pellolaisnuorten paik-kasuhteesta ja sen korreloimisesta murteenkäytön kanssa. Vuonna 2011 ilmestyi Nupposen väitöskirja, jossa hän tutki, millaisia piirteitä syntyperäiset ja toisaalta ei-syntyperäiset savolaiset ajattelevat kuu-luvan Savon murteeseen ja miten syntyperäiset Savon murteen pu-hujat tunnistavat ja havainnoivat omaa murrettaan ja sen naapurimurteita. Aila Mielikäinen ja Marjatta Palander (2014) ovat julkais-seet kokoavan tutkimuksen siitä, miten suomalaiset puhuvat mur-teista. Palander on analysoinut itä- ja eteläsuomalaisten murrekäsi-tyksiä (2011).

Uuden vuosituhatosen puolella sosiolingvistiikan paradigmat ovat edelleen laajentuneet, ja on tutkittu esimerkiksi variaation mer-kitystä vuorovaikutuksen kannalta eri tilanteissa (ks. Lappalainen 2004). *Vuorovaikutussosiolingvistiikaksi* kutsutaan tutkimussuun-

tausta, jossa variaatiota tarkastellaan suhteessa meneillään olevaan toimintaan, sen osallistujiin ja heidän rooleihinsa. Usein on tutkittu sellaisia kielenpiirteitä, joilla näyttäisi olevan sosiaalista merkitystä tutkittavalle yksilölle tai ryhmälle. Esimerkki tällaisesta on Rouhikosken tutkimus, jossa tarkastellaan, miten ja missä tehtävissä ja tilanteissa helsinkiläisissä KELA-asiointien keskusteluissa käytetään jälkitavujen *iA*- ja *UA*-yhtymien eri variantteja (esim. *korttii ~ korttia*). (2015: 126–127.)

Tässä kirjassa eri murrepiirteiden variaation kuvauksessa viitataan välistä myös kansandialektologisiin tutkimustuloksiin. Vuorovaikutussosiolingvistiset ja kansandialektologiset näkökulmat jäävät kuitenkin vain muutamien viittausten varaan. Tarkoitus on keskittyä itse kielen ainekseen, murrepiirteisiin, niiden taustaan, nykyvariaatioon ja kehitykseen. Murteentutkimuksen ja sosiolingvistiikan tutkimussuuntien kehityksestä Suomessa on olemassa useita kokoavia katsauksia, joihin lukija voi halutessaan tutustua. (Paunonen 1982b: 35–110; Paunonen 2009: 557–561; ks. myös Kurki 2005: 13–22; Mustanoja 2011: 54–62; Nuolijärvi & Lappalainen 2020.)

1.4 Terminologiasta

Tässä kirjassa käytetään termiä *nykymurre*. Se tarkoittaa mitä tahansa arkista puhekieltä, joka ei noudata normitetun yleiskielen äänne- ja muotorakennetta. Se vaihtelee runsaasti sekä alueittain että erityisesti yksilöittäin ja sisältää samaan aikaan vanhojen murteiden alueellisia piirteitä, yleistäviä murrepiirteitä ja vielä yleiskielenkin piirteitä.

Suomalaisessa sosiolingvistiikassa on ollut perinne, jossa vanhoja kansanmurteita on kutsuttu *murteeksi* ja sittemmin muuttunutta murretta *nykypuhekieleksi* tai *puhekieleksi* (Aarikka 2023: 386–398). Tällainen jako on ollut käytännöllinen ja sinänsä toimiva ratkaisu, jonka mukaisesti varhempia murteentutkimuksia on voitu verrata uudesta aineistosta saatuihin tuloksiin (käytännössä ks. esim. Kurki 1998 ja 1999a). Vanhojen murteiden ja nykypuhekielen välillä ei kui-

tenkaan ole mitään selvää rajaa, ja tässä kirjassa tätä jakoa ei tehdä, vaan eri murrepiirteiden variaatiota ja muuttumista kuvataan yhteinä jatkumona. Ajallisen jäsentämisen vuoksi paikoin on kuitenkin ollut tarpeen käyttää termiä *vanha murre*. Se viittaa tässä esityksessä kansanmurteidemme siihen vaiheeseen, jolloin ei vielä ollut tutkittu niiden muutosta ja variaatiota eli aikaan ennen 1970-lukua. Sellaista puhetta, josta kaikki alueelliset tuntomerkit ovat puuttuneet, on kutsuttu *yleispuhekieleksi*. Sitä ei tässä esityksessä käytetä lainkaan. (Ks. Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 15–18.)

Nykyistä puhuttua kieltä on haluttu tutkimuksessa myös määritellä alueellisesti siten, että on puhuttu esimerkiksi *aluepuhekielestä* (termeistä ks. Mielikäinen 1980: 25–34). Erilaisia alueellisia puhukieviä on kuitenkin nykyään vaikea rajata, koska variaatiota on paljon ja vanhat murrerajat ovat osin murtumassa. Samoin ero maaseudun ja kaupunkien kielen välillä on hämärä, vaikka selvää tietysti on, että kaupungeissa kieli muuttuu nopeammin ja ottaa vastaan uusia vaikutteita, koska kontakteja on paljon ja muuttoliike kaupunkeihin on koko ajan kasvava suuntaus. Alueellisten ja osin tietysti myös sosiaalisten seikkojen väljäreajaisuuden vuoksi onkin parempi lähteä liikkeelle itsestään murrepiirteistä ja niiden variaatiosta. Tässä kirjassa on luvussa 2 esitelty laajalevikkisten murrepiirteiden tausta ja kehityssuunnat nykymurteissa. Luvussa 3 on esitelty murrepiirteitä alueittain. Luvun 3 perusteella on mahdollista oppia tunnistamaan myös vanhoja murrenäytteitä alaryhmienkin tarkkuudella.

Kielenpiirre eli *variaabeli* merkitsee kielellistä muuttujaa tai kategoriaa. Tällainen on esimerkiksi inessiivin pääte, jolla taas on useita erilaisia ilmentymiä, esimerkiksi *ssA*, *sA* ja *s*. Näitä ilmentymiä kutsutaan *varianteiksi*. (Ks. Nuolijärvi & Lappalainen 2020: 872.) Tässä kirjassa keskeinen termi on *murrepiirre* tai välistä lyhyemmin *piirre*. Se tarkoittaa mitä tahansa jollekin murteelle tyypillistä seikkaa. Murrepiirteitä ovat siis esimerkiksi yleisgeminatio (esim. *tekkee*, *talloon*), diftongien avartuminen (esim. *nuari*, *kiakko*, *miäs*) ja välivokaali eli svaavokaali (esim. *kolome*, *talavi*, *lehemä*, *kahavi*). Osa murrepiirteistä on luonnollisesti yhteisiä yleiskielen kanssa. Niinpä esimerkiksi mainittu inessiivin päätteen variantti *ssA* kuuluu alun

perin savolaismurteisiin ja joihinkin hämäläismurteisiin, mutta se on aikoinaan otettu myös yleiskieleen. Termiä *piirre* on suomen kielen tutkimuksessa käytetty aiemmin hiukan ristiriitaisesti sekä merkityksessä ’yksittäinen ominaispiirre’ että ’kielen kategoria’ (Ks. Aarikka 2023: 258–263.)

1.5 Suomen murteiden jaotus

Suomen murteet on vanhastaan jaettu itä- ja länsimurteisiin. Jako on hyvin vanha. Se esiintyy ensimmäisen kerran jo Bartholdus (Pärtyyli) Vhaelin kieliopissa vuonna 1733. Siinä on erotettu kaksi päämurretta, *dialectus aboica* (’Turun murre’) ja *dialectus savonica* (’Savon murre’). Jako on vakiintunut siitä lähtien. Nykyisin tunnus-tetun itä- ja länsimurteiden rajan määritteli Antero Varelius vuonna 1848 ilmestyneessä artikkelissaan *Bidrag till Finlands kändedom i etnographiskt hänseende*, joka ilmestyi *Suomi*-sarjassa. Varelius kulki Suomen halki Haminasta Kokkolan seudulle ja määritteli itä- ja länsimurteiden rajan sen mukaisesti, mikä kussakin pitäjässä oli *t:n* heikon asteen vastine. Läntisiksi hän luki ne murteet, joissa vastineena oli *l* tai *r* (esim. *sota* : *solan* ~ *soran*, *lähteä* : *lählen* ~ *lähren*), ja itäisiksi ne murteet, joissa vastineena oli *kato* tai siirtymä-ään-teinä esiintyvät *j*, *v* tai *h* (esim. *sota* : *soan*, *paita* : *paijan*, *muoto* : *muovon*, *saaha*, *maihen*). (Paunonen 1991: 75–93.)

1.5.1 Murteiden perinteinen pääjako itä- ja länsimurteisiin

Jako itä- ja länsimurteisiin on pitkälle vakiintunut suomalaisessa dialektologiassa. Martti Rapola on edellä mainitussa teoksessaan *Johdatus suomen murteisiin* (1969 [1947]) esittänyt luettelon niistä keskeisistä piirteistä, joka erottavat näitä kahta päämurreryhmää toisistaan. Hän esittelee yksityiskohtaisesti 17 äänne- ja muoto-opillista seikkaa, jotka erottavat itä- ja länsimurteita toisistaan. Lisäksi hän kuvailee suppeammin vielä muutamia muitakin äänne- ja muotopiirteitä, jotka eivät hänen mukaansa erottele itää ja länttä. Tällaisia ovat esim. persoonapronominit *mie* ja *sie* sekä geminaa-

tioilmiöt (esim. *tekkee, talloon, ranttaan, makkarraa*). Seuraavassa taulukossa on esitetty Rapolan listan 17 piirrettä.

Taulukko 1. Itä- ja länsimurteita erottavat piirteet Rapolan (1969 [1947]: 32–75) mukaan.

kielenpiirre	itämurteet	länsimurteet
t:n heikon asteen vastine	<i>sota : soan ~ sovan</i>	<i>sota : soran ~ solan</i>
ts-yhtymän vastine	<i>mehtä</i>	<i>mettä</i>
lk, rk -yhtymien heikon asteen vastine	<i>jalka : jalat halko : halot nälkä : nälän märkä : märän</i>	<i>jalka : jalaat halko : halvot ~ haloot nälkä : näljän ~ nälään märkä : märjän ~ määrään</i>
tavunloppuinen klusiili	<i>kakla, mykrä, putro, hapras</i>	<i>kaula, myyrä, puuro, hauras</i>
pitkän AA:n edustus	<i>moa ~ mua, peä ~ piä kalloa ~ kalloo leip(p)eä ~ leip(p)ee</i>	<i>maa, pää kalaa leipää</i>
diftongien UO ja ie edustus	<i>nuori, työ, hieno, mies</i>	<i>nuari, tyä, hiano, miäs</i>
<i>ruoka</i>	<i>ruoka : ruu(v)an</i>	<i>ruoka : ru(v)an ~ ru(v)aan</i>
vokaalin kesto h:n edellä	<i>pyyhkiä, jäähtyä</i>	<i>pyhkiä, jähtyä</i>
tk-yhtymän edustus	<i>maatkoon, hypätkää</i>	<i>maakkoon, hypäkkää</i>
ee > OO 3. persoonassa	<i>tulloo, männöö</i>	<i>tulee, menee</i>
verbit <i>kylpeä, rypeä</i>	<i>kylpeä, rypeä</i>	<i>kylpöä, rypöä</i>
<i>mennä</i> -verbi	<i>männä</i>	<i>mennä</i>
inessiivin pääte	<i>ssA</i>	<i>sA, s</i>
3. p. pääte	<i>saapi (soapi ~ suapi)</i>	<i>saa</i>
mon. persoonapronominit	<i>myö, työ, hyö</i>	<i>me, te, he</i>
komparatiivi	<i>parempi</i>	<i>paree ~ parei(n)</i>
IOi-monikko	<i>tyttölöille</i>	<i>tyttöille</i>

Länsimurteet on suomalaisen murteentutkimuksen traditiossa tavattu jakaa edelleen kuuteen ja itämurteet kahteen ryhmään. Murrealueet ovat lounaasta luetellen seuraavat (numerot viittaavat alaluvussa 1.5.3 esitetyn kartan 2 signumeihin):

Länsimurteet

1. Lounaismurteet
2. Lounaiset välimurteet
3. Hämmäläismurteet
4. Etelä-Pohjanmaan murteet
5. Keski- ja pohjoispohjalaiset murteet
6. Peräpohjalaiset murteet

Itämurteet

7. Savolaismurteet
8. Kaakkoismurteet

Taulukossa 1 kuvatussa Rapolan listassa on esitetty vain äänne- ja muoto-opillisia seikkoja, mutta teoksessa *Johdatus suomen murteisiin* Rapola nostaa esiin myös joitain idän ja lännen välisiä sanastoroja (1969 [1947]: 77–79). Monet näistä liittyvät vanhaan agraarikulttuuriin, joten ne eivät enää nykymurteissa ole niin merkittäviä. Jotkin eroavuudet näkyvät kuitenkin variaationa nykykielessäkin. Vanha kiista on siitä, käytetäänkö saunassa *vastaa* vai *vihtaa*. Näistä ensin mainittu on itämurteiden ja jäljempänä mainittu länsimurteiden sana. Yleiskielessä näitä ei ole standardisoitu, joten vanha murrekiista saa nykyäänkin jatkua todistamassa kielen rikkaudesta. Toinen idän ja lännen vastakohtaisuuteen liittyvä elävä sanasto-seikka on verbin *kutoa* merkitys. Idässä se tarkoittaa 'kangaspuilla kutomista', kun taas lännessä se on 'puikoilla esim. sukan tai villakäsineen kutomista'. Jälkimmäinen taas on itämurteissa *neulomista*.

Rapolan lista itä- ja länsimurteisista äänne- ja muotopiirteistä perustuu pitkälti kielihistoriallisiin seikkoihin ja asutushistoriaan. Siinä on esitetty taustaltaan ja kehitykseltään itäisiä ja läntisiä piirteitä, joiden juuret ulottuvat osin tuhannen vuoden taakse rautakauteen.

Nykymurteiden kannalta lista ei kuitenkaan pidä paikkaansa, vaan keski- ja pohjoispohjalaiset sekä peräpohjalaiset murteet sisältävät sekä itäisiksi että läntisiksi luokiteltuja piirteitä. Paunonen onkin vuonna 1991 ilmestyneessä artikkelissaan Till en ny indelning av de finska dialekterna ('Kohti suomen murteiden uutta jakoa') esittänyt, että suomen päämurteet pitäisikin nykytilanteesta käsin jakaa kolmeen pääryhmään: itä- ja länsimurteisiin sekä *pohjoismurteisiin* (mt. 85–93). Itse asiassa jo Vareliuskin huomautti, että itäisten ja läntisten murteiden lisäksi Pohjanmaalla puhutaan omaa murrettaan. Tämä näkökulma unohtui sittemmin suomen murteiden kuvauksesta. (Leino, Hyvönen & Salmenkivi 2006: 34.)

Tässä esityksessä lähdetään liikkeelle Paunosen esittämästä päämurteiden kolmijaosta. Ensin on kuitenkin syytä tutustua lyhyesti murrealueiden syntyyn, johon ovat vaikuttaneet eri kantakielivaiheiden jakaantuminen ja asutuksen leviäminen.

1.5.2 Murrealueiden syntyhistoriaa

Itämerensuomalaisten kielten kantakieltä nimitetään *kantasuomeksi* (tai aiemmin usein *myöhäiskantasuomeksi*). Sitä on nykytutkimuksen mukaan puhuttu suunnilleen nykyisen Viron alueella noin 2 000 vuotta sitten. Tämän kantakielen voidaan katsoa hajaantuneen ensimmäisellä vuosituhannella ajanlaskun alun jälkeen. Suomenlahden pohjoispuolelle levittäytynyttä kielimuotoa kutsutaan *pohjoiskantasuomeksi*, joka on edelleen jakautunut *läntiseksi kantakieleksi* ja *laatokkalaiseksi kantakieleksi*. (Kallio 2014: 163–164.)

Rautakauden (n. 500 eaa. – 1100, 1300 jaa.) loppuun tultaessa Suomessa oli yleisesti hyväksytyyn käsityksen mukaan neljä asutuskeskittymää. Lounaassa sijaitsi *muinais-Suomi* (Varsinais-Suomi), sisämaassa nykyisen Kanta-Hämeen alueella, Kokemäenjoen laaksossa ja Päijänteen ympäristössä sijaitsi *muinais-Häme*. Näillä alueilla puhuttiin läntistä kantakieltä, josta polveutuvat länsimurteet. Laatokan luoteisrannoilla oli *muinais-Karjala*. Tämä puolestaan oli laatokkalaisen kantakielen aluetta, ja tästä polveutuvat itämurteet. Näiden lisäksi on nykyisen Mikkelin tienoilla ollut asutuskeskittymä, joka arkeologisten löytöjen perusteella on ollut muinaishämä-

läistä lähtöä mutta karjalaistunut myöhemmin. (Lehtinen 2007: 246–247; ks. myös Kallio 2014:163–165.) Kartta 1 esittää rautakauden asutusoloja.

Kartta 1. Rautakauden asutusolot summittaisesti. Kartan on piirtänyt puhtaaksi Kauko Kyöstiö.

Varsinais-Suomen esihistoriallinen asutus on lounaismurteiden taustalla. Murteen syntyyn on vaikuttanut runsas muinais-skandinaavisten kielimuotojen vaikutus, joka näkyy esimerkiksi sananalkuisena kaksikonsonanttisuutena ja erilaisissa prosodisissa seikoissa. Lounaismurteilla on myös kontakti Viroon. Sisämaan muinaishämäläiset murteet säilyttivät rannikkoa paremmin pohjoiskantasuomalaisen luonteensa, koska niillä ei ollut samoja kontakteja kuin rannikolla. Lounaisten välimurteiden synty taas selittyy siten, että niiden alueet olivat alun perin lounaissuomalaisia, mutta myöhemmin alueelle muutti paljon hämäläisiä. Näin muotoutui lounaisten ja hämäläisten murteiden väliin erilaisten siirtymämurteiden kaistale. Alue asutettiin Varsinais-Suomea ja Hämettä myöhemmin, vasta 1 300- ja 1 400-luvuilla. (Lehtinen 2007: 248–249, 257–260; ks. myös Leskinen 1999: 361–362.)

Muinaissuomalainen ja -hämäläinen asutus levisi ilmeisesti jo rautakaudella pitkin Pohjanlahden rannikkoa kohti pohjoista, ja näin saivat alkunsa pohjalaismurteet. Kaikissa pohjalaismurteissa onkin selvä läntinen pohja. Etelä-Pohjanmaan murre on kuitenkin muista poikkeava. Sen katsotaan yleensä muotoutuneen lounaissuomalaisten ja hämäläisten muinaismurteiden pohjalta. Toisaalta murteessa on niin paljon omaleimaisia piirteitä, ettei tätä näkemystä voi pitää täysin yksiselitteisenä. Lisäksi on tunnettua, että Kyrönjoen suulla oli jo rautakaudella (tarkemmin n. 400–600 jaa.) kukoistava kauppapaikka, jonka asutus on nykytutkimuksen mukaan saattanut jatkua katkeamatta nykyaikaan asti. (Mantila & Leiviskä 2017: 268–271.)

Kartassa 1 on kysymysmerkillä varustettuna myös nimi *Kainuu*. Se on Pohjanmaan vanha nimitys ja liittyy lounaissuomalaisten levittäytymiseen pohjoisemmas Pohjanlahden rannikolla aina Peräpohjolaan saakka. Pitkin Pohjanmaata esiintyy edelleen paikannimiä, joiden osana on *kainuu*. (Ks. Lehtinen 2007: 256–257). Nykyisen Kainuun maakunnan nimeksi *Kainuu* on vakiintunut vasta 1900-luvun alussa.

Keski-, pohjois- ja peräpohjalaisissa murteissa lounaissuomalaiset ja hämäläiset piirteet edustuvat eri alueilla eri vahvuisina. Näihin

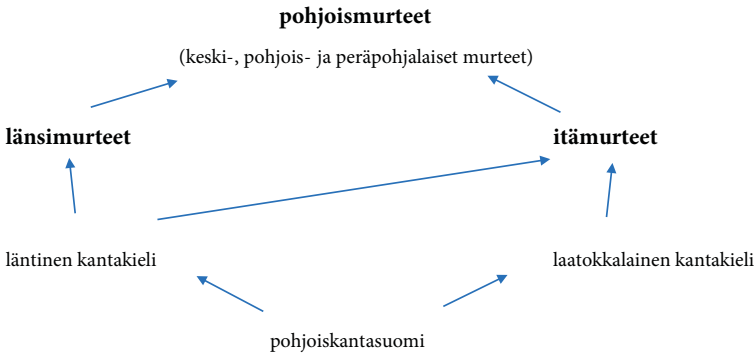
murteisiin on kuitenkin jättänyt jälkensä jo vanha laatokkalainen karjalaisuus. Nimittäin Pähkinäsaaren rauhassa (1323) Pohjois-Pohjanmaa ja Peräpohjola jäivät Novgorodin puolelle, ja vesireittejä pitkin karjalaisella asutuksella oli pääsy Pohjanlahden rannikolle ja Peräpohjolaan. 1500- ja 1600-lukujen taitteessa Keski- ja Pohjois-Pohjanmaa sekä Peräpohjola saivat savolaisen asutuslisän. Tuolloin nimittäin tapahtui niin kutsuttu *savolaisekspansio*, jossa savolaisia muutti sankoin joukoin nykyiseen Kainuuseen, Pohjanmaalle ja jopa Ylä-Satakuntaan. (Lehtinen 2007: 268–274, 281–282; ks. myös Leskinen 1999: 367–368.) Keski-, pohjois- ja peräpohjalaiset murteet muotoutuivat siis rautakauden lopun ja keskiajan kuluessa erikäisten läntisten ja itäisten kohtaamisten tuloksena.

Suomen itämurteet, karjalan kieli ja vepsä polveutuvat laatokkalaisesta kantakielestä, joka liittyy Laatokan luoteisrannikon muinaiskarjalaiseen asutuskeskittymään. Tällä asutuskeskittymällä oli 1000-luvun alkupuolella nykyisen Mikkelin tienoilla tytärasutus, josta savolaismurteiden katsotaan saaneen alkunsa. Mikkelin seudulla oli kuitenkin ennen karjalaisia ollut jo muinaishämäläistä asutusta, joten savolaismurteiden synnyssä on mukana myös läntinen komponentti. Savolaismurteiden puhujat laajensivat elinpiiriään keskiajan kuluessa ja erityisesti jo mainitun savolaisekspansion aikana kaikkiin ilmansuuntiin. Savolaismurteista tulikin näin laajimmalle levinnyt murrealueemme. (Lehtinen 2007: 280–282; Leskinen 1999: 369.)

Kaakkoismurteiden syntyyn ovat vaikuttaneet monet Ruotsi-Suomen ja Novgorodin ja sittemmin Venäjän väliset rajansiirrot. Asutuksen pohja on muinaiskarjalainen, mutta Pähkinäsaaren rauhahan raja (1323) tuli kulkemaan Karjalankannaksen halki. Silloin sen itäosat jäivät Novgorodille ja länsiosat Ruotsille. Itäosissa vanha karjalaisuus säilyi paremmin, ja länsiosiin taas muutti uudisasukkaita Länsi-Suomesta. Länsi-Kannaksen murteet saivat näin läntistä väriä. Stolbovan rauhassa vuonna 1617 koko Karjalankannas ja Inkerinmaa liitettiin Ruotsiin. Suuret joukot alueen ortodoksista karjalaisista väestöä pakeni Sisä-Venäjälle. Karjalankannaksen ja Inkerin autoituneille alueille muutti savolaisia uudisasukkaita. Kaakkois-

murteet ovat siis useiden eri rajanvetojen ja muuttoliikkeiden tuloksena syntynyt ryhmä, jossa on runsaasti sisäistä variaatiota. (Leskinen 1999: 368–370; ks. myös Lehtinen 2007: 285–288, 292.)

Suomen murteiden muotoutumisen voi yksinkertaistetusti ja kaavamaisesti esittää seuraavan kuvion avulla.

Kuvio 2. Pohjoiskantasuomen jakaantuminen rautakauden ja keskiajan kuluessa kaavamaisesti esitettynä.

1.5.3. Murteiden uusi jako itä-, länsi- ja pohjoismurteisiin

Kuten edellä on käynyt ilmi, keski- ja pohjoispohjalaisten sekä peräpohjalaisten murteiden pohja on länsisuomalainen. Niihin on kuitenkin 1500- ja 1600-luvulta lähtien savolaisekspansion myötä tullut niin paljon itäistä vaikutusta, että monet keskeiset piirteet edustuvat niissä itämurteiden tapaan.

Taulukossa 2 ovat mukana Rapolan listan kahdeksan ensin mainittua äänne- ja muoto-opillista kategoriaa. Pois on jätetty piirteet, jotka ovat vain yksittäistapauksia ja siten ehkä reliktinomaisia vanhasta läntisestä tai itäisestä kannasta kertovia piirteitä. Tällaisia ovat yksittäiset sanat *ruoka* ja *mennä* sekä vain muutamaiin tiettyihin sanoihin liittyvät äännepiirteet (*pyyhkiä*, *jäähtyä* ym.; *kakla*, *putro* ym.). Harvinaiset edustukset on merkitty sulkeisiin.

Taulukko 2. Itä-, länsi- ja pohjoismurteiden edustus kahdeksan keskeisen äänne- ja muotopiirteiden osalta.

kielenpiirre	itämurteet	länsimurteet	pohjoismurteet
<i>t:n</i> heikon asteen vastineet	<i>sota : soan ~ sovan (~ sojan)</i>	<i>sota : soran</i>	<i>sota : sojan ~ sovan (~ soan)</i>
<i>ts</i> -yhtymän vastineet	<i>mehtä</i>	<i>mettä</i>	<i>mettä ~ mehtä</i>
<i>lk</i> - ja <i>rk</i> -yhtymien heikon asteen vastineet	<i>jalka : jalan halko : halon nälkä : nälän märkä : märän</i>	<i>jalaan halvon ~ haloon näljän ~ nälään märjän ~ märään</i>	<i>jalan halon (~ halvon) nälän (~ näljän) märän (~ märjän)</i>
pitkän AA:n edustus	<i>moa ~ mua peä ~ piä kalloa ~ kalloo, leip(p)eä ~ leip(p)ee</i>	<i>maa pää kalaa leipää</i>	<i>maa pää kalaa leipää</i>
diftongien <i>uo</i> ja <i>ie</i> edustus	<i>nuori, mies, hieno</i>	<i>nuari, miäs, hiano</i>	<i>nuori, mies, hieno</i>
<i>tk</i> -yhtymän edustus	<i>maatsoon, hypätkää</i>	<i>maaksoon, hypäkkää</i>	<i>maaksoon, hypäkkää</i>
y. 3. p. päätte	<i>soapi ~suapi</i>	<i>saa</i>	<i>saapi</i>
<i>ee > oo</i> 3. persoonassa	<i>männöö, tulloo</i>	<i>menee, tulee</i>	<i>menee, tulee</i>

Taulukko 2 osoittaa, että kun tarkastellaan kahdeksaa Rapolan listassa ensin mainittua äänne- ja muoto-opillista seikkaa, pohjoismurteet ovat kolmessa tapauksessa itämurteiden kannalla. Nämä piirteet ovat *t:n* astevaihtelu, diftongien avartumattomuus ja 3. persoonan *pi*-päätte. *ts*-yhtymän ja *lk*, *rk*-yhtymien astevaihtelun tapauksissa itäinen ja läntinen tyyppi vaihtelevat. Ainoastaan pitkän AA:n edustus, *tk*-yhtymän assimilaatio ja 3. persoonan verbimuotojen labiaalistumisen (*ee > oo*) puuttuminen ovat pohjoismurteisissa aina läntisiä. Tarkastelu osoittaa, että erottavimpina pidettyjen

murrepiirteiden osalta kolmijako on perusteltu. Jos mukana olisi sanastonkin tarkastelu, myös se tukisi jakoa kolmeen pääryhmään. (Paunonen 1991: 85–88; Leino, Hyvönen & Salmenkivi 2006: 38.)

Murteiden jako kolmeen pääryhmään näyttää seuraavalta (signumit viittaavat karttaan 2):

Länsimurteet

1. Lounaismurteet (1a pohjoisryhmä, 1b itäryhmä)
2. Lounaiset välimurteet (2a Länsi-Uudenmaan murteet, 2b Some-ron murre, 2c Turun ylämaan murteet, 2d Ala-Satakunnan murteet, 2e Porin seudun murteet)
3. Hämmäläismurteet (3a Ylä-Satakunnan murre, 3b perihämäläiset murteet, 3c etelähämäläiset murteet, 3d1 kaakkoishämäläisten murteiden Hollolan (Lahden seutu) ryhmä, 3d2 kaakkoishämäläisten murteiden Porvoon ryhmä, 3d3 kaakkoishämäläisten murteiden Iitin eli Kymenlaakson ryhmä)
4. Etelä-Pohjanmaan murteet

Itämurteet

7. Savolaismurteet (7a Päijät-Hämeen murteet, 7b Etelä-Savon murteet, 7c Savonlinnan seudun siirtymämurteet, 7d Pohjois-Karjalan murteet, 7e Pohjois-Savon murteet, 7f Keski-Suomen murteet, 7g Keuruun-Evijärven seudun välimurteet eli ns. savolaiskiila, 7h Kainuun murteet, 7i Ruotsin Vermlannin murre eli ns. metsäsuomalaisien murre, joka nykyään on sammunut)
8. Kaakkoismurteet (8a Varsinaiset kaakkoismurteet, 8b Inkerin suomalaismurteet, 8c Lemm seudun välimurteet, 8d Sortavalan seudun välimurteet)

Pohjoismurteet

5. Keski- ja Pohjois-Pohjanmaan murteet (5a Keski-Pohjanmaan murteet, 5b Pohjois-Pohjanmaan eli Oulun seudun murteet)
6. Peräpohjolan murteet (6a Tornion murteet, 6b Jällivaaran mur-

teet, 6c Kemin eli Kemijokilaakson murteet, 6d Kemijärven murteet, 6e Pohjois-Norjan suomalaismurteet eli Ruijan murteet eli kveenimurteet)

Kartta 2 (tämän alaluvun lopussa) näyttää kolmijaon maantieteellisesti. Kartta on myös siinä mielessä nykytilannetta vastaava, että Suomen rajojen ulkopuolella puhutut suomen murteet on esitetty nykykäsitysten mukaisesti. Perinteisissä murrekartoissa kaakkoismurteiden puhuma-alue yltää syvälle Venäjän puolelle. Nykymurteiden kannalta tilanne on kuitenkin se, että kaakkoismurteita puhutaan vain kapealla kaistaleella Etelä-Karjalan maakunnassa Lappeenrannan ja Imatran seudulla sekä Miehikkälän, Ylämaan (nykyään Lappeenranta) ja Virolahden pitäjissä. Neuvostoliitolle toisen maailmansodan jälkeen menetetyillä entisillä Suomen alueilla eli Karjalankannaksella ja Laatokan luoteis- ja pohjoispuolisilla alueilla ei enää suomea puhuta, koska väestö evakuoitiin sieltä muualle Suomeen. Kartassa näkyvät vanhat kuntarajat eivät ole nyky-Venäjällä käytössä.

Kartasta 2 käy myös ilmi, että kaakkoismurteiden alue ulottui vanhastaan nykyisen Venäjän alueelle Pietarin ympäristöön, jota historiallisissa ja kulttuurisissa yhteyksissä nimitetään *Inkerinmaaksi*. Sittemmin Inkerinmaan suomalaiset ovat hajaantuneet Stalinin vainoissa ja toisen maailmansodan tapahtumien tuloksena eri puolille maailmaa, osaksi myös Suomeen. Venäjällä Inkerinmaan suomalaismurteista on nykyään vain rippeet jäljellä, ja puhujayhteisöt ovat hajonneet. (Tarkemmin ks. Kokko 2007: 16–24; Mononen 2013: 11–14).

Suomen puhuma-alue on yltänyt pohjoisessa myös Ruotsin ja Norjan puolelle, kuten kartasta näkyy. Ruotsin puoleisia suomen peräpohjalaismurteita (Tornionjoen länsipuolisia osia Tornion murteesta ja Jällivaaran murretta) kutsutaan nykyään *meänkieleksi*, ja sillä on Ruotsin kielilainsäädännössä vähemmistökielen asema. Meänkielellä on julkaistu kaunokirjallisuutta, sillä on omia radiolähetyksiä ja monenlaista kulttuuritoimintaa. On olemassa myös meänkielen kielioppi ja sanakirjoja. Meänkielisten etujärjestö

on *Svenska Tornedalingars Riksförbund – Tornionlaaksolaiset*⁵, ja Ruotsissa meänkielillä on myös virallinen kielenhuoltaja Språkcentrum och språkvård för meänkieli⁶. Meänkielisistä kirjailijoista tunnetuin on Bengt Pohjanen. Muita ovat esimerkiksi Ann-Kristin Lundström ja Bengt Kostenius. (Tarkemmin ks. Andersson & Kangassalo 2003: 99–142.)

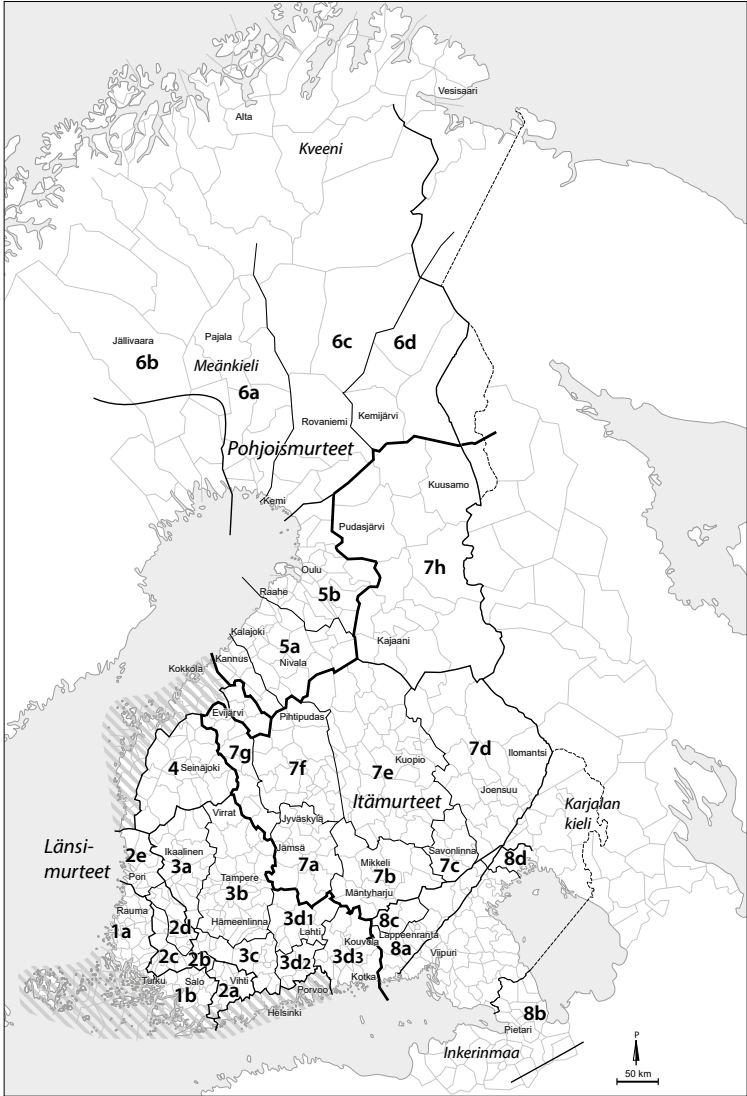
Norjassa Jäämeren rannalla puhutuista peräpohjalaismurteista (Ruijan murteet) käytetään nykyään nimitystä *kveenin* kieli (myös kväänin tai kainun kieli), ja sillä on Norjassa virallisesti tunnustettu asema. Kveeninkielisiä tekstejä julkaistaan osin *Ruijan kaiku*-lehdessä. On olemassa myös kveenin kielioppi (Söderholm 2014). Kveenin kulttuurin tukemiseksi on perustettu *Kainun institutti – Kvaensk Institutt*⁷, joka sijaitsee Porsangerin kunnassa Pyssyjoen eli Børselvin kylässä. Kveeniksi kirjoittaneita kirjailijoita ovat Alf Nilsen-Børsskog ja Olav Beddari. (Tarkemmin ks. Lindgren, Eskeland & Norman 2003: 166–192.)

Meänkielen ja kveenin asemasta kielenä on käyty paljon keskustelua. Kielitieteelliseltä kannalta niitä voidaan edelleen pitää suomen murteina, koska ne ovat yleensä ottaen suomenkieliselle täysin ymmärrettäviä. Ruotsin ja norjan vaikutus on tietysti erittäin suuri, ja se ulottuu sanaston lisäksi kielen rakenteeseen. Sociolinguivisteltä kannalta on kuitenkin perusteltua pitää meänkieltä ja kveeniä omina kielinä. Puhujien identiteetti on erilainen, eivätkä monet meänkielen ja kveenin puhujat samastu suomalaisiin. Kumpikin kielimuoto on myös halunnut kehittää omaa kirjakieltään ja näin rakentaa eroa suomen kieleen. Inkerinmaalla ei vastaavaa kielellistä emansipaatiopyrkimystä ole ollut. Meänkielen ja erityisesti kveenin ja inkerinsuomen tilanne on tällä hetkellä uhanalainen, koska nykyään ei ole enää sellaisia lapsia, jotka omaksuisivat näitä kielimuotoja äidinkielenään.

5 Kotisivut: <https://str-t.com/>

6 Kotisivut: <https://www.isof.se/nationella-minoritetsprak/meankieli>

7 Kotisivut: <https://www.kvenskinstitutt.no/kvener/kainulaiset-eli-kvaanin/>

Kartta 2. Suomen murrealueet esitettynä itä-, länsi- ja pohjoismurteiden mukaan.

1.5.4 Murrerajojen luonteesta

Maantieteelliset murrerajat ovat luonteeltaan häilyviä. Murre ei vaihdu toiseksi siten, että jonkin pitäjän rajalla kaikki naapurista erottavat piirteet muuttuvat toisiksi. Toiset rajat ovat tarkempia, toiset taas varsin väljiä, ja suomalaisessakin murteentutkimuksessa on useita kiistanalaisia alueita, joita eri murrekartoissa on piirretty eri alueisiin kuuluviksi. Hyvä esimerkki tästä on Pohjois-Pohjanmaan eli Oulun seudun murteen ja Kainuun murteisiin kuuluvan Koillismaan murteen välinen raja Pudasjärven ja Ranuan kohdalla. Kettusen murrekartoissa mainitut pitäjät kuuluvat Oulun seudun murrealueeseen, mutta vuonna 1971 ilmestyneessä väitöskirjassaan Matti Pääkkönen sijoittaa ne Kainuun murrealueeseen. Samoilla linjoilla on Alpo Räisänen vuonna 1972 ilmestyneessä Kainuun murteen äännehistoriassaan (osa I, vokaalit). Kuitenkin *Suomen murteiden sanakirjan* I osan (1985) murrekartassa Pudasjärvi ja Ranua on taas sijoitettu Oulun seudun murrealueelle. Kalevi Wiikin dialektometrisen tutkimuksen (2004: 43) mukaan mainitut pitäjät kuuluvat useamman piirteen perusteella itään kuin länteen.

Maantieteelliset murrerajat ovat syntyneet asutushistorian liikkeiden tuloksena. Tästä toimii esimerkkinä edellä mainittu savolais-ekspansio. Maantieteelliset esteet, kuten suuret vesistöt, ovat saattaneet muodostua murrerajoiksi. Vanhojen murrerajojen muotoutumiseen ovat Suomessa vaikuttaneet myös erityisesti eri aikoina voimassa olleet hallinnolliset rajat. Esimerkiksi ensimmäisen Ruotsin ja Novgorodin välillä solmitun rauhan eli vuonna 1323 solmitun Pähkinäsaaren rauhan raja on monessa kohdin tullut merkitsemään myös murrerajaa. (Ks. esim. Lehtinen 2007: 287.)

Murrerajoilla esiintyy myös usein *kontaminaatiomuotoja*. Esimerkiksi edellä mainitulla Pohjois-Pohjanmaan ja Kainuun murteen rajalla tavataan sellaisia muotoja kuin *assia*, *kivviä*, *minnuu*. Ne ovat pohjalaisten *asi*a, *kivi*ä, *minu*a -tyyppisten muotojen ja kainuulaisten *assie*, *kivvie*, *minnuo* -muotojen kontaminaatioita. Niissä pohjalaista on vokaalien laatu, ja kainuulaista on puolestaan geminaatio ja tavunrajan umpeutuminen jälkitavujen välistä. Nykymurteissa syntyy jatkuvasti samantyyppisiä kontaminaatiomuotoja.

toja, kun murteet ovat kontaktissa keskenään ja toisaalta yleis-kieli on kosketuksissa murteiden kanssa. Tällaisesta on kyse, kun savolaismurteinen sanoo esimerkiksi *piäsee* (pro *piäsöö*), jossa on kyllä tallella itämurteille tyypillinen pitkän *ää:n* diftongiutuminen mutta jossa labiaalustuminen on korvattu yleiskielisellä pitkällä *ee-*vokaalilla (ks. Palander 2008: 329).

Nykymurteiden rajat ovat entistä väljempiä ja vaikeammin määriteltävissä, koska kielen kaikkalainen sosiaalinen variaatio on käynyt yhä suuremmaksi. Samallakin alueella aina asuneet ihmiset saattavat käyttää hyvinkin toisistaan poikkeavaa murretta: joku saattaa edelleen puhua melko vanhakantaista kotiseutunsa murretta, kun taas toinen käyttää vain sellaisia piirteitä, joita puhutussa suomes-
sa voi kuulla missä tahansa. Kuitenkin vielä tällä hetkellä murteita analysoimaan harjaantunut korva pystyy useimmassa tapauksessa erottamaan puhujan kielellisen taustan. Lounais-Suomessa, Hämeessä, Pohjanmaalla, Savossa tai pääkaupunkiseudulla varttuneen henkilön voi useimmiten yhä tunnistaa murteensa pohjalta. Siksi tässä kirjassa on nykymurteiden laajalevikkisten piirteiden lisäksi myös suppeat aluekatsaukset.

Kirjan murrealueita esittävät kartat pitää tulkita summittaisiksi juuri siksi, että murrerajat saattavat nykyään olla entistäkin häilyvämpiä. Luvussa 2 on kuitenkin jokaisen murrepiirteiden kohdalla kerrottu, mikä Kettusen (1940a) kartaston numero esittää kyseisen ilmiön levikin vanhoissa murteissa. Tämän kirjan kartat ovat myös siinä mielessä epätarkkoja, että ruotsin- ja kaksikieliset alueet on merkitty harmaalla viivoituksella, kuten usein muutenkin suomen murteita kuvaavissa kartoissa. Kuitenkin käytännössä kaikilla alueilla puhutaan nykyään myös suomea ja jopa enemmistökielenä, kuten esimerkiksi pääkaupunkiseudulla, Vaasassa tai Kokkolassa. Manner-Suomen 33 kaksikielisestä kunnasta 18 on enemmistöltään suomenkielisiä. (Kuntaliitto: Kaksikieliset kunnat ja kaksikielisyys.)

Murrerajoista on vielä huomattava, että maakuntien ja murrealueiden rajat eivät käy yksiin. Esimerkiksi nykyinen Päijät-Hämeen maakunta on pääosin eri alue kuin päijäthämäläisten murteiden alue. Ainoastaan Hartola ja Sysmä kuuluvat kumpaankin. Päijät-

Hämeen maakunta kuuluu pääosin kaakkoishämäläisten murteiden puhuma-alueeseen. Samoin jo termit *itä-* ja *länsimurre* saattavat tuntua harhaanjohtavilta, jos katsotaan pelkästään karttaa. Esimerkiksi nykyiseen Kymenlaakson maakuntaan kuuluvalla Vehkalahdella puhutaan länsimurteisiin luettavaa hämäläismurretta, ja toisaalta Etelä-Pohjanmaan Evijärvellä puhutaan niin sanotun savolaiskiilan itäväritteistä murretta.

2 Nykymurteiden laajalevikkisiä piirteitä

Tämä luku käsittelee suomen nykymurteiden laajalevikkisiä piirteitä. Nämä ovat samalla piirteitä, jotka ovat saaneet tutkimuksessa eniten huomiota. Piirteistä esitellään niiden historiallinen tausta, eri variantit sekä vanha maantieteellinen levikki. Tämän jälkeen luodaan sosiolingvistinen katsaus niiden nykyvariaatioon.

2.1 Konsonantiston ilmiöitä

Klassisissa suomen murteiden esityksissä, kuten Kettusen kartassossa (1940a) ja Rapolan *Suomen kielen äännehistorian luennot* -teoksessa (1966), käsitellään äännetason ilmiöistä ensin konsonantisto ja sitten vokaalisto. Tässä kirjassa noudatetaan samanlaisia järjestystä, koska näin tekstin vertaaminen vanhoihin lähteisiin on ehkä lukijalle helpompaa. Konsonantiston puolelta keskeisiä ja paljon tutkittuja laajalevikkisiä piirteitä ovat *t:n* ja *lk, rk* -yhtymien astevaihtelu, *ts*-yhtymän vastineet, erilaiset geminaatioilmiöt ja jälkitaivujen vokaalienvälinen *h*.

2.1.1 *t:n* astevaihtelu

Astevaihteluilmiöt ovat murteiden äännehistoriallisessa tarkastelussa olleet keskeisellä sijalla, ja kaikkein eniten on tutkittu *t:n* astevaihtelua. Nykyisessä yleiskielessä *t:n* heikon asteen vastineena on säännöllisesti *d* (esim. *pata* : *padan*, *sota* : *sodan*, *lähteä* : *lähden* jne.) Yleiskielen *d* on kuitenkin keinotekoinen piirre, eikä se alkuaan kuulu suomen murteisiin lainkaan. Sen paikalla on tavattu varhem-

min soinnillinen dentaalispirantti * δ . *Vanhassa kirjasuomessa*⁸ sitä merkittiin d:llä tai dh:lla, esim. *sydhen* [syðän]), *sodhan* [soðan], *edess* [eðes], *hawdalla* [hauðalla]. (Rapola 1965: 88–89.) Soinnillinen dentaalispirantti on sama äänne, jota nykyenglannissa merkitään th:lla esimerkiksi sanoissa *the* ja *there*⁹. Suomen dentaalispirantista on olemassa aikalaiskuvauksia, joissa äänteen laatua kuvaillaan tarkasti. Kirjakieleen grafeemi d vakiintui 1840-luvulla, mutta se saatettiin ääntää eri tavoin (Pulkkinen 1972: 41–42).

Dentaalispirantti säilyi pitkään lounaismurteiden pohjoisosissa Eurajoella ja sen lähiympäristössä, ja sen voi kuulla hyvin SKNA:n vanhoista murrenauhoitteista. Nykyisistä lounaismurteista δ on kuitenkin jo kadonnut ja siirtynyt osaksi suomen kielen lähihistoriaa. (Kurki 2001: 434–435.) Nykypäiviin saakka δ on vielä säilynyt Porsangin vuonon rannoilla kveenimurteiden alueella. Äännettä on vakiinnutettu myös kveenin kirjakieleen, jossa sitä merkitään saamen kielen ortografiasta lainatulla merkillä δ , esimerkiksi *kodasta*, *kahðksen*, *lapsuuden*.¹⁰ Dentaalispirantin säilymiseen kveenimurteissa lienee vaikuttanut saamen kieli, jonka äännejärjestelmään δ kuuluu.

Suomen kielen murteita esittelevissä teoksissa on mainittu aina tähän asti, että länsimurteissa *t*:n heikon asteen vastineena esiintyy myös *l*. Näinhän on myös Rapolan listassa, kuten edellä on käynyt ilmi. Kyseessä on vanha hämäläisten murteiden tuntomerkki, mutta nykymurteista *l*:n voi käytännössä katsoa jo kadonneen ja *t* : *l* -astevaihtelun olevan siirtymässä suomen kielen lähihistorian piiriin (ks. esim. Kurki 1999b: 37). Aivan viimeisimpiä mainintoja *t* : *l* -vaihtelusta on pohjoishämäläisten murteiden itälaidalta ja kaakkoishämäläisistä murteista (kokoavasti Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 37–38; Kuiri 2009: 24–25).

8 Suomen kirjakielen vanhin muoto, joka oli käytössä 1500-luvulta noin vuoteen 1810.

9 Äänteen kansainvälinen IPA-järjestelmän mukainen merkki on ð.

10 Esimerkit on poimittu Alf Nilssen-Børsskogin kveeniksi kirjoitetusta romaanista Kuosuvaaran takana (2004).

Äänteenmuutos $*\delta > l$ on nykykäsitysten mukaan tapahtunut hämäläismurteissa keskiajan lopussa, ja ensimmäiset varmat merkin­nät siitä ovat 1700-luvulta. (Kallio 2013: 266–271.) Sittemmin hämä­läismurteissa on tapahtunut äänteenmuutos, jossa l on korvautunut vähitellen r :llä (*sota : solan > soran*). Sen vaiheita on voitu seurata kahdensadan vuoden ajan, nimittäin ensimmäiset merkit r :llisistä asuista ovat paikannimissä, jotka on kirjattu jo 1800-luvun alkupuolella. Äänteenmuutos on tuottanut paljon folklorea, jossa on puolin ja toisin pilkattu joko vanhan l :n säilyttäneitä tai uuden r -ääntämyksen omaksuneita. Ällän ”lällättäjiä” saatettiin pilkata muun muassa hokemalla *ku males oli kolan eles veles, mä otim melan kolan solasta ja löin sillä malesta päähän* (’kun made oli kodan edessä vedessä, minä otin melan kodan solasta ja löin sillä madetta päähän’). Nämä saattoivat puolestaan irvailla r :n käyttäjälle seuraavaan tapaan: *syä sinä pankolta parasta, niim minä syän pöyrältä varista*.

Hämäläisestä l :stä tavataan merkkejä oman alueensa ulkopuo­lelta joissain sanoissa ja paikannimissä. Esimerkiksi *lalva, kalve, palja* ($< *la\delta va, *ka\delta ve, *pa\delta ja$) ja *talikko* ($< *ta\delta ek : tateyen$ ’lanta’) ovat laajasti käytössä pohjoismurteissa, ja esimerkiksi *Salin*-alkuiset (*sadin : satimen*) paikannimet viitannevat vanhaan hämäläiseen l :ään. (Ks. Virtaranta 1946: 89–110.)

Virtaranta on yksityiskohtaisesti, lähes pitäjä pitäjältä, käynyt läpi suomen murteiden t :n heikon asteen vastineet. Hänkin päätyy, erityisesti Rapolaan tukeutuen, pitämään soinnillisen dentaali­spirantin $*\delta$:n edustusta ensimmäisenä ja tärkeimpänä erotuskriteerinä idän ja lännen välillä, koska itämurteet muodostavat edus­tuksessa yhtenäisen alueen. (1958: 9–11.) Kuitenkin Virtarantakin myöntää teoksessaan toisaalla (mts. 164) seuraavan tosiseikan: ”Suu­ressa osassa keski-, pohjois- ja peräpohjalaisia murteita vanha län­sisuomalainen äännekanta on huuhtoutunut pois ja tilalle on tullut itämurteinen katoedustus.” Kettusen (1940a) kartat 65–82 näyttävät, miten t :n heikon asteen vastineet erilaisissa kielellisissä asemissa jakautuivat vanhoissa murteissa (ks. myös Rapola 1969 [1947]: 35).

Nykyisissä länsimurteissa eli lounaismurteissa, lounaisissa väli­murteissa, hämäläismurteissa ja Etelä-Pohjanmaan murteessa t :n

heikon asteen murteellisena vastineena on nykyään *r*, esim. *pata* : *paran*, *sota* : *soran*, *paita* : *pairan*, *lähteä* : *lähren*. Rinnalla tavataan myös heikkotäryistä tai yksitäryistä *r*:ää, jota murteentutkimuksessa on kuvattu merkillä *ð*, esim. *soðan*, *paiðan*.¹¹ Tällaista yksi- tai heikkotäryistä *r*:ää on tavattu vanhastaan laajasti kaikissa länsimurteissa. Sitä on varhemmassa tutkimuksessa pidetty jonkinlaisena välvaiheena siirryttäessä *ð*:stä tai *l*:stä *r*:ään tai sitten on ajateltu, että kyseessä on yleiskielen *d*:n tavoittelu. Nytemmin tutkimus on kuitenkin osoittanut, että suomen *r* on yleensäkin vokaalien välisessä asemassa usein yksitäryinen. Foneettisessa mielessä siis *t*:n heikon asteen vastinparit ja alkuperäiset *r*-tapaukset eivät välttämättä eroa selvästi toisistaan. (Mustanoja & O'Dell 2007: 61–64.)

Alueella, jolla *t*:n heikon asteen vastineena on *r*, on syntynyt paljon kaskuja siitä, miten ihmiset eivät osaa pitää erillään *r*- ja *d*-äänteitä vaan korvaavat hyperkorrektisti myös muun kuin *t*:n heikon asteen vastineena olevan *r*:n *d*:llä. Laajasti tunnettu on vitsi, jonka mukaan kyläkauppias oli kirjoittanut liikkeensä näyteikkunaan tekstin *Täällä saa suudella alennuksella*. Toisaalta aina ei ole kyse pelkästään vitsistä. Vielä 1990-luvulla eräässä länsisuomalaisessa marketissa oli mainoskyltti, jossa luki *nuodekas miesten paita*. Muuten *r*-murteiden alueella on aivan yleistä, että lainasanojenkin *d*:t korvataan *r*:llä, esimerkiksi *Ratsun* (automerkki 'Datsun'), *rollari* ('dollari'), *Ariras*.

Viime vuosikymmeninä *r* on hiljalleen saanut sosiolingvistisesti kielteistä leimaa ja alkanut korvautua yleiskielisellä *d*:llä. Tuloksia tästä on eri puolilta länsimurteita. NPM-hankkeen Turun osatutkimuksen mukaan *d* oli yleisin variantti Turun kaupunkikielessä jo 1970-luvulla. Vaihtelu *r*:n ja *d*:n välillä oli jakautunut selvästi ikäryhmien kesken siten, että vain vanhimmilla informanteilla *r* oli yleisin variantti. Vaihtelu oli myös selvästi sosiaalista: *r* oli yleisin alemmissa koulutus- ja sosiaaliryhmissä. (Suojanen, Salomaa & Vuorinen 1981: 119–126; Suojanen 1985: 31–41.)

11 IPA:n merkistössä tällä merkitään soinnillista dentaalispiranttia.

Kotuksen murteenseuruuhankkeen tulosten mukaan *r* on vielä hyvin edustettuna Etelä-Pohjanmaalla, ja sitä saattaa kyllä kuulla kaikkialla läntisten murteiden alueella. Nuorilla puhujilla *r:n* käyttö on kuitenkin vähäistä. Esimerkiksi kaakkoishämäläisellä murrealueella Artjärvellä sitä ei nuorilla esiinny enää lainkaan (Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 36–45), mutta toisaalta perihämäläisellä Pälkäneellä *r* esiintyi vuonna 1989 tallennetussa aineistossa vielä lapsilakin *d:n* rinnalla (Kurki 1999b: 33–37.) Tampereen puhekielessä Mustanojan (2011: 311–315) mukaan *r* tai *ð* esiintyi 1990-luvun lopussa kerätyssä aineistossa noin kolmanneksessa kaikista tapauksista. Lounaisten välimurteiden alueella Alastarolla *r* oli Kurjen (1998: 28–29) mukaan nuorimmilla informanteilla (syntyneet 1980-luvun lopussa) enää käytössä vain muutamissa tapauksissa, mutta vanhimmalla polvella se oli edelleen yleisin variantti.

Pääkaupunkiseutu jää aina vanhojen murrekarttojen ulkopuolelle, koska se oli vielä 1800-luvulla pitkälti ruotsinkielistä aluetta. Sitä lähinnä on etelähämäläisten murteiden alue, joten vanhastaan myös Helsingin puhekieleen on ollut tarjolla vaihtelu *t : r*. Tämä astevaihtelusuhte on kuitenkin pääkaupunkiseudun puhekielessä ollut hyvin harvinainen jo 1970-luvulla, ja nykyään *t* yleensä vaihtelee *d:n* kanssa. Helsinkiläispuhekielen tausta poikkeaa muista Suomen kaupungeista selvästi. Se on enemmän yleiskielipohjainen. Taustalla on toisaalta ruotsinkielisyys, jolloin kaikilla puhujilla ei ole ollut omaa suomen murretta. Toisaalta *d:llä* on yleiskielisenä piirteenä tiettyä prestiisiä, jolloin erityisesti korkeammassa sosioekonomisissa piireissä on pyritty käyttämään ”oikeata suomea”. (Paunonen 1995 [1982]: 29–54.)

Länsimurteissa murteellisen *r:n* ja yleiskielisen *d:n* ohella esiintyy nykyään jonkin verran myös katoedustusta, jota vanhastaan on pidetty itä- ja pohjoismurteiden piirteenä. Kato on kuitenkin länsimurteissa leksikaalisesti ja osin äänteellisestikin strukturoitunutta. Leksikaalisesti erityisesti sellaiset tapaukset kuin *ees* (*edes*), *oottaa* (*odottaa*), *tietää*-verbien heikkoasteiset muodot (*tiiän ~ tiän*) sekä monikon persoonapronominien genetiivimuodot (esim. *meiän*) esiintyvät usein kadollisina, ja osin niillä on ollut sijaa jo vanhoissa

murteissa (Paunonen 1995 [1982]: 42–44). Joidenkin lekseemien poikkeuksellista käyttäytymistä saattaa selittää se, että ne ovat tavallisen astevaihtelun ulkopuolella eli ne ovat aina heikkoasteisia (*ees, oottaa, meidän*). Äänteellisesti erityisesti *h*:n jälkeiset tapaukset ovat korvautumassa kadolla. Kyseeseen tulevat yleisimmin luku sanat *kahdeksan, yhdeksän, yksi-* ja *kaksi-*numeraalien heikkoasteiset muodot (esim. *yhen, kahen*) ja *lähteä-*verbin heikkoasteiset muodot (esim. *lähen, lähetään*). Tämän tendenssin juuret ovat jo syvällä vanhoissa murteissa, sillä katoedustuksesta on havaintoja jo Muoto-opin arkiston kokoelmissa. (Mielikäinen 1991: 8–9.)

Helsingissä *t*:n heikon asteen kato on jo 1970-luvulla esiintynyt yleisesti arkikielessä taajaan toistuvissa verbeissä *tehdä, nähdä, ehtiä, tahtoa (tehä, nähä, ehin, tahon)* sekä tapauksissa *mahollinen, mahoton, mahollisuus* ja *kohalla*. Nyttemmin kato näyttää edelleen yleistyvän *hd*-yhtymässä, ja 2010-luvun helsinkiläispuhekielen aineistossa uusia tapauksia, joissa kato voi esiintyä, ovat mm. *vaih-della, ehdottaa, viihdy-, tapahdu-, yhdistää, unohda-, vauhdikas* sekä jotkin *lahti*-loppuisten paikannimien heikkoasteiset muodot (*Aurinkolahti, Haukilahti*). Näennäisaikaennusteen mukaan kato yleistyy tässä asemassa edelleen. (Kuparinen, Santaharju, Leino, Mustanoja & Peltonen 2022: 330–334.) Tässä näkyy luultavasti itämurteiden vaikutus.

Asetelma 1. Nykyisten länsimurteiden *t*:n heikon asteen (yleiskielen *d*:n) vastineiden edustus ja muutossuunnat karkeasti kuvattuna.

muutoksen suunta nykymurteissa			
vokaalien välissä	<i>r</i>	>	<i>r, d, ð</i>
tietyt lekseemit vokaalien välissä	<i>r</i>	>	kato (esim. <i>oottaa, ees, meijän, tiän</i>)
<i>h</i> :n jäljessä	<i>r</i>	>	kato (esim. <i>kaheksan, lähen, mahoton</i>)

Itämurteissa eli savolais- ja kaakkoismurteissa *t:n* heikon asteen vastineena on kato, esimerkiksi *pata : paan*, *sota : soan* ja *lähteä : lähen* jne. Kadon ohella heikon asteen vastineiksi mainitaan *j*, *v* ja *h*. Näitä on fennistisessä traditiossa kutsuttu *siirtymä-äänteiksi*, ei siis varsinaisiksi *t:n* heikon asteen vastineiksi. Itämurteissa tämä edustus on vanha, ja se palautuu jo ehkä 1200-luvulle tai vieläkin varhaisempaan aikaan. Pähkinäsaaren rauhansopimuksen (1323) venäjän- ja latinakielisessä tekstissä esiintyvän Sadejoen *d:ttömät* kirjoitusasut viittaisivat siihen, että kato on jo silloin ollut *t:n* heikon asteen vastineena. (Virtaranta 1958: 119–220.) Koska samantyyppinen katoedustus ja usein äänneympäristöittäin samat siirtymä-äänteetkin vallitsevat sekä suomen itämurteissa että karjalan kielessä, on ilmeistä, että kato *t:n* heikon asteen vastineena palautuu jo muinaiskarjalaan. Pohjoismurteisiin kato on tullut savolaisekspansion mukana.

Siirtymä-äänteiden laatuun vaikuttaa ympäröivä vokalismi. Labiaalivokaalin vieressä siirtymä-äänne on usein labiaalinen *v*, esimerkiksi *hauta : hauvan*, *pöytä : pöyvän*, ja *j* on yleinen *i:n* jäljessä, esimerkiksi *paita : pajian*, *taitaa : taijat* jne. Alueittain myös *e:n* ja *ä:n* jäljessä esiintyy *j:tä*, esimerkiksi *piettii ~ pijettii*, *elä veä ~ elä vejä*. Variaatiota on paljon, ja samassakin murteessa kato ja siirtymä-äänteellinen edustus saattavat vaihdella. Siirtymä-äänteen kesto vaihtelee paljon, ja se saattaa edustua myös geminaattana (*hauvan*, *paijjan*). Kahden samanlaisen vokaalin välissä ja *h:n* jäljessä on täysi kato, esimerkiksi *vesi : veen*, *pata : paan*, *kohta : kohan*, *lähteä : lähen* jne. *h* esiintyy **δ:n* jatkajana vain infinitiivi- ja passiivimuodoissa *saaha*, *jäähä*, *saahaan*, *jäähään* sekä joissain itämurteissa tavattavissa monikon genetiiveissä tyyppiä *muihen maihen*. (Rapola 1966: 101–110.)

Nykyisissä itämurteissa kato *t:n* heikon asteen vastineena on edelleen hyvin elävä, ja kuten edellä on käynyt ilmi, kato on jonkin verran ekspansiivinen myös länsimurteissa ja pääkaupunkiseudulla. Ilmiö on tuttu jo 1980-luvulta NPM-hankkeen tuloksista (Mielikäinen 1982: 284), ja se on todettu lukuisissa opinnäytetöissä ja tutkimuksissa eri puolilta itä- ja pohjoismurteiden aluetta (kokoavasti

Lappalainen 2001: 81). Kotuksen murteenseuruuhankeeseen tulosten (kokoavasti Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 39–41) mukaan Pohjois-Savon Lapinlahdella ja Pohjois-Karjalan Liperissä kato on yleisin variantti lähes kaikissa ikäryhmissä ja kaikissa äänneympäristöissä. Kuitenkin lyhyen vokaalin jäljessä *d* esiintyy muita ympäristöjä useammin. Katoedustus *h*:n jäljessä on lähes sataprosenttista, mikä on tietysti ymmärrettävää, koska juuri tässä asemassa kato on erityisen ekspansiivinen myös lännessä ja pääkaupunkiseudulla. Kadolla saattaa erityisesti tässä asemassa olla jonkinlaista sosiaalista prestiisiä.

Myös pohjoismurteiden *t*:n heikon asteen edustukseksi mainitaan dialektologisessa kirjallisuudessa kato, *j*, *v* ja *h*. Siirtymä-äänteiden *distribuutio* eli jakauma on pohjoisessa kuitenkin olennaisesti erilainen kuin idässä, nimittäin *t*:n ja *k*:n astevaihtelu ovat täällä langenneet yhteen siten, että kummankin klusiilin heikossa asteessa on aina samassa vokaaliympäristössä sama siirtymä-äänne siten, kuin asetelma 2 osoittaa.

Asetelma 2. *k*:n ja *t*:n heikon asteen vastineiden symmetria Pohjois-Pohjanmaan murteessa.

<i>k</i> :n astevaihtelu		<i>t</i> :n astevaihtelu	
<i>jaka- : jaan</i>	(< * <i>jayan</i>)	<i>pata : paasa</i>	(< * <i>paðassa</i>)
<i>mäki : mäjen</i>	(< * <i>mäyessä</i>)	<i>käsi : käjen</i>	
<i>luke- : lujen</i>		<i>luje 'lude'</i>	(< * <i>ludek</i>)
<i>pako : pavon</i>		<i>pato : pavon</i>	
<i>maku : mavun</i>		<i>katu : kavulla</i>	
<i>liko- : livosa</i>		<i>sitonu : sivotaan</i>	

Kuvattu astevaihtelujärjestelmä on tyypillinen erityisesti Pohjois-Pohjanmaan eli Oulun seudun murteelle. Itämurteissa siirtymä-äänteiden jakauma on toisenlainen (esim. Pohjois-Savo: *sijotaan*, *luve 'lude'*), tai sitten vallalla on täysi kato ja tavunraja on umpeutunut, esimerkiksi *käsi : käin*, *hako : haot*, *lato : laon*. Läntinen ja itäinen astevaihtelujärjestelmä ovat tuottaneet pohjoisessa sellaisen kombinaation, että sananmuodoissa on säilynyt läntinen kaksitavuisuus,

mutta savolaiseksiansion myötä *t*:n heikon asteen vastineeksi on tullut itäinen katotyppi. Siirtymä-äänteet eivät kuitenkaan ole siirtyneet sellaisenaan, vaan *t*:n astevaihteluun on siirtynyt sama kato-vaihtelu, joka on ollut murteen puhujille tuttu *k*:n astevaihtelusta. (Tarkemmin ks. Pääkkönen 1971: 131–134; Paunonen 1991: 89–91.)

Kuvattu Pohjois-Pohjanmaan murteen omapohjainen kehitys on ollut yksi niistä perusteista, joiden mukaan Paunonen on halunnut erottaa pohjoismurteet omaksi pääryhmäkseen (1991: 89–91). Vielä selvemmin omapohjainen kehitys on ollut keskipohjalaisissa murteissa, joissa *t*:n heikon asteen vastineena on erityisesti rannikko-seudulla säännöllisesti *j* kaikissa vokaaliympäristöissä ja myös *h*:n jäljessä, esim. *pajasa* 'padassa', *kijuttu* 'kiduttu', *mahajoton* 'mahdoton', *saaja*, *jääjä*. Tällöin ei puhuta enää siirtymä-äänteestä, vaan *j* on *t*:n heikon asteen säännöllinen vastine. (Suihkonen 1992: 171–175.)

Yleensäkin pohjoismurteissa *j*:tä esiintyy vokaaliympäristöstä riippumatta itämurteita laajemmin, esimerkiksi *saaja*, *jääjä*, *pajon* ('padon'), *vejosa* ('vedossa'), *tehejä*. Pohjoismurteissa tosin on paljon variaatiota *t*:n heikon asteen vastineissa. Tornion murteessa vallitsee hyvin pitkälle itämurteiden mukainen kato. Säännöllinen *t* : *j* -vaihtelu esiintyy pohjoismurteissa Lestijoen murteessa ja itämurteiden puolella se esiintyy Päijät-Hämeen murteissa ja lisäksi Virolahden ja Luumäen seudulla.

Itäisen kadon tapaan myös pohjoinen kato on säilynyt hyvin, ja se kuuluu hyvin vahvasti myös nykymurteisiin. Alueelta valmistuneiden oppinäytetöiden mukaan yleiskielinen *d* on pohjoisessa lähes käyttämätön (kokoavasti Heikkinen 1997: 74–76; Millaskangas 2018: 38–41), ja Kotuksen murteenseurauhankkeen Alatornion informanteillakin (Isto 2014: 22–28) kato oli lähes yksinomainen kaikissa ikäryhmissä. Eri siirtymä-äänteiden distributiossa tosin on paljon variaatiota, ja asia kaipaisikin lähempää tutkimusta. Astevaihteluttomia ovat täällä, kuten usein muuallakin, *äiti*, *täti* ja *setä*, ja *d*:llisenä esiintyvät vain lainasanat ja sellaiset uudissanat ja terminluonteiset tapaukset, kuten *tiede*, *taide*, *eduskunta*, *kodinhoito*.

2.1.2 *lk-* ja *rk-*yhtymien *astevaihtelu*

Suomen yleiskielessä *lk-* ja *rk-*yhtymien *astevaihtelu* on sikäli epäjohdonmukainen, että yleensä heikossa asteessa *k*:ta vastaa kato, esimerkiksi *jalka* : *jalan*, *halko* : *halot*, *märkä* : *märän*, *korko* : *korolle* jne., mutta *i:n* ja *e:n* edellä *k:n* vastineena on heikossa asteessa *j*, esimerkiksi *jälki* : *jäljen* : *jäljissä*, *kulkea* : *kuljen* : *kuljin*, *kurki* : *kurjen* : *kurjilla*, *särkeä* : *särjen* : *särjin* jne. Historiallisesti *k:n* heikon asteen vastineena on esiintynyt soinnillinen palataalispirantti, jonka foneettisena merkkinä fennistisessä traditiossa on *γ*. Vanhan kirjasuomen aikaan *γ oli murteissa vielä käytössä, ja sitä merkittiin kirjoitetussa kielessä *g*:llä tai *gh*:lla, esimerkiksi *pelghot* [pelγot], *nälghiest* [nälyäst], *arghat* [aryat], *ierghien* [järyen]. (Rapola 1965: 112–125.)

Murteista palataalispirantti *γ katosi 1700-luvun kuluessa. Lounaimurteissa se kehittyi *j*:ksi ja labiaalivokaalin edellä *v*:ksi, esimerkiksi *peljät* ('pelätä'), *alvo* ('alkoi'). Hämmäläismurteissa palataalispirantti vokaaliutui, esimerkiksi *peläätä*, *jalaat*, *haloot*, *määrät*. Etelä-Pohjanmaalla on etuvokaalien edellä *j* (*kulijen*, *pelijätä*, *määrijat*) mutta takavokaalien edellä hämmäläiseen tapaan vokaaliutuma (*jalaat*, *haloot*). Itämurteissa *k*:ta tuli vastaamaan kato (*jalat*, *määrät*, *halot*). Pohjoismurteissa on tyypillisesti ollut käytössä sekä itäisiä että läntisiä variantteja, mutta itäiset kadolliset tapaukset ovat yleisempiä. Perinteisessä murrejaossa *lk-* ja *rk-*yhtymien *astevaihtelu* on mainittu itä- ja länsimurteita erottavaksi seikaksi, kuten edellä on tullut esiin. Kettusen (1940a) kartat 52–58 näyttävät ilmiön vanhan murrelevikin.

Nykymurteissa kadollinen (*jalat*, *kulin*, *halot*, *pelätä*, *määrät*, *kuren*) *astevaihtelutyyppi* on vallalla itämurteissa. Tämä on tietysti hyvin ymmärrettävää, koska yleiskieli tukee murteen kantaa muissa paitsi *i:n* ja *e:n* etisissä tapauksissa. Niissäkin näkee joskus jopa itäsuomalaisessa kirjoitetussa kielessä kadollisia tapauksia (*halennut*, *iletä*). Pohjoismurteissa kadollinen edustus on vaihdellut *j*:llisten ja *v*:llisten varianttien kanssa, mutta jo vanhastaan kadolliset tapaukset ovat esimerkiksi Oulun seudun murteessa olleet enemmistönä (Pääkkönen 1971: 63–75). Myöhempää tutkimusta on niukasti, mut-

ta esimerkiksi pohjoispohjalaisen Yli-Iin puhekielestä vanhat läntiset *j*:lliset ja *v*:lliset muodot ovat jo lähes kadonneet (ks. Hekkala 1996: 72). Tämän kirjan kirjoittajan havaintojen mukaan kato onkin pohjoismurteissa nykyään lähes yksinomainen, mutta Keski-Pohjanmaalla *j*:llisiä (*näljän*) ja *v*:llisiä (*uluvos*) tapauksia vielä kuulee. Länsimurteiden kannasta ei ole paljon tutkimusta, mutta NPM-projektin tuloksissa on viitteitä siitä, että murteelliset vastineet ovat vähenemässä Etelä-Pohjanmaalla (Martti Järvi 1981: 18–23), ja arvatenkin näin on käymässä muuallakin.

2.1.3 *ts*-yhtymän vastineet

Konsonanttiyhtymä *ts* on vanhoissa murteissa lähes tuntematon. Se on ollut käytössä vain niissä Karjalankannaksen kaakkoismurteissa, joiden puhuma-alueet jäivät toisen maailmansodan päätyttyä Neuvostoliiton puolelle. Lisäksi *ts* on tunnettu Inkerinmaan suomalaismurteissa, jotka nykyisin ovat lähes sammuneet. Nykymurteiden kannalta *ts*:llä ei ole enää vanhastaan murteista periytyvää taustaa, vaan nykyisen puhutun kielen *ts* on yleiskielen vaikutusta.

Yleiskieleen *ts* vakiintui 1800-luvun puolivälissä murteiden tais-telun aikoihin. Vanhassa kirjasuomessa sen sijalla oli *tz* tai *dz*, jota ei kuitenkaan luettu *ts*:ksi, vaan merkintä tarkoitti geminaatallista soinnitonta dentaalispiranttia *θθ, esim. *catzoi* [kaθθoi], *itze* [iθθe], *cudzun* [kuθθun]. (Rapola 1965: 89–95.) Kyseessä on sama äänne, joka on tuttu esimerkiksi englannin sanasta *think* [θink]¹². Tämä äänne on ollut tunnettu lounaismurteissa ja osissa lounaisia välimurteitakin viime vuosikymmeniin saakka suunnilleen samoilla alueilla kuin soinnillinen dentaalispirantti *δ. Nykymurteista tämä äänne on jo kadonnut (Kurki 1999a: 133–136), mutta sen voi kuulla selvästi SKNA:n vanhoista murrenauhoitteista.

Päädustukset ovat sekä vanhastaan että nykymurteissa läntinen ja pohjoinen *tt* ja itäinen *ht*. Läntinen ja pohjoinen *tt* ovat yleensä astevaihteluttomia (*mettä* : *mettän*), mutta itäinen *ht* vaihtelee hei-

12 IPA:n foneettisissa merkeissä soinnittoman dentaalispirantin merkki on θ.

kossa asteessa *t:n* tai *h:n* kanssa (*mehtä* : *metän* ~ *mehän*). Tästä pääsäännöstä on muutamia poikkeuksia. Lounaismurteissa ja osin lounaisissa välimurteissa *tt* osallistuu astevaihteluun (*mettä* : *metän*). Keski-Pohjanmaalla ja savolaismurteisiin luettavissa päijäthämäläisissä murteissa on vaihteluton *ht* (*mehtä* : *mehtän*). Suppeilla alueilla on tavattu vanhastaan muitakin edustuksia. Keski-Pohjanmaalla Vetelinjokilaaksossa (l. Perhonjokilaaksossa), Etelä-Savossa ja osin kaakkoismurteissa *ts*-yhtymän vastineena on *ss*, esimerkiksi *messä*, *vissa*. Etelä-Savossa *ss* on lisäksi astevaihtelussa (*messä* : *mesän*). Kettusen (1940a) kartat 8–10 näyttävät vanhan murre-edustuksen levikin (ks. myös Rapola 1969 [1947]: 41).

Nykymurteissa läntinen ja pohjoinen *tt*-edustus on pitänyt hyvin pintansa. Tämä suunta on näkynyt NPM-hankkeen tuloksissa jo 1980-luvulla (ks. esim. Suojanen, Salomaa & Vuorinen 1981: 133; Suojanen 1985: 41–48; kokoavasti Tuikkala 1997: 86.) Geminaatta *tt* on kuitenkin alkanut mukautua jonkin verran astevaihteluun niissäkin murteissa, joissa alun perin oli *tt* : *tt*. Erityisesti heikon asteen *t* esiintyy *katsoa*-verbin heikkoasteisissa tapauksissa *kato* ja *kato-taan* sekä pronomiinissa *ite*.¹³ (Ks. esim. kokoavasti Tuikkala 1997: 85–90; Kurki 1998: 37.)

Kotuksen murteenseuruhankkeen tulosten mukaan itämurteilla paikkakunnilla Sotkamossa, Lapinlahdella ja Liperissä *mehtä* : *metän* -tyyppinen alkuperäinen itäinen edustus on edelleen vallitseva kaikissa ikäryhmissä. Läntinen *tt* on käytössä usein lekseemissä *seittemän* sekä joskus *katsoa*-verbissä. (Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 28–35.) Uudemmissa tutkimustuloksissa itämurteisilta paikkakunnilta on havaintoja, että *mettä* : *metän* -edustus on leviämässä nopeasti. Esimerkiksi Liperin 2000-luvun aineistossa se oli nuorilla aikuisilla jo valtaedustus. (Ikäheimonen 2012: 57–61.) Itämurteiden länsireunalta on tietoja, että siellä *mettä* : *metän* -tyyppinen *ts*-yhtymän edustus on ollut jo pitkään ekspansiivinen. NPM-hankkeen Jyväskylän osatutkimuksen mukaan *tt* : *t* oli vallannut alaa Jyvä-

13 Huomaa, että myös tämä on heikon asteen tapaus. Rajageminaatio sulkee tavun (*ite**).

kylän kaupunkikielessä jo 1980-luvulla. (Mielikäinen 1982: 286.)

Nykymurteissa ekspansiivinen astevaihtelullinen *mettä* : *metän* -tyyppinen edustus on mahdollista nähdä *mehtä* : *metän* ja *mettä* : *mettän* -tyyppien kontaminaationa, jossa on läntinen laatu mutta itäinen astevaihtelusuhde (Mielikäinen 1991: 12). Kontaminointumisen onkin toimiva selitys itä- ja länsimurteiden raja-alueilla. Toisaalta yksinäis-*t*-llinen heikko aste saattaa myös kertoa siitä, että *ts*-tapaukset ovat alkaneet sekoittua *tt* : *t* -astevaihtelullisiin tapauksiin (*matto* : *maton*). Edelleen lounaismurteissa ja osassa lounaisia välimurteita on jo vanhastaan ollut käytössä astevaihtelullinen *tt* : *t* -edustus, joten malleja nykymurteiden ekspansiiviselle *mettä* : *metän* -tyypille on useita. (Ks. Paunonen 1995 [1982]: 67–68.)

Pääkaupunkiseudun nykymurteessa *ts*-yhtymä on yleinen. Tämä johtuu samasta syystä kuin *d*:n yleisyys *t*:n heikon asteen vastineena (ks. edellä). Helsingin seudulla ei ole ollut omaa suomenkielistä murrepohjaa. Tällöin yleiskielellä on luonnollisesti ollut suurempi vaikutus kuin muualla maassa. Sosiaalinen variaatio on myös suurempaa kuin muualla. Esimerkiksi töölöläisillä vanhoilla naisilla oli 1970-luvun aineistossa yleiskielinen *ts* säännöllisessä käytössä. Sörnäisissä, perinteisessä työläiskaupunginosassa, nuorilla puhujilla *tt* oli valtaedustus. (Paunonen 1995 [1982]: 59–63.)

Heikon asteen asemassa *ts* on pääkaupunkiseudun puhekielessä hiukan harvinaisempi kuin vahvassa asteessa. Heikossa asteen asemassa esiintyy usein *t* tai joskus *tt*. Vaihtelu on kuitenkin vahvasti leksikaalista. Yksinäis-*t*-llisiä ovat yleensä *katsoa* ja *katsella* (*katon*, *katella*) ja *itse* (*ite*), kuten usein muuallakin koko kielialueella. Sen sijaan esimerkiksi *viitsiä*-lekseemissä on tavallisin *tt* (esim. *en viitti*). Tällainen vaihtelu johtunee siitä, että pääkaupunkiseudun puhekielessä on *ts*:n kanssa ollut kilpailemassa kaksi erilaista murrepohjaisista edustustapaa: yleishämäläinen *tt* : *tt* ja lounaisten välimurteiden *tt* : *t*. (Paunonen 1995 [1982]: 62–64; Kuparinen 2021: 69–71.)

Aina *ts*-llisiä ovat lainasanat ja erisnimet, esimerkiksi *pitsa*, *pitsi*, *vitsi*, *Fazer*, *Ruotsi*, sekä sellaiset sanat, jotka eivät alun perin kuulu kansankieleen, esimerkiksi *itsenäisyyspäivä* ja *isännöitsijä*.

Tämä koskee koko puhuttua suomea ja jo vanhoja murteita. Hel-singin puhekielessä *ts*:llisten tapausten määrää lisää se, että näiden lisäksi esiintyy paljon *ts*:llisiä slangisanoja. Näitä ovat esimerkiksi *tsi*, *tsu*, *tsa* -slanginjohtimella muodostetut *mutsi*, *skutsi* ('metsä'), *rantsu* ('ranta'), *kartsa* ('katu') jne. (Paunonen 1995 [1982]: 56–57.)

2.1.4 Geminaatioilmiöt

Suomen murteissa tavataan kolmenlaisia geminaatioilmiöitä. Nä-mä ovat yleisgeminaatio, itämurteiden erikoisgeminaatio ja lou-naismurteiden erikoisgeminaatio.¹⁴

YLEISGEMINAATIO

Yleisgeminaatioksi kutsutaan ilmiötä, jossa konsonantti kahdentuu lyhyen painollisen tavun jälkeen *supistumateitse* syntyneen pitkän vokaalin tai diftongin edellä. Kyseeseen tulevat seuraavanlaiset ta-paukset, jotka kielihistorialtaan ovat kaikki erilaisia:

1. Jälkitavujen vokaalienvälisen *h*:n kadon myötä syntyneet ta-paukset, esimerkiksi illatiivimuodot ja supistumanominien vokaa-livartaloiset muodot: *kyllään* (<< *kylähän*), *venneen* (<< *venehen*).

2. Dentaalispirantin kadon myötä syntyneet tapaukset, esimer-kiksi partitiivi- ja infinitiivimuodot: *pattaa* (<< **pataða*), *voi sat-taa* (<< **sataðak*).

3. Palataalispirantin kadon myötä syntyneet tapaukset, esimer-kiksi **ek*-nominen vokaalivartaloiset muodot: *satteen* (<< **sateyen*).

4. Labiaalispirantin vokaaliutumisen kautta syntyneet 3. persoon-an muodot, esimerkiksi *tekkee* (<< **tekeþi*).

Supistumisella tarkoitetaan siis spiranttien **ð*, **ɣ*, **β* ja *h* katoa-mista jälkitavuista vokaalien välistä. Näin ovat syntyneet jälkitavu-jen pitkät vokaalit, diftongit ja vokaaliyhtymät, joita ei myöhäis-kantasuomessa vielä ollut. Ainoastaan niin kutsutut *alkuperäiset i-loppuiset diftongit* esiintyivät jo kantasuomalaisena aikana. Kun jälkitavuun oli syntynyt pitkä vokaali tai supistumadiftongi, syntyi

¹⁴ Ns. rajageminaatiolla ei ole mitään tekemistä näiden ilmiöiden kanssa. Raja-geminaatiota on kutsuttu myös nimellä loppukahdennus.

sellaisissa tapauksissa kuin *kylään* (< *kylähän), *veneen* (< *venehen) epäsuhta lyhyen painollisen ja pitkän painottoman tavun välille. Jälkimmäisessä tavussa oli pitkä painoton vokaaliaines, joka vaatii runsaasti ääntöenergiaa. Yleisgeminatio syntyi korjaamaan tätä epätasapainoa, nimittäin *talloon* ja *venneen* -tyyppisissä geminoitu-neissa muodoissa lyhyt painollinen tavu muuttuu pitkäksi, ja näin muodoissa on kaksi pituudeltaan ja ääntöenergialtaan tasapainoista tavua. (Nahkola 1987: 18–20.)

Joissain murteissa yleisgeminatian järjestelmä on laajentunut myös niin sanottujen alkuperäisten *i*-loppuisten diftongien edelle. Kyseeseen tulevat ensisijaisesti siis ei-supistumanominien monikon muodot ja ei-supistumaverbien imperfektin muodot, esim. *talloissa* (< *taloissa*), *sannoin* (< *sanoin*). Näissä tapauksissa diftongin välissä ei ole esiintynyt mitään kadonnutta äännettä (vrt. esim. *venneillä* < *venehillä). (Nahkola 1987: 51.) Tässä asemassa geminatio näyttäisi olevan yleistymään päin niillä alueilla, joilla se vanhastaan on vahva. Edelleen yleisgeminatio on voinut yleistyä myös sellaisiin lainasanoihin, joissa sen ehdot toteutuvat, esimerkiksi *polliisi*, *tommaatti*, *kivvääri* ja jopa *mussiikki* jne.

Yleisgeminatian kesto vaihtelee suuresti. Fennistisessä traditiossa on yleensä käytetty neljää eri merkintätapaa kuvaamassa geminatian eri kestoasteita: yksinäiskonsonantti (*menee*), pidentynyt konsonantti (*meñee*), lyhytalkuinen geminaatta (*meñnee*) ja täyspitkä geminaatta (*mennee*). Silloin, kun äänne muutos on käynnistymässä, kuullaan ensin vain pidentyneitä konsonantteja tai lyhyt-alkuisia geminaattoja, ja vähitellen muutos *fonemaattistuu* eli alkaa esiintyä täysinä geminaattoja. (Nahkola 1987: 37–39.)

Levikiltään yleisgeminatio on hyvin laaja. Se on nykymurteissa erityisesti itäinen ja pohjoinen ilmiö, mutta sillä on levinneisyysalueensa myös länsimurteissa. Siellä yleisgeminatian alueeseen ovat vanhastaan kuuluneet perihämäläisten murteiden pohjoisryhmä eli Tampereen seudun hämäläismurteet (suurin osa Pirkanmaan maakunnasta) sekä lounaisten välimurteiden alue lukuun ottamatta Turun ylämaan murretta sekä alueen aivan eteläisimpiä osia Uudellamaalla Helsingin luoteispuolella. Yleisgeminatian vanha

murrelevikki on esitetty Kettusen (1940a) kartassa 2, ja myöhempiä tilannetta kuvaa Nahkolan (1987: 301) kartta.

Hämäläismurteista yleisgemaatio on alkanut Nahkolan mukaan väistyä jo 1900-luvun alkupuolella. Nahkolan väitöskirjan mukaan (1987: 93–105) gemaatio oli alueella horjuvaa, ja paikkakuntien välillä oli suuria eroja. Hän myös epäilee, että Pirkanmaalla gemaatio olisi saanut kielteisen sosiaalisen leiman. Samansuuntaisia tuloksia on saatu Kotuksen murteenseuruuhankeeseen Pälkäneen aineistosta (Kurki 1999b: 60–62). Mustanojan vuonna 2011 (349–350), ilmestyneen väitöskirjan mukaan murteellisimmilla tamperelaispuhujilla esiintyy enää ”satunnaista” yleisgemaatiota, ja ilmiö on edelleen taantumassa. Sen sijaan lounaisissa välimurteissa maaseudulla yleisgemaatiolla on vielä sijansa. Tuloksia on Alastaron puhekielestä, jossa gemaatio on voimissaan nuorilla-kin (Kurki 1998: 50–51; 2001: 438–440).

Savolaismurteissa yleisgemaatio on nykyäänkin vahva. Kotuksen murteenseuruuhankeeseen tulosten mukaan kaikilla tutkituilla savolaismurteisilla paikkakunnilla eli Kainuun Sotkamossa, Pohjois-Savon Lapinlahdella ja Pohjois-Karjalan Liperissä gemaatio on ylivoimainen valtaedustus kaikissa ikäryhmissä. (Kokoavasti Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 46–48.) Samanlaisia tuloksia on esimerkiksi savolais- ja keskipohjalaismurteiden rajalta Pyhäjärveltä (Aittokoski 2011: 61) ja Savonlinnan seudun välimurteista (Palander 2005: 109–115).

Kaupungeissa yleisgemaatio saattaa olla horjuva, ja esimerkiksi Jyväskylässä yleisgemaatio on ollut hiipumassa jo 1980-luvulla (Mielikäinen 1982: 285), ja Kuopion kaupunkikielessä se on myös harvinaistumassa (Pohjolainen 1998: 17). Joensuussa gemaatio on säilynyt nuorilla paremmin kuin Kuopiossa (kokoavasti Palander 2008: 336). Savolaismurteiden alueella yleisgemaatio kuitenkin tiedostetaan hyvin, ja sitä pidetään myönteisenä murrepiirteenä (Räsänen & Palander 2015).

Savolaismurteissa yleisgemaatio on myös siinä mielessä ”voitokas” murrepiirre, että jos samassa sananmuodossa voi esiintyä jokin muukin savolaismurteiden piirre, yleisgemaatio on se, jo-

ka jää. Esimerkiksi muodoissa *ossuuden* (pro *ossuuvan*) ja *edustamaan* on yleisgeminaatio, vaikka murteellinen *t:n* heikko aste on korvattu yleiskielen *d:llä*. Samoin esimerkiksi sellaisissa muodoissa kuin *opiskellee* (pro *opiskelloo*), *kerräytyä* (pro *kerräytyy*) yleisgeminaatio pitää pintansa, vaikka murteen muut piirteet väistyvät. (Palander 2008: 336.)

Etelämpänä itämurteissa eli kaakkoismurteiden alueella yleisgeminaatio on harvinaistumassa. Esimerkiksi Ruokolahdelta on tietoja (Hanhisalo 2011: 54–60), joiden mukaan yleisgeminaatio varioi runsaasti, ja nuoremman polven kielessä ilmiö on taantumaan päin. Imatran koululaiset eivät 2000-luvun alun aineistossa käyttäneet geminaatiota enää lainkaan (Varis 2005: 94). Lappeenrantalaisnuorilta 2020-luvulla kerätyn kansandialektologisen aineiston mukaan ilmiötä ei useinkaan enää edes tunnisteta kuuluvaksi alueen murteeseen (Lyijynen 2024: 51–53).

Pohjoismurteissa yleisgeminaatio on hyvin vahvasti käytössä nykyäänkin, ja tutkimuksissa on havaittu sen säilyvän erittäin hyvin (kokoavasti ks. esim. Laakko 1997: 67–69; Isto 2014: 29–33; Millaskangas 2018: 49–52). Siihen ei näyttäisi pohjoismurteissa liittyvän mitään kielteistä sosiaalista leimaa kuten länsimurteissa.

Pohjoismurteissa esiintyy tavanomaisten yleisgeminaatiotapausten lisäksi kahdentyyppisiä geminaatioita, jotka vanhoissa murteissa ovat olleet harvinaisia mutta jotka nykymurteissa ovat hyvin elinvoimaisia ja ekspansiivisia. Erityisesti Oulun seudun nykymurteelle ovat tyypillisiä sellaiset tapaukset kuin *tekkiin* ('tein'), *lukkiin* ('luin'), *vettiin* ('vedin') ja niin edelleen. Nämä eivät ole varsinaisia yleisgeminaatiotapauksia, koska niissähän ei ole tapahtunut lainkaan supistumista (vrt. *te(j)in* – *tekkiin*, *lu(v)in* – *lukkiin*, *vejin* – *vettiin*). Kyseessä ovatkin analogiamuodot, jotka ovat monimutkaisien muutoksetjun tuloksia. Mallina ovat kuitenkin alun perin olleet yleisgeminaatiolliset muodot. (Mantila & Pääkkönen 2010: 169–188.)

Peräpohjalaisissa murteissa tavataan sekundaareja yleisgeminaation muotoja, jotka ovat syntyneet siten, että jälkitavujen voakaalienvälinen *h* (ks. lukua 2.1.5) on assimiloitunut viereiseen konsonanttiin, esimerkiksi *tupha(a)n* > *tuppaan*, *tekhe(e)n* > *tekkeen*

(‘tekemään’), *venhe(e)n* > *venneen*, *mithä(ä)n* > *mittään*. Tällaiset valemäärätyöt ovat hyvin tavallisia nykyisessä peräpohjalaisessa puhekielessä, ja ne ovat myös jonkin verran ekspansiivisia. (Mantila 2015: 259–262.)

Yleisgemmaation esiintyminen on nykymurteissa leksikaalista varsinkin niillä läntisillä alueilla, joilla se on taantumassa. Monille on varmasti tuttu painokkaasti lausuttu *ei mittää*. (Kokoavasti Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 48–51.)

ITÄMURTEIDEN ERIKOISGEMINAATIO

Itämurteiden erikoisgemmaatio on ilmiönä yleisgemmaation jatkokehitys. Niinpä se voi esiintyä vain sellaisessa murteessa, jossa on yleisgemmaatio, ja tämän on todettu toimivan sekä alueellisesti että idiolektikohtaisesti. Yleisgemmaatiossa gemmaatio laukeaa, jos jälkitavun pitkän vokaalin tai diftongin edellä on lyhyt painoton tavu. Itämurteiden erikoisgemmaatiossa taas edeltävän tavun pituudella tai painolla ei ole väliä, vaan gemmaatio voi laueta aina pitkän vokaalin tai diftongin edellä, esim. *ranttaan*, *aottoo* (‘autoa’), *kulukoo* (‘kulkee’), *palammaan*, *makkarroo*. Erikoisgemmaatio on vähittäinen ääntenmuutos, jolloin siitä muutoksen alkuvaiheessa tavataan usein pidentyneitä konsonantteja ja lyhytalkuisia gemmaatioita, esimerkiksi *Kaeñuu*, *Kaeñnuu*, kuten yleisgemmaationkin tapauksessa. Erikoisgemmaatio on voinut edetä myös morfologisiin ehdoin, jolloin se on yleistynyt ensin tiettyihin muotoryhmiin. (Palander 1987b: 11–16.)

Itämurteiden erikoisgemmaatio on hyvin elävä ja jopa yleistyvä piirre. Se on levinnyt viimeksi kuluneen sadan vuoden aikana sekä maantieteellisesti että kielellisesti. Kettusen (1940a) kartan 2 mukaan erikoisgemmaation alue on 1900-luvun alussa ollut savolaismurteet lukuun ottamatta eteläisiä ja läntisiä savolaismurteita. Lisäksi ilmiö on ollut tunnettu Keski- ja Pohjois-Pohjanmaan itäosissa, jotka rajoittuvat savolaismurteisiin. Palander on vuonna 1987 ilmestyneessä väitöskirjassaan kartoittanut erikoisgemmaation levinneisyyden ja todennut sen levinneen 1900-luvun kuluessa myös eteläisten ja läntisten savolaismurteiden alueille sekä kaakkoismur-

teidenkin pohjoisosiin. Ilmiö on kuitenkin edelleen horjuva ja kes-
toltaan vaihteleva. (Palander 1987b: 50–53; 2015: 115–118.)

Kotuksen murteenseuruuhankeeseen tulosten mukaan (Nuolijärvi
& Sorjonen 2005: 51–54) erikoisgemmaatio on erittäin vahvaa tutki-
tuilla itämurteisilla paikkakunnilla eli Lapinlahdella, Sotkamossa ja
Liperissä. Nuorten puhujien ryhmässä geminoituminen on kaikkein
yleisintä Sotkamon ja Liperin aineistoissa, mikä kuvastaa hyvin il-
miön elinvoimaisuutta ja leviämispotentiaalia. Tästä kertovat lisäksi
2010-luvulla esimerkiksi Pyhäjärven ja Kiuruveden nuorten kielestä
saadut tutkimustulokset. Ilmiö on yleisempi miesten kuin naisten
kielessä. (Aittokoski 2011: 82–85; Väisänen 2017: 51–59). Kaikkein
vahvinta erikoisgemmaatio on nykymurteissa Pohjois-Karjalan ja
Kainuun alueilla. Myös Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla ilmiö on
hitaasti voimistumassa. (Palander 1987b: 52.)

LOUNAISMURTEIDEN ERIKOISGEMINAATIO

Kaikkein suppea-alaisin suomen kielen geminaatioilmiöistä on
lounaismurteiden erikoisgemmaatioksi nimetty ilmiö. Se poikkeaa
olennaisesti kahdesta edellä kuvatusta geminaatiosta. Se tapahtuu
aina supistumateitse syntyneen pitkän vokaalin ja diftongin edellä
ilman, että edeltävän tavun pituudella tai painolla olisi vaikutus-
ta. Tässä mielessä se muistuttaa itämurteiden erikoisgemmaatiota,
mutta keskeinen ero on, että lounaismurteiden erikoisgemmaatio
koskee vain klusiileja ja s:ää.

Lounaismurteiden erikoisgemmaation sisältäville muodoille on
vielä tyyppillistä se, että jälkitavun pitkä vokaali on lyhentynyt, esi-
merkiksi *kotti* (< *kotiin* < *kotihin), *mittä* (< *mitään* < *mitäyän),
poikki (< *poikii* < *poikia* < *poikiða), *antta* (< *antaa* < *antaðak),
murten (< *murteen* < *murteyēn). Ilmiötä on tutkittu Turun kau-
punkikielestä jo 1970-luvulla NPM-hankkeen alkuaikoina. Tuolloin
havaittiin, että geminoituminen tapahtuu useammin lyhyen kuin
pitkän painollisen tavun jäljessä, esimerkiksi *kotti(n)*, *mukka(n)*,
mittä(n). Geminoitumisalttiuteen vaikuttaa lisäksi esimerkiksi
muotoryhmä. (Suojanen, Kallio, Mäkinen & Söderholm 1976: 42–
45; Vuokniemi 2011: erityisesti 59–61.)

Myöhemmin lounaismurteiden erikoisgemmaatiota on tutkittu esimerkiksi Raumalta, Honkilahdelta ja Luvialta. Tulosten mukaan lounaismurteiden erikoisgemmaatio on nykymurteessa edelleen kuultavissa, mutta variaatiota on runsaasti. Rauman kaupunkikiellessä se on harvinainen, mutta maaseudulla, esimerkiksi Honkilahdella, se on 2010-luvun tulosten mukaan vielä vankasti käytössä. Kielellisesti muodot ovat muuttumassa siten, että jälkitavun vokaali on usein pitkä, vaikka gemmaatio toteutuisikin, esimerkiksi *appuu*, *tuppa*, *peltto*, *usseman*. (Nurminen 2011: 70–74.)

2.1.5 Jälkitavujen vokaalienvälinen *h*

Suomalaisille on tuttu vanhoissa teksteissä, esimerkiksi Kalevalassa, muussa runokielessä ja virsissä esiintyvä jälkitavujen vokaalien välissä esiintyvä *h*, esimerkiksi *kylähän*, *rantahan*, *venehen*, *laulamahan*, *saatihin*. Se on vanha piirre, joka esiintyi vanhassa kirjasuomessa epäsäännöllisesti aina 1700-luvulle saakka, mutta kun ilmiö puhutussa kielessä alkoi väistyä, se jäi pois käytöstä myös kirjakiellessä (Rapola 1965: 195–196; 201–202). Jälkitavujen vokaalienvälinen *h* periytyy kantasuomalaiselta ajalta, ja se on edelleen säilynyt joissain suomen murteissa. Lisäksi sama kantasuomalainen *h* on säilynyt säännöllisesti lähimmissä sukukielissämme eli karjalassa ja vepsässä.

Morfologisesti jälkitavujen vokaalienvälinen *h* kuuluu alkuaan seuraaviin muotoryhmiin:

1. supistumanominien vokaalivartaloiset muodot (*sairas* : *sairahan*, *vene* : *venehen*),
2. illatiivin pääteaines (*kylähän*, *laulamahan*),
3. passiivimuodoissa esiintyvä persoonapäätte (*tehtihin*, *otettaihihin*),
4. kolmannen persoonan possessiivisuffiksi (*pojallehen*) sekä
5. jotkin johtimet ja yksittäiset tapaukset (*ylähällä*, *jokahinen*).

Murteissa jälkitavujen vokaalienvälinen *h* on erityisesti pohjoinen ja pohjalainen ilmiö. Se on tunnettu useimmissa pohjoismurteissa, mutta niiden lisäksi länsimurteisiin luettavat Etelä-Pohjanmaan murteet ovat *h*:n kannalla. Etelämpänä länsimurteissa ilmiö

tunnetaan kaakkoishämäläisissä murteissa. Lounaismurteiden pohjoisosissa *h* on voinut säilyä illatiivimuodoissa. Ilmiön vanhan murrelevikin osoittavat Kettusen (1940a) kartat 107–110 (ks. myös Mantila 1992: 15).

Alkuperäiset *h*:lliset muodot ovat murteissa muuttuneet seuraavalla tavalla:

1. *h* on säilynyt alkuperäisellä paikallaan vokaalien välissä Etelä-Pohjanmaan, osin Keski-Pohjanmaan ja Kemijärven murrealueilla, esimerkiksi *saunahan*, *venehen*.

2. *h*:n etinen vokaali on heittänyt pois, jolloin tavataan sellaisia muotoja kuin *saunha(a)n*, *venhe(e)n*. Tämä edustus on tunnettu peräpohjalaisissa murteissa sekä osin keskipohjalaisissa murteissa ja Etelä-Pohjanmaan murteen pohjoisimmissa osissa.

3. *h* on siirtynyt edeltävän soinnillisen konsonantin edelle tietyissä tavuaseissa, esimerkiksi *sauhnaan*, *Ouhluun*, *etehlään*, *makaahmaan* (ei kuitenkaan esim. **vehneen*, **tahloon*). Tätä kutsutaan *h*:n metateesiksi. Vanhemmassa kirjallisuudessa käytetään termiä *h*:n toisen asteen metateesi. Metateettiset muodot ovat tyypillisiä erityisesti Tornion murteelle.

4. *h*:llisten muotojen lopun vokaali ja *n* ovat kadonneet, jolloin on päädytty sellaisiin muotoihin kuin *saunah*, *kirkkoh*. Tämä edustus kuuluu kaakkoishämäläisiin murteisiin. Samalla tavalla jälkitavujen vokaalienvälinen *h* edustuu myös karjalan kielessä. (Mantila 1992: 1–22.)

Nykymurteissa jälkitavujen vokaalienvälinen *h* on edelleen kuuluttavissa, mutta se on vahvasti leimautunut ja varioi runsaasti. Joiltain alueiltaan se on kokonaan katoamassakin. Tutkimuksen mukaan *h* on peräpohjalaisista murteista kovasti harvinaistumassa Kemian ja Kemijärven murrealueella, ja 1980- ja 1990-luvulla syntyneiden kielessä sitä ei välttämättä tavata enää lainkaan. (Kokoavasti Mantila 2015: 256.) Tornion murteen alueella, varsinkin sen pohjoisosissa, *h* kuuluu vielä nuortenkin kieleen, vaikka onkin jo sosiaalisesti leimautunut ja toimii selvänä identiteetin määrittäjänä (Vaattovaara 2009: 176–178). Edellä mainittu *h*:n metateesi on ollut viime vuosikymmeniin asti etenevä äänne muutos, joten jos *h* ylipäänsä on

säilynyt, yleisimpiä ovat metateettiset *sauhnaan*, *kolhmeen*, *eteh-lään* -tyyppiset muodot.

Vaikka *h*:n käyttö onkin pohjoisessa vähenemässä, suomalaisten kielitietoisuudessa *h* edelleen liitetään usein erityisesti peräpohjalaisiin murteisiin, ja siitä on tullut jonkinlainen lappilaisuuden indeksi (ks. Vaattovaara 2009: 70–72). Usein Lapin alueen puhetapaa matkittaessa tavoitellaankin juuri *h*:n käyttöä, esimerkiksi *jänkhä* ja *Luostholle*. Tällaiset *matkimukset* osuvat useimmiten harhaan kuten nämäkin esimerkit (po. *jänkä*, *Luostolle*).

Nykyisessä peräpohjalaisessa murteessa *h* on usein assimiloitunut edeltävän konsonantin kanssa, jos edellä on ollut lyhyt painollinen tavu, esimerkiksi *vetheen* > *vetteen*, *talhoon* > *talloon*, *venheen* > *venneen*. Näin on syntynyt yleisgeminatian kaltaisia muotoja. Muodot ovat laajasti käytössä, koska yleisgeminatio on nykymurteiden ilmiönä *h*:ta laajempi ja neutraalimpi. Myös pitkän tavun jälkeinen *h* on saattanut assimiloitua, esimerkiksi *ranthaan* > *ranttaan*, jolloin on syntynyt itämurteiden erikoisgeminatian kaltaisia muotoja. Nämä muodot ovat kuitenkin paljon yleisgeminatiota muistuttavia muotoja harvinaisempia, koska itämurteiden erikoisgeminatian malli ei yllä peräpohjalaisten murteiden alueelle. (Ks. lukua 2.1.4.) (Mantila 2015: 249–265.)

Myös Etelä-Pohjanmaalla jälkitavun vokaalienvälisen *h*:n käyttö on ollut vähenemässä jo 1980-luvulla. NPM-hankkeen tulosten mukaan Lapuan koululaiset käyttivät tuolloin *h*:ta noin 60 prosentissa kaikista mahdollisista tapauksista, ja Jyväskylään muuttaneilla eteläpohjalaisilla opiskelijoilla enää alle puolet mahdollisista muodoista oli *h*:llisiä (Martti Järvi 1981: 40). Kotuksen murteenseuruu-hankkeen tulosten mukaan Kauhavalla nuoret käyttivät *h*:ta keskimäärin vain reilussa puolessa kaikista mahdollisista tapauksista, ja variaatio oli runsasta (kokoavasti Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 81–82). Samoin Etelä-Pohjanmaahan läheisesti liittyvässä Vetelinjoen murteessa *h* on väistymässä, ja nuoret eivät välttämättä käytä sitä lainkaan (Ruuska 2019: 84–86). Helsinkiin muuttaneet eteläpohjalaiset varoivat *h*:n käyttöä uudessa kotikaupungissaan, mikä kertoo sen kielteisestä sosiaalisesta leimasta (Nuolijärvi 1986: 88–92).

h:n kato saattaa kuitenkin olla pohjalaismurteissa sekventiaalisesti strukturoitunutta. Useiden tutkimusten mukaan viimeisimmäksi *h*:llisina säilyvät sellaiset tapaukset, joissa *h*:ta edeltää kaksi lyhyttä tavua, eli on kyseessä sekvenssi (C)VCV*h*V, esimerkiksi *ky-lähän, ojalan*. Sen sijaan, jos ensimmäinen tavu on pitkä, *h* katoaa useammin, esimerkiksi *rantahan > rantaan, kouluhun > kouluun*. (Mantila 1992: 71–72; kokoavasti Ruuska 2019: 85.)

2.2 Vokaaliston ilmiöitä

Tässä luvussa esitellään aluksi pitkän *AA:n* edustus, diftongien avar-tuminen ja diftonginreduktio. Seuraavaksi käsitellään svaavokaali, ja lopuksi otetaan tarkasteluun ainoastaan jälkitavuihin kuuluvat seikat. Näitä ovat *A*-loppuiset vokaaliyhtymät, labiaalistuminen, *i*-loppuiset diftongit sekä loppuheittoilmiöt.

2.2.1 Pitkän *AA:n* diftongiutuminen

Monille on varmaan tuttua puhe savolaisesta viäntämisestä ja kiän-tämisestä. Tällä viitataan siihen itämurteiseen ilmiöön, jossa pitkät *aa-* ja *ää-*vokaalit ovat diftongiutuneet ensin *oa*:ksi ja *eä*:ksi ja sit-ten murteiston keskusalueella edelleen *ua*:ksi ja *iä*:ksi, esimerkiksi *moa ~ mua, peä ~ piä, soapi ~ suapi, jeähä ~ jiähä* (‘jäädä’). Kehitys koskee myös jälkitavuja, esimerkiksi *kalloa, leipeä*. Jälkitavuissa ei kuitenkaan tavata ”kiperämpiä” *ua-* ja *iä-*diftongeja, vaan näissä diftongit *oa* ja *eä* ovat monoftongiutuneet *oo*:ksi ja *ee*:ksi, esimer-kiksi *kalloo, poekoo, leipee, kessee*.

Savolaismurteiden pohjoisilla ja läntisillä reunoilla eli Kainuus-sa, Keski-Suomessa ja päijätähämäläisten murteiden alueella on van-hastaan käytössä diftongiutumismuutoksen ensiaste eli tyyppi *moa, peä, kal(l)oa, leip(p)eä*. Etelä- ja pohjoissavolaiset, itäsavolaiset eli Pohjois-Karjalan alueen murteet sekä Savonlinnan seudun siirty-mämurteet kuuluvat vanhastaan *mua, piä* ja *kalloo, leipee* -aluee-seen. Savolaismurteiden kaikkein läntisimmästä osasta eli savo-laiskiilasta Etelä-Pohjanmaan järvisseudulta ja kaakkoismurteiden

eteläisimmistä pitäjistä diftongiutuminen puuttuu kokonaan. Vanha murrelevikki näkyy Kettusen (1940a) kartoista 154 ja 179. (Ks. myös Rapola 1969: 56–59.)

Erikseen täytyy huomata ne jälkitavujen pitkät *aa* ja *ää* -vokaalit, jotka ovat syntyneet *h*:n kadon tuloksena. Näissä nimittäin diftongiutumista ei ole tapahtunut, esimerkiksi *kallaan* (< *kalahan) vaikka murteessa on muoto *kalloa* tai *kalloo* (<< *kalaða). Tästä voidaan tehdä päätelmiä ääntenmuutosten keskinäisestä kronologiasta: *h*:n kadon täytyy olla myöhäisempi muutos kuin *ð:n ja *ɣ:n kadon. Kun nämä spirantit katosivat, syntyi pitkä vokaali, joka diftongiutui. Tuolloin alun perin *h*:llisissa muodoissa on sen sijaan vielä ollut *h* jäljellä, joten diftongiutumiselle altista pitkää vokaalia ei ole vielä näissä muodoissa ollut olemassa. Yhtä aikaa ovat siis olleet olemassa muodot *kaloa* ja *kalahan* rinnakkain. Kun sitten *h*:kin katosi, ei diftongiutumismuutos enää ollut voimassa. Tämä sama koskee myös yksikön 3. persoonan muotoja, joissa pitkät *aa* ja *ää* ovat myös säilyneet, esimerkiksi *laolaa*, *pittää*. Näissä on puolestaan diftongiutumisen tapahtuessa ollut vielä jäljellä vanha persoonapäätte *vi* (*laulavi* < *laulaði, *pitävi* < *pitäði). (Rapola 1966: 348–353; 411–113.)

Nykymurteissa diftongiutuminen varioi runsaasti. Siitä on tullut jälkitavujen vokaalienvälisen *h*:n tavoin kielteisesti leimautunut maakuntastigma, jonka käyttö on nopeasti vähenemässä. NPM-hankkeen tulosten mukaan 1980-luvulla diftongiutumisen saattoi maaseudulla osin kuulua vielä nuortenkin kieleen, mutta esimerkiksi Jyväskylän kaupunkikielestä piirre oli käytännössä jo kadonnut. (Kokoavasti Mielikäinen 1982: 285.)

Kotuksen murteenseurauhankkeen tulosten mukaan pohjois-savolaisella Lapinlahdella ja itäsavolaisessa Liperissä nuoret informantit käyttivät diftongiutuneita muotoja keskimäärin vain noin neljäsosassa kaikista mahdollisista tapauksista, ja joillain informanteilla niitä ei ollut lainkaan. Vanhojen eli 1900-luvun alkupuoliskolla syntyneiden kielessä edustus oli vielä vahva. (Kokoavasti Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 89–91.)

Savolaismurteiden pohjoisilta reuna-alueilta eli Koillismaalta (Kuusamo, Posio, Taivalkoski, Pudasjärvi, Ranua) diftongiutuminen on kadonnut kokonaan (Zaman-Zadeh 1997: 123–124). Etelämpänä Kainuun murrealueella, esimerkiksi Sotkamossa, piirre kuuluu vielä vanhojen ja keski-ikäisten kieleen, mutta nuorten kielessä se on harvinainen. Sama tilanne on Kajaanissa. (Kokoavasti Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 91–92.) Savolaismurteiden eri alueita käsittelevien opinnäytetöiden mukaan diftongiutuminen on kaikkialla taantumassa. Sitä kartetaan erityisesti kaupungeissa, ja naiset hylkäävät sen miehiä helpommin. (Pohjolainen 1998: 55–57; kokoavasti Ikäheimonen 2012: 26–27.)

Vaikka diftongiedustus on kovaa vauhtia katoamassa, se on kuitenkin selvästi tiedostettu. Se tunnistetaan laajasti savolaisten murteiden tuntomerkitseksi, ja savolaiset itse ymmärtävät sen kuuluvan alueen vanhaan murrekantaan, vaikka eivät sitä itse enää käyttäisikään. Ilmiö tiedostetaan laajemminkin myös muualla Suomessa, ja savolaisten viäntämisestä ja kiäntämisestä on paljon murrematkimuksia. (Palander 2008: 329; Nupponen 2011: 91–95.)

2.2.2 Diftongien avartuminen

Kantasuomalaiset puolisuppeat pitkät vokaalit *oo*, *öö* ja *ee* ovat suomen kielessä diftongiutuneet, jolloin tuloksena ovat olleet diftongit *uo*, *yö* ja *ie*. Diftongien avartumisella tarkoitetaan näiden diftongien jälkikomponentin avartumista puolisuppeasta väljäksi seuraavaan tapaan: *uo* > *ua*, *yö* > *yä*, *ie* > *ia* ~ *iä*, esimerkiksi *nuari*, *tyä*, *hiano*, *miäs*. Ilmiö kuuluu vanhastaan kaikkiin länsimurteisiin. Tästä on vain pieniä alueellisia poikkeamia. Aiemmin lievää avartuneisuutta on esiintynyt myös muualla, esimerkiksi Pohjois-Pohjanmaalla. (Kettunen 1940a: kartta 155.) Aina avartuma ei ole täydellinen, vaan usein kuulee väliasteita, esimerkiksi *nuâri*, *mies*. (Krook 1999: 50, 235–238; Salonen 1982: 97–120.)

Diftongien avartuminen on todettu säilyväksi ja stabiiliksi piirteeksi jo NPM-hankkeen ensimmäisissä raporteissa 1980-luvulla (Mauno Järvi 1981: 58; Salonen 1982: 97–120). Kotuksen murteen-seuruuhankkeessa ilmiötä on tutkittu Kauhavalla ja Eurajoella.

Näillä paikkakunnilla avartumaa käyttävät kaikki ikäryhmät, ja sen osuus on jopa yli 90 prosenttia kaikista mahdollisista tapauksista. (Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 80–81.) Samoin Pälkäneellä avartumavedustus on lähes poikkeuksetonta (Kurki 1999b: 99). Etelä-Pohjanmaalta Helsinkiin muuttaneilla eteläpohjalaisilla avartuma myös säilyi hyvin (Nuolijärvi 1986: 152–154).

Tampereen kaupunkimurteessa avartuma edustuu noin 60-prosenttisesti, eikä edustuksessa ole tapahtunut muutoksia viime vuosikymmeninä. Diftongien avartuminen onkin Tampereella hyvin yleistä, ja ilmiö näyttäytyy Tampereen puhekieltä tutkineen Mustan-ojan mukaan paikallisten kannalta melko neutraalina, vaikka ulkopaikkakuntalaiset sen varmasti huomaavatkin. (2011: 291–292, 306.) Kansandialektologisesti avartuma onkin hyvin tiedostettu. Tampereella toimii esimerkiksi *Kiakkoradio*, jonka nimi viittaa kaupungin laajaan jääkiekkoharrastukseen. Vanhastaan Tamperetta on saatettu kutsua *Riäväkyläksi* paikallisen ohraleivän nimityksen mukaan (*rievä* 'ohut ohraleipä').

Nykymurteissa avartuma on edelleen täysin elävä piirre, ja sen kuulee usein myös julkisessa puheessa. Esimerkiksi urheilijat, viihdemaailman tähdet ja poliitikot saattavat käyttää sitä haastattelutilanteissa. Avartuminen kuuluu myös pääkaupunkiseudun puhekieleen, joskin täysisiä avartumia kuulee harvoin. Samoin idiolektikohtaiset erot ovat suuria. Helsingin puhekieltä kommentoitaessa täytyy lisäksi aina muistaa, että sosiaaliset erot ovat siellä muuta maata suuremmat. Paunosen mukaan 1970-luvulla avartuman käyttö jakoi töölöläisiä ja sörnäisläisiä puhujia selvästi. Avartumaa käyttivät erityisesti nuoret sörnäisläiset. (1995 [1982]: 72–105.)

2.2.3 Diftonginreduktio

Diftonginreduktioksi kutsutaan ilmiötä, jossa *i*- ja *U*-loppuisten diftongien *au*, *äy*, *ou*, *öy*, *ai*, *äi*, *eu* ja *ei* jälkikomponentti on alentunut ääntymäpaikaltaan puolisuuppeaksi, esimerkiksi *koira* > *koera*, *laulaa* > *laolaa*. Ilmiöllä on murteissa kaksi levinneisyysaluetta, savolaismurteet sekä osa lounaismurteista ja lounaisista välimurteista. Savolainen ja lounainen reduktio kuitenkin toteutuvat erilaisin kie-

lellisissä ehdoin. Kettusen (1940a) kartta 158 esittää ilmiön vanhan levinneisyyden. (Ks. myös Rapola 1966: 370–378.)

Savolaisella reduktiolla ei ole äänteellisiä rajoituksia, vaan se voi tapahtua aina edellä mainittujen *i-* ja *U-*loppuisen diftongin tapauksessa. Poikkeuksena ovat vain tapaukset, joissa jälkikomponenttinkin on suppea eli diftongit *iu*, (*iy*), *ui* ja *yi*. Reduktio on tunnettu koko savolaismurteiden alueella, mutta sen vahvuus vaihtelee kovasti. Diftongien avartumisen tapaan reduktio on foneettinen jatkumo, jossa voi erottaa useita väliasteita täydellisestä redusoitumattomuudesta täydelliseen reduktioon. Joissain tutkimuksissa on eroteltu jopa kahdeksan erilaista reduktion astetta, mutta auditiivisesti näitä on tietysti vaikea erottaa toisistaan, ja tässä esityksessä käytetäänkin vain kolmea eri astetta. (Ks. Mielikäinen 1994: 77–78.) Savolaisessa reduktiossa diftongin alkukomponentti on yleensä puolipitkä, joten reduktion eri asteita on merkitty seuraavasti: *kòira* > *kòjra* > *kòera*. Savolaismurteiden sydänalueilla reduktio on saattanut pisimmälle edistyessään tuottaa pitkän vokaalin, esimerkiksi *laalaa*, *saana* ('sauna'), *kaapunt* ('kaupunki'), *tääs* ('täysi'), *seeväs*, *kööhä*. Osittaista reduktiota esiintyy savolaismurteisiin rajoittuvilla länsimurteiden alueilla, esimerkiksi kaakkoishämäläisissä murteissa. (Rapola 1966: 374–378.)

Savolaistyyppinen diftonginreduktio on nykymurteissa edelleen elävä, joskin labiili piirre, jonka voi kirjoittajan kenttähavaintojen mukaan hyvin kuulla esimerkiksi Kajaanissa ja Joensuussa. Kotuksen murteenseuruuhankkeen tulosten mukaan savolaismurteisilla maaseutupaikkakunnilla Lapinlahdella ja Liperissä eriasteisia redusoituneita tapauksia voi kuulla nuoriltakin (Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 79–80), ja sama tilanne on esimerkiksi Pyhäjärvellä (Aittokoski 2011: 47–49). Kuopion nuorisolla redusoitumista ei juurikaan tavata. Idiolektien väliset erot ovat kuitenkin suuria. (Pohjolainen 1998: 57.)

Kirjallisuudessa on tietoja keski- ja pohjoispohjalaisten murteiden alueen reduktiosta, ja esimerkiksi Oulussa osittainen reduktio kuuluu usein. Esiintymiseen vaikuttaa affekti, ja osin ilmiö on kielellisesti strukturoitunut. Useimmin redusoituvat diftongit

ai ja *äi* ja leksikaalisesti sanat *äiti* ja *aina* (*äjti, àina ~ àjna*). (Mantila & Pääkkönen 2010: 86–90.)

Lounaismurteiden diftonginreduktiolla on kielellisiä rajoituksia: se voi tapahtua vain, jos tavu on avoin ja sitä seuraa *r, ð, l, v* tai *h* tai historiallisesti myös *ð* ja jos seuraavassa tavussa ei ole vokaaleja *i, u* tai *y*, esimerkiksi *saèras, päèvå* (*ˈpäivät*), *haòras, jaòho, koèr*. Erona savolaistyyppiseen reduktioon on myös se, että lounaisessa reduktiossa diftongin jälkikomponentti on puolipitkä, kun taas Savossa alkukomponentti on pidentynyt. (Rapola 1966: 370.) Tämän seurauksena auditiivinen vaikutelma näiden kahden välillä poikkeaa kovasti toisistaan.

Lounainen reduktio on ollut pitkään väistymässä. Jo Rapola kirjoittaa klassisessa *Suomen kielen äännehistorian luennot* -teokseensa, että ”ilmiö on monin paikoin peräytymässä naapurimurteiden redusoitumattomien diftongien ja varmaankin myös yleiskielen vaikutuksesta”. (1966: 370.) Kotuksen murteenseurauhankkeessa lounaista reduktiota on tutkittu Eurajoella ja Alastarolla. Eurajoella reduktio on katoamassa, eivätkä nuoret käytä sitä enää lainkaan. Myös Alastarolta tutkitusta aineistosta reduktio puuttui lähes kokonaan. (Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 78–79; Kurki 1998: 56–57.) Samoin Honkilahdelta on tieto, että reduktio oli 2010-luvulla nuorilla käytössä vain muutamissa tapauksissa, vaikka vanhemman polven kielessä se oli vielä hyvin säilyneenä (Nurminen 2011: 63–67).

2.2.4 Svaavokaali

Svaavokaali (käytetään myös kirjoitusasuja švaa-vokaali ja svaavokaali)¹⁵ eli välivokaali on suomen nykymurteissa edelleen hyvin elävä piirre. Svaavokaalilla viitataan vokaaliin, joka lisätään konsonanttiyhtymän komponenttien väliin. Tällaisia tapauksia ovat esimerkiksi *jalaka, kolome, halapa, lehemä, vehenä, kahavi* jne. Kettusen (1940a) kartat 199 ja 200 esittävät ilmiön varhempaa esiin-

15 Kansainvälisessä kielitieteellisessä kirjallisuudessa svaavokaali tarkoittaa eri asiaa.

Se on neutraali vokaali, yleensä painoton keski- tai välivokaali. Sen merkinä on IPA-järjestelmässä ə.

tymistä murteissa. Svaavokaali on ilmiönä nuori, minkä todistaa se, ettei sitä esiinny muissa itämerensuomalaisissa kielissä. Se on siis syntynyt suomen murteiden erilliskehityksen aikana. Saamesa esiintyy svaavokaali, mutta sekin on syntynyt erillään suomen kehityksestä.

Svaavokaali on suomen murteissa erityisesti pohjalainen ja savolainen ilmiö. Se esiintyy lähes kaikissa pohjalais- ja savolaismurteissa sekä pohjoisimmissa hämäläismurteissa. Pohjalaisen ja savolaisen svaan distribuutiossa on kuitenkin ero. Pohjoismurteissa ja Etelä-Pohjanmaalla svaat esiintyy kaikissa eripaikkaisissa *l*-alkuisissa konsonanttisyhtymissä (*lh*, *lk(k)*, *lm*, *lp(p)*, *lv*) sekä *h*:n ja resonantin yhtymissä (*hl*, *hm*, *hn*, *hr*, *hv*) ja *j*-loppuisissa yhtymissä (*hj*, *lj*, *nj*, *rj*). Savolaismurteissa svaan distribuutio on kapeampi, ja se tulee kyseeseen vain *l*-alkuisissa yhtymissä. Yhtymissä *ls* ja *nh* (Kettunen 1940a: kartta 200) edustus horjuu jo vanhastaan eri murteissa.

Svaavokaali voi esiintyä vain ensimmäisen ja toisen tavun rajalla. Kauempana sanassa se on mahdoton, esim. *katkelema. Laadultaan svaat on yleensä edeltävän vokaalin kaltainen, esimerkiksi *talavi*, *kylmä*, *pohjoja*, *ihiminen*, mutta eteläpohjalaisissa ja eteläsavolaisissa murteissa on vanhastaan tavattu myös sellaisia asuja kuin *silemä*, *kylömä* jne. Svaata ei ole fennistisessä kirjallisuudessa pidetty osana kielen fonologista järjestelmää, vaan sen on katsottu olevan jonkinlainen ääntämistä helpottava loisivokaali (esim. kokoavasti Mantila & Pääkkönen 2010: 93).

Svaat on ollut yksi niistä murrepiirteistä, joiden maantieteellinen esiintymisalue on laajentunut siitä, mitä Kettusen kartasto esittää. Etelässä svaata saattaa kuulla hämäläismurteissa nykyään sporadisesti aina Tampereen seuduille saakka erityisesti miespuolisilla puhujilla. Usein svaat on näillä reuna-alueilla ylilyhyt. (Kurki 1999b: 100; Mustanoja 2011: 47.) Pohjoisessa taas svaat on kirjoittajan havaintojen mukaan levinnyt nykyään koko Kemin murteiston alueelle, kun Kettusen kartastossa sen alue päättyi Rovaniemen tasalle.

Svaavokaalia on tutkittu erittäin paljon 1970-luvulla alkaneen nykypuhekielen variaation tutkimuksen alun jälkeen. Se on ollut mukana lukuisissa opinnäytteissä ja varttuneempien tutkijoiden

töissä. Kotuksen murteenseuruuhankkeessa sitä on tutkittu Kauhan, Lapinlahden, Liperin ja Sotkamon aineistoista. Tämän tutkimusperinteen keskeinen tulos on, että svaä on edelleen elävä, mutta se on nykymurteidemme ehkä sosiolingvivistisesti herkin piirre. Sen ikäryhmittäinen variaatio on usein suurta, eli nuoremmat polvet saattavat pyrkiä vieromaan sen käyttöä. Kuitenkin se on edelleen varsin hyvin säilynyt. Mielenkiintoisin ero svaan käytössä liittyy sukupuoleen: tutkimuksissa on tullut poikkeuksetta esiin, että svaä kuuluu useammin miesten kuin naisten puhekieleen. (Mauno Järvi 1981: 70–74; Mielikäinen 1982: 284–285; kokoavasti Pinola 1997: 60; Pohjolainen 1998: 37; kokoavasti Lappalainen 2001: 81; Mustanoja 2001: 25–36; kokoavasti Mantila & Pääkkönen 2010: 101–105.)

Ero kaupunkien ja maaseudun välillä on myös selvä. Svaavokaali on selvästi paremmin edustettuna maaseudun puhekieleessä. Yleistäen voi siis todeta, että svaavokaalin voi vanhoilla esiintymisalueillaan todennäköisimmin kuulla, jos puhuja on iäkäs maaseudulla asuva mies. (Ks. kokoavasti Mantila 2004: 326; kokoavasti Nuolijärvi–Sorjonen 2005: 75–77.) Täytyy kuitenkin muistaa, että nykymurteiden variaatio on suurta ja välistä ennustamatonta, joten ei ole harvinaista sekään, että svaan kuulee vaikkapa Oulussa tai Kuopiossa myös nuoren kaupunkilaisnaisen suusta.

2.2.5 Jälkitavujen A-loppuiset vokaaliyhtymät

Jälkitavuisissa esiintyy neljänlaisia A-loppuisia vokaaliyhtymiä: *eA*, *OA*, *iA* ja *UA*. Morfologisesti nämä jakautuvat neljään kategoriaan:

1. nominit, joissa vokaaliyhtymä kuuluu vartaloon, esimerkiksi *pimeä*, *ainoa*, *asia*, *saippua*,
2. supistumaverbit, joissa vokaaliyhtymä kuuluu vokaalivartaloiisiin muotoihin, esimerkiksi *katketa* : *katkean*, *siivota* : *siivoan*, *hävitä* : *häviän*, *haluta* : *haluan*,
3. partitiivimuodot, esimerkiksi *järveä*, *taloa*, *pappia*, *piippua* ja
4. A-infinitiivin muodot, esimerkiksi *laskea*, *sanoa*, *hyppiä*, *kaatua*.

Jälkitavujen A-loppuiset vokaaliyhtymät ovat melko nuori ilmiö. Lähisukukielten todistuksen perusteella ne ovat syntyneet kantasuomen hajoamisen jälkeen. Kantasuomen vaiheessa vokaalien

välissä on tavattu soinnillinen dentaalispirantti * δ , esimerkiksi *järvedä, *sanodak, *ainoda. Spirantista onkin vielä jälkiä vepsässä ja virossa, esimerkiksi vepsän *pimed* : *pimedan*, viron *pime* : *pimeda* ('pimeä : pimeän'). Suomen kielen erilliskehityksen aikana spirantti on puheena olevista tapauksista kadonnut, eikä siitä ole näissä vokaaliyhtymissä jälkiä enää vanhassa kirjasuomessakaan.

Spirantin kato aiheutti aikanaan suuren mullistuksen kielen rakenteessa. Syntyi kerralla neljä uutta vokaaliyhtymää, jollaisia kielessä ei aiemmin ollut ollut. Tämä käynnisti nopeasti monien uusien muutosten sarjan, kuten usein käy, kun kielessä tapahtuu koko järjestelmää kovasti ravisteleva muutos. Eri murteissa käynnistyi muutoksia, joilla uudet vokaaliyhtymät pyrittiin mukauttamaan olemassa olevaan järjestelmään.

Seuraavissa luvuissa käsitellään *eA*- ja *OA*-yhtymiä omana lukuun sekä *iA*- ja *UA*-yhtymiä omanaan. Tämä lähestymistapa on valittu siksi, että yhdessä käsiteltävät vokaaliyhtymät ovat usein noudattaneet keskenään samoja kehityskulkuja (ks. Kettunen 1940a: kartat 191–196; Rapola 1969: 87).

eA- JA *OA*-YHTYMÄT

Jos käytetään *eA*-yhtymästä mallisanana adjektiivia *pimeä* ja *OA*-yhtymästä substantiivin *verkko* partitiivia *verkkoa*, eri murteiden kehityskulut ovat olleet seuraavanlaisia (Rapola 1966: 692–704):

1. Vokaaliyhtymän säilyminen, esimerkiksi (*pimedä >) *pim(m)ellä*, (*verkkoda >) *verkkoa*. Osa murteista pystyi omaksuma uuden vokaaliyhtymän osaksi rakennettaan. Tämä on kuitenkin harvinaista, ja säilynyt vokaaliyhtymä kuuluu vanhoissa murteisamme vain Tornion ja Keski-Suomen murteisiin. Kainuun murteessa on geminaatiollinen *pimmeä*-tyyppi, mutta vokaalien laatu on sielläkin säilynyt. Mainitut murrealueet ovat varsin perifeerisiä kirjakielen kehityksen kannalta, joten niiden kautta *eA*, *OA* -tyyppi ei ole päätenyt kirjoitettuun suomeen.

2. Tavunrajan tähdentäminen, eli joissain murteissa alkuperäinen vokalismi on kyllä säilynyt, mutta sen keskelle on kehittynyt siirtymä-äänne, esimerkiksi *pimejä*, *verkkova*. Tämä on ollut tyyppi-

listä esimerkiksi osalle päijäthämäläisiä murteita. *Verkkova*-tyyppi kuuluu myös Etelä-Savon murteeseen.

3. Vokaalien differentioituminen siten, että vokaaliyhtymän komponentit ovat ääntymäpaikaltaan mahdollisimman kaukana toisistaan, esimerkiksi (**pimedä*) > *pimeä* > *pimiä*, (**verkkoda*) > *verkkoo* > *verkkua*. Tämä on ollut hyvin tavallinen ja laaja-alainen kehityskulku suomen murteissa. Sitä tavataan lounaismurteissa, lounaisissa välimurteissa, kaikissa pohjalaismurteissa (paitsi Tornion murteessa), eteläsavolaisissa murteissa sekä osin kaakkoismurteissakin. Kielen järjestelmän kannalta tämä on ollut looginen muutos, koska sen seurauksena on syntynyt symmetria, jossa jälkitavuisia esiintyy vain suppean ja väljän vokaalin yhtymiä ja alkuperäiset *eA*- ja *OA*-tapaukset ovat langenneet yhteen *iA* ja *UA*-yhtymien kanssa, esimerkiksi *pimiä*, *verkkua*; *lasia*, *katua*.

4. Vokaaliyhtymän oikeeneminen pitkäksi vokaaliksi, esimerkiksi *pim(m)ee*, *verkkoo*. Tämä edustus on vanhastaan kuulunut hämäläisiin sekä pohjois- ja itäsavolaisiin murteisiin. Tällainen monofongillinen edustus on siis vanhoissa murteissamme ollut sikäli neutraali, että se ei ole leimautunut selkeästi läntiseksi tai itäiseksi piirteeksi. Tämä seikka selittää osin sen, että juuri tämä monofongillinen *pimee*, *verkkoo* -tyyppinen edustus on kaikista *eA*- ja *OA*-vokaaliyhtymän varianteista ollut se, joka on alkanut viime vuosikymmenten kuluessa nopeasti yleistyä puhutussa suomen kielessä joka puolella.

5. Suppeilla alueilla on käytössä muitakin *eA*- ja *OA*-yhtymän variantteja. Osassa vanhoja itäkannakselaisia murteita on kehityskulku ollut seuraava: *pimeä* > *pimiä* > *pimie*, *verkkoo* > *verkkua* > *verkkuo*. Tällaiset edustukset selittyvät siten, että vokaaliyhtymän komponentit ovat alkaneet lähentyä toisiaan niin, että lavea jälki-komponentti on noussut pykälää ylemmäksi, eli on syntynyt suppean ja puolisuppean vokaalin yhtymiä. Nykymurteiden kannalta nämä edustukset ovat marginaalisia, koska itäkannakselaiset murteet ovat jo sulautuneet muihin murteisiin. Lisäksi vielä joissakin murteissa, esim. päijäthämäläisten murteiden Päijänteen länsipuolisissa pitäjissä ja Savonlinnan seudun siirtymämurteissa, on edel-

leen päädytty sellaisiin pitkävokaalisiin asuihin kuin *pimii*, *verkkuu*.

Nykymurteissa variaatio on suurta, mutta pääedustukset ovat ehdottomasti yleiskielen mukaiset *eA*, *OA*, differentioituneet *iA*, *UA* sekä pitkävokaaliset *ee* ja *OO*. Tutkimus on osoittanut, että niillä alueilla, joilla yleiskielen mukainen *eA*, *OA* on jo vanhan murteen mukainen kanta, ei juuri ole tapahtunut muutoksia. Yleiskieli näyttää siis tukevan *pimeä*, *verkkoo* -tyyppisen ääntämyksen säilymistä. Tämä näkyy esimerkiksi Kotuksen murteenseuruuhankeeseen Alatornion tutkimuksesta (Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 55–60), jossa kaikki ikäryhmät käyttävät sataprosenttisesti *pimeä*, *verkkoo* -tyyppejä. Poikkeuksena on Kainuun ja Koillismaan murre, jossa pitkävokaaliset *pimnee*, *verkkoo* -asut voittavat alaa (ks. myös esim. Zaman-Zadeh 1997: 123). Tässä siis sydänsavolaisten Pohjois-Karjalan murteen kanta työntyy kohti pohjoista.

Vanhoilla *pimii*, *verkkua* -alueilla taas on käynnissä eri varianttien kilpailu, jolloin kaikki kolme yleisintä varianttia kilpailevat keskenään, ja samallakin puhujalla saattaa esiintyä rinnakkain *pimeä* ~ *pimii* ~ *pimnee* ja *verkkoo* ~ *verkkua* ~ *verkkoo*. Muutoksen suunta näyttää kuitenkin olevan selvä, eli mitä nuoremasta puhujasta on kyse, sitä todennäköisemmin hän käyttää pitkävokaalisia asuja. Tämä tulos ilmenee jo NPM-projektin 1980-luvun tuloksissa (Silvennoinen 1981: 2; Antila 1982: 87–88; Mielikäinen 1991: 36–39).

Kehitys jatkuu samanlaisena, ja monoftongivarianttien osuus on edelleen kasvussa. Tämä näkyy esimerkiksi Iin puhekielestä tehdyn reaaliaikaisen vertailun tuloksissa. (Millaskangas 2018: 42–48.) Alueittain tilanne kuitenkin vaihtelee. Esimerkiksi *eA*-yhtymän osalta Kotuksen murteenseuruuhankeeseen toisen vaiheen tulokset osoittavat, että eteläpohjalaisella Kauhavalla kaikki variantit ovat kilpailuasetelmassa vielä kaikilla ikäluokilla (Mustanoja 2001: 49–61), mutta lounaisten välimurteiden alueella sijaitsevalla Alastarolla nuorten kielessä ei enää esiinny *iA*-varianttia (Kurki 1998: 64–65).

Niillä alueilla, joissa pitkävokaalinen *pimnee*, *verkkoo* -tyyppi kuuluu jo vanhaan murteeseen, ei ole juurikaan tapahtumassa muutosta. Tämä on tietysti hyvin ymmärrettävää: murteen oma kanta on sama kuin nykymurteissa koko kielialueella yleistävä kanta.

Kotuksen murteenseuruuhankkeen tuloksissa tämä näkyy perihämäläisen Pälkäneen (Kurki 1999b: 65) ja pohjoiskarjalaisen Liperin tuloksissa siten, että kaikilla ikäryhmillä on lähes sataprosenttisesti edustettuna *pim(m)ee*, *verkkoo* -tyyppi (kokoavasti Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 56–57). Muodot ovat saavuttaneet nykymurteissa selvästi jonkinlaisen prestiisiaseman, ja ne ovat käytössä myös pääkaupunkiseudun puhekielessä. Muodot ovat myös sen verran yleisiä joka puolella, että niitä voidaan alkaa pitää sosiolingvistisessä mielessä neutraaleina (vrt. Mantila 2004: 327).

Yhtymät *eA* ja *OA* eivät kuitenkaan varioi aivan samansuuntaisesti. Useissa tutkimuksissa on havaittu, että *OO*-variantti ei ole aivan yhtä ekspansiivinen kuin *ee*. Vanhoilla *iA*, *UA* -edustuksen alueilla saattaa *OO*-edustuksen rinnalla tai sen sijasta nousta myös yleiskielen kaltainen *OA*. Esimerkiksi Kauhavan nuorilla puhujilla on Kotuksen murteenseuruuhankkeen tulosten mukaan käytössä lähes 80-prosenttisesti tyyppi *verkkoo*, ja yleistyvää monoftongi-varianttia ei heillä ole ollenkaan. Vanhaa pohjalaismurteiden *verkkua*-tyyppiä on esiintymistä noin viidennes. (Kokoavasti Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 59–61; myös Mustanoja 2001: 63–74.)

Asetelma 3. Karkeasti nykymurteiden *eA* ja *OA* -yhtymien muutosuunnat voidaan kolmen yleisimmän variantin osalta esittää seuraavasti:

muutoksen suunta nykymurteissa		
1. <i>eA</i> , <i>OA</i>	>	<i>eA</i> , <i>OA</i> , (<i>ee</i> , <i>OO</i>)
2. <i>iA</i>	>	<i>ee</i> , <i>iA</i> , <i>eA</i>
<i>UA</i>	>	<i>OA</i> , <i>OO</i> , (<i>UA</i>)
3. <i>ee</i> , <i>OO</i>	>	<i>ee</i> , <i>OO</i>

Edellä on jo mainittu, että *A*-loppuisia vokaaliyhtymiä esiintyy neljässä erilaisessa morfologisessa kategoriassa. Nykypuhesuomen muutosta ja variaatiota kartoittavassa tutkimuksessa on havaittu,

että nämä vokaaliyhtymät saattavat käyttäytyä eri kategorioissa eri tavoin. Jo vanhoissa murteissa muotoryhmällä on ollut väliä. (Muutosten etenemisestä morfologisesti ks. Mielikäinen 1995.) Nykypuhesuomen muutosta ja variaatiota käsittelevissä töissä on usein havaittu, että muutosta kohti monoftongiutuneita variantteja johtavat tapaukset *oikeestaan*, *kauhee(n)*, *kauheesti* ja *hirvee(n)*, *hirveesti*. Muutos on siis etenemässä myös leksikaalisesti. *Kauhee*, *hirvee* ja niiden johdosten muista ryhmistä erottuvaa monoftongiedustusta selittää myös affekti, joka muutoinkin saattaa säädellä kielen muutoksen ja variaation mekanismeja.

Vanhassa kirjasuomessa olivat käytössä kaikki mainitut *eA*-yhtymän variantit, mutta yleisimpiä olivat *iA* ja *ee*. Esimerkiksi Agricollalla on *tööväkiä*, *itzeens*. Myös muita variantteja esiintyi, esimerkiksi lounaismurteiden itäosien *jA*, esim. *corkja*, *cauhja*. Yhtymä *eA* on vanhimmassa kirjakielessä harvinainen, ja se alkoi yleistyä vasta 1700-luvun puolivälin jälkeen. (Rapola 1965: 297–304.) Kirjakielessä esiintyi variaatiota kuitenkin aina 1800-luvun loppuun saakka, kunnes *eA* lopulta vakiintui (Pulkkinen 1972: 39). Sama pätee myös *OA*-yhtymään. Vanhimmassa kirjakielessä on *OA*, *UA* ja *OO*, ja nykyisen yleiskielen *OA* alkoi yleistyä 1700-luvulla. (Rapola 1965: 293–296.) Kuten edellä on käynyt ilmi, *eA*- ja *OA*-variantista ei kuitenkaan ole puhutussa suomessa tullut yleisin.

iA- JA *UA*-YHTYMÄT

Yhtymät *iA* ja *UA* palautuvat *eA* ja *OA* -yhtymien tapaan myöhäiskantasuomen spirantilliseen vaiheeseen *iδA ja *UδA. Vanhoissa murteissa spirantin kadottua syntyneet vokaaliyhtymät ovat useimmissa tapauksissa säilyneet, esimerkiksi *poikia*, *pappia*, *katua*, *piippua*. (Kettunen 1940a: kartta 197; Rapola 1966: 424–427.) Laaja säilyneisyys vanhoissa murteissa selittää myös sen, että jo vanhassa kirjasuomessa esiintyy pääsääntöisesti variantteja *iA*, *UA*, esimerkiksi Agricolan *oppia*, *virsiä*, *Pämiehie* [päämiehiä], *minua*, *Sieluani*. Nykyisen yleiskielen edustus on suora jatko tälle traditiolle.

Poikkeuksena yleisestä säilyneisyydestä ovat kaikki eteläsuomalaiset murteet eli pääosin lounaismurteet ja lounaiset välimurteet,

etelähämäläiset ja kaakkoiset murteet sekä näiden lisäksi itäiset savolaismurteet eli Pohjois-Karjalan ja Savonlinnan seudun murteet. Näissä *iA* ja *UA* -yhtymät ovat oienneet pitkiksi vokaaleiksi, esimerkiksi *uusii näkökulmii, poikii, piippuu, kouluu*.

Nykyisessä puhekielessä pitkävokaaliset asut ovat ekspansiivisia. Niillä alueilla, joissa ne kuuluvat jo vanhaan murteeseen, ne luonnollisesti ovat säilyviä. Kotuksen murteenseurauhankkeessa *iA* ja *UA* -yhtymiä on vanhalta monoftongialueelta tutkittu kaakkoishämäläiseltä Artjärveltä ja pohjoiskarjalaisesta Liperistä. Valtaedustuksena on kaikissa tutkituissa ikäryhmissä *poikii, kouluu* -edustus, mutta rinnalla esiintyy varsinkin nuoremmilla polvilla myös yleiskielistä varianttia. (Kokoavasti Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 61–66). Koska *poikii, kouluu* -tyyppi on vanhastaan eteläinen murrepiirre, on ymmärrettävää, että se on nykyään yleinen myös Helsingin puhekielessä (Paunonen 1995: 109–112; Kuparinen 2021: 66–68).

Muualla Suomessa *ii* ja *UU* -edustusta voi nykyään kuulla missä vain, mutta nämä asut eivät ole ollenkaan niin ekspansiivisia kuin *eA* ja *OA* -yhtymien monoftongilliset edustukset. NPM-hankkeen tulosten mukaan esimerkiksi Jyväskylässä ja Tampereella ne olivat 1970- ja 1980-luvun taitteessa vielä hyvin harvinaisia. (Kokoavasti Mielikäinen 1982: 286; Antila 1982: 90–92.) Samoin useissa myöhemmissä opinnäytteissä ja muissa tutkimuksissa on havaittu, että monoftongivariantit etenevät hitaasti muualle Suomeen (Pohjolainen 1998: 39–41; Lappalainen 2001: 81–82.)

Toinen vanha murre-edustus pitkävokaalisen *poikii, kouluu* -tyypin ohella on *poikie (pòekkie), kouluo (~ kòulluo)*, jossa siis vokaaliyhtymän komponentit ovat lähentyneet toisiaan siten, että suppean ja väljän vokaalin yhtymästä on tullut suppean ja puolisuppean yhtymä. Tämä edustus on vanhastaan tyyppillinen Kainuun murteelle ja osin myös Keski-Suomen murteille. Myös näillä vanhoilla *ie* ja *UO* -alueilla saattaa nykyään harvinaisena esiintyä yleiskielisen edustuksen rinnalla monoftongia, esimerkiksi *semmosii, halluun* (esim. Luosujärvi 2013: 19–21, 28–29).

Asetelma 4. Tiivistetysti jälkitavujen *iA* ja *UA* -vokaaliyhtymien muutossuuntia nykymurteissa voi kuvata seuraavasti:

	muutoksen suunta nykymurteissa	
1. <i>iA</i>	>	<i>iA</i> , (<i>ii</i>)
<i>UA</i>	>	<i>UA</i> , (<i>UU</i>)
2. <i>ii</i>	>	<i>ii</i>
<i>UU</i>	>	<i>UU</i>
3. <i>ie</i>	>	<i>ie</i> , <i>iA</i> , (<i>ii</i>)
<i>UO</i>	>	<i>UO</i> , <i>UA</i> , (<i>UU</i>)

A-loppuisten vokaaliyhtymien edustus on nykymurteissa siis varsin kirjava, ja vanhat alueelliset esitykset eri varianttien esiintymisestä eivät enää välttämättä pidä paikkaansa. Voittoisin tendenssi näiden vokaaliyhtymien kehityksessä on niiden korvautuminen monoftongiedustuksella. Tämä kehitys on kuitenkin edelleen kesken, eikä se ehkä koskaan johda siihen, että *A*-loppuiset vokaaliyhtymät edustuisivat suomen puhekielessä aina pitkävokalisina. Tällä hetkellä monftongiutumisen hierarkia näyttää kuitenkin olevan eri puolilla Suomea sama. Nopeimmin monoftongiutuvasta vokaaliyhtymästä hitaimmin monoftongiutuvaan järjestys on *eA* > *ee*, *OA* > *OO*, *UA* > *UU* ja *iA* > *ii*. Muotoryhmittäin tarkasteltuna järjestys saattaa olla hieman toisenlainen. (Paunonen 1995: 110–111, 113–120; Koivisto 1997: 115–117; Kuparinen 2021: 68.)

2.2.6 Labiaalistuminen

Labiaalistumisella tarkoitetaan ilmiötä, jossa 3. persoonan verbi-
muotojen pitkä *ee* on labiaalistunut *OO*:ksi, esimerkiksi *tekköö*,
tulloo, *kulukoo*. Monikossa voi esiintyä vastaavasti *tekkööt* ~ *tek-
köövät*, *tulloot* ~ *tulloovat*, *kulukoot* ~ *kulukoovat*. Labiaalistumi-
nen esiintyy kaikissa itämurteissa lukuun ottamatta päijäthämäläi-
siä murteita. Länsimurteiden puolella labiaalistuminen tunnetaan
Etelä-Pohjanmaalla. (Kettunen 1940a: kartta 159).

Nykymurteissa labiaalistuminen on taantumassa. Kotuksen murteenseuruuhankeeseen itämurteisilla paikkakunnilla piirteen käyttö jakoi ikäryhmiä rajusti siten, että poiketen vanhemmista puhujista nuoret eivät useinkaan enää käyttäneet labiaalistuneita asuja. Itämurteiden alueelta tehdyissä opinnäytteissä toistuu sama havainto, joskin yksilövariaatio on suurta. Labiaalistumisen katoaminen on myös leksikaalisesti strukturoitunutta siten, että vaikka ilmiö olisikin jo katoamassa, viimeiseksi käytetään joskus *tulla*-verbin 3. persoonan muotona asua *tulloo*. (Pohjolainen 1998: 58; Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 73–74; Varis 2005: 109; kokoavasti Palander 2005: 78; kokoavasti Ikäheimonen 2012: 32–36.) Etelä-Pohjanmaalla labiaalistuminen on säilynyt itämurteita paremmin. Siellä eniten variaatiota on todettu olevan taajafrekvenssisissä verbeissä *tulla*, *mennä*, *tehdä* ja *lähteä* (Mustanoja 2001: 45–46).

2.2.7 Jälkitavujen *i*-loppuiset diftongit

Suomen kielessä on monia muotoryhmiä, joissa esiintyy jälkitavuisia *i*-loppuisia diftongeja. Näitä ovat muun muassa seuraavat:

1. Nominien tiettyjen vartalotyyppien monikkomuodot, esimerkiksi *kaloille*, *asunnoissa*, *papeilla*.
2. Tiettyjen verbityyppien imperfekti- ja konditionaalimuodot, esimerkiksi *sanoin*, *antoi*, *kaaduit*, *sanoisin*, *antaisitte*, *kaatuisit* jne.
3. Lisäksi on monia johdostyyppisiä, joissa esiintyy jälkitavun *i*-loppuinen diftongi. Näitä ovat esimerkiksi *inen*-johdokset (*sellainen*, *semmoinen*, *punainen*), *Aise*-verbit (*potkaisen*, *ampaisee*), *Oitta*-verbit (*kirjoittaa*, *lahjoittaa*, *harjoittaa*) ja *isin*-adverbit (*kotoisin*, *peräisin*).

Kaikkia mahdollisia jälkitavujen *i*-loppuisen diftongin sisältäviä muotoryhmiä ei ole tässä mainittu. Lisäksi historiallisesti on ollut sellaisiakin tapauksia, joita nykykieli ei enää tunne. (Jälkitavujen *i*-loppuisien diftongien kehityksestä tarkemmin, ks. Rapola 1966: 467–485.) Näistä mielenkiintoisimpia murteiden kannalta ovat alkuaan *oi*- ja *ei*-loppuiset nomininit, esimerkiksi *iso*, *kukko*, *eno*, *talo*, *äite*, *kaasei* (~ *kaaso*), *korvei* ('saavi', oik. 'korvallinen'). Näitä käsitellään tuonnempana murrepiirteiden alueellisessa esittelyssä.

Tässä mainittujen muotoryhmien *i*-loppuisen diftongin kehitykselle on tyypillistä, että jälkikomponentti *i* on kadonnut, esimerkiksi *kalolle*, *anto*, *antasitte*, *sellanen*, *potkasen*, *lahjottaa*, *kotosin*. Tämä kehitys on ollut vallalla suurimmassa osassa murteita jo pitkään. Tosin monikko- ja imperfektimuodoissa diftongin säilyminen on tavallisempaa kuin johdoksissa, koska näissä on tarpeen erottaa yksikkö ja monikko sekä toisaalta preesens ja imperfekti, esimerkiksi *autolla* ~ *autoilla*, *sanon* ~ *sanoin*. Näissä muotoryhmissä *i:tä* on alettu joissain murteissa myös palauttaa. (Rapola 1966: 483; Kettunen 1940a: kartat 201–212; Mielikäinen 1991: 32–33; Juusela 1989: 59.)

Nykymurteissa *i*-loppuisen diftongin *i:n* kato on hyvin yleistä. Se on jopa luokiteltu yleiseksi ja neutraaliksi puhekielen piirteeksi. Tämä tarkoittaa, että esimerkiksi sellaisista muodoista kuin *anto*, *punanen*, *kotosin* ei voi päätellä mitään puhujan taustasta tai kotiseudusta. (Mantila 2004: 235–236.) Nämä muodot kuuluvat myös pääkaupunkiseudun nykymurteeseen, mutta monikko- ja imperfektimuodoissa ovat yleensä käytössä diftongilliset asut.

2.2.8 *i:n* loppuheitto

Yksi jo vanhojen murteiden laajalevikkisimmistä piirteistä on *si*-loppuisten muotoryhmien *i:n* loppuheitto (Mielikäinen 1991: 46–47). Se on tapahtunut useimmissa muotoryhmissä jo keskiajalla. Ilmiö on tunnettu kaikissa murteissa lukuun ottamatta Kainuun murteita. Pohjoismurteissa ovat vaihdelleet loppuheittoiset ja *i*-lliset muodot. (Rapola 1966: 493–495; Kettunen 1940a: kartat 176–177; Nikkilä 1994: 260–265.) Näitä *si*-loppuisia muotoryhmiä ovat seuraavat:

1. Supistumaverbien imperfektin 3. persoonan muodot, esimerkiksi *siivos*, *rupes*, *hyppäs*, *makas*.
2. Yksikön 2. persoonan possessiivisuffiksilliset muodot, esimerkiksi (*sun*) *autos*, *poikas*, *kämpäs*.
3. Konditionaalien 3. persoonan muodot, esimerkiksi *siivois*, *rupeis*, *hyppäis*, *makais*.

4. Translatiivimuodot, esimerkiksi *semloseks, hiljaseks, suomeks*.
5. Numeraalit *yks, kaks, viis, kuus*.

Nykymurteissa *i:n* loppuheitto on mainituissa muotoryhmissä neutraali ja yleinen murrepiirre, joka ei leimaa puhujaa millään tavalla (Mantila 2004: 325–326), ja se kuuluu myös pääkaupunkiseudun kieleen. Jo NPM-hankkeen tulosten mukaan *i:n* loppuheitto on neutraali siinäkin mielessä, että *i:n* säilymävariantit indeksoivat muodollisuutta (ks. Henttonen 1982). Kotuksen murteenseuruu-hankkeessa *i:n* loppuheittoa on seurattu Kauhavan murteesta, ja siellä se on lähes sataprosenttisesti käytössä (kokoavasti Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 97).

2.2.9 *A:n loppuheitto*

A:n loppuheittoa tarkasteltaessa täytyy huomata, että murteissa tavataan kahdenlaista loppuheittoa. Morfologinen loppuheitto koskee *A*-loppuisia muotoryhmiä, esimerkiksi *täs paikas, Stadis, sil taval, siält*. Kyseeseen tulevat siis yleensä paikallissijat ja jotkin konjunktiot ja partikkelit (*et, mut, vaik, kyl*). Tämän lisäksi esiintyy vain lounaismurteisiin kuuluvaa loppuheittoa, joka on toteutumisehdoiltaan tavarakenteesta johtuva, esimerkiksi *pitk, nok, pout*. (Ks. Rapola 1966: 495–498.) Tätä käsitellään tuonnempana lounaismurteiden erikoispiirteiden esittelyn yhteydessä. Tämä alaluku käsittelee vain *A:n* morfologista loppuheittoa.

Maantieteellisesti *A:n* loppuheitto kattaa lounaismurteet, lounaiset välimurteet, etelä- ja kaakkoishämäläiset murteet sekä kaakkoismurteet. Se on siis levikiltään tunnusomaisesti eteläsuomalainen. Piirteen murrelevikki ei noudata idän ja lännen murrerajaa, minkä vuoksi sitä ei koskaan esitellä päämurrealueita jakavien keskeisten murrepiirteiden joukossa. Puheessa se kuitenkin on hyvin taajaan toistuva ja *prominentti* eli helposti huomattava piirre. Inessiivin loppuheittoisuus on muita muotoryhmiä laajempaa, ja se esiintyy eteläisten murteiden lisäksi yläsatakuntalaisissa ja eteläpohjalaisissa murteissa (Ks. Kettunen 1940a: kartta 104).

A:n loppuheitto on yksi nykymurteiden sosiolingvistisesti hermistä piirteistä. Se on vanhoilla tukialueillaan hyvin säilyvä (ks. esim. Varis 2005: 54), ja se on jo vanhan murrelevikkinsä ansiosta yleinen pääkaupunkiseudun kielessä, joten sillä on kuuluva asema nykymurteiden kentässä. Kansandialektologisessa tutkimuksessa on lisäksi havaittu, että varsinkin nuoret saattavat myös tiedostaa loppuheiton kuuluvan pääkaupunkiseudun puhekieleen (Palander 2011: 70).

NPM-projektissa A:n loppuheitto oli mukana Jyväskylän ja Tampereen osatutkimuksessa yhtenä tarkasteltavana piirteenä. Loppuheitolla oli jonkin verran ekspansiovoimaa jo tuolloin, mutta sekä Jyväskylässä että Tampereella sen osuus oli vielä hyvin pieni (Mielikäinen & Koivisto 1975: 134–146; Mielikäinen 1982: 286; Vilhunen 1982: 39–47). Samoin kuopiolaisnuorilla loppuheitto oli 1990-luvun tuloksissa harvinainen ja rajoittui vain konjunktioihin ja partikkeleihin (Pohjolainen 1998: 47). Sittemmin satunnaista loppuheittoa esiintyy jo pohjoismurteidenkin alueella, esimerkiksi Oulussa (ks. Haapasalo 1996: 69, 72), mutta piirre leimaa kuitenkin edelleen puhujansa helposti eteläsuomalaiseksi.

2.3 Morfologisia ja morfosyntaktisia ilmiöitä

Tässä aluvuussa siirrytään fonologisista piirteistä morfologisiin ja morfosyntaktisiin piirteisiin. Paljon tutkittuja ovat morfologisista kategorioista inessiivin päätte ja yksikön 3. persoonan *pi*-päätte ja morfosyntaksin puolelle lukeutuvista piirteistä monikon 1. ja 3. persoonan verbimuodot.

2.3.1 Inessiivin päätte

Inessiivin päätte mainitaan tähänastisessa fennistisessä tutkimusperinteessä itä- ja länsimurteita erottavien piirteiden luettelossa, kuten edellä on jo käynyt ilmi. Yleiskielen kanssa yhdenmukainen geminaatta-s:llinen *ssA*-päätte (esim. *tässä paikassa*) tavataan mai-

nita itäiseksi ja yksinäis-s:llinen päätte taas läntiseksi (*täsä paikasa*). Kuva ei kuitenkaan ole näin suoraviivainen. Geminaatallinen inessiivi on nimittäin länsimurteissa käytössä laajasti hämäläismurteissa, ja pohjoismurteissa se kuuluu Tornion murteeseen ja Kemin murteen pohjoisosiin. Lisäksi juuri edellä puheena olleen A:n loppuheiton vuoksi eteläisissä murteissa inessiivin päätte on loppuheittoinen eli pelkkä s. Tosin possessiivisuffiksillisista muodoista voi päätellä, onko inessiivi ollut alun perin yksinäis-s:llinen vai geminaatallinen, esimerkiksi *mielesäni ~ mielessäni ~ mielessäin*. Näissä muodoissahan loppuheitto ei ole ollut mahdollinen. (Ks. Kettunen 1940a: kartta 104.)

Vanhassa kirjasuomessa käytettiin yleensä yksinäis-s:llistä tai joskus myös loppuheittoista inessiiviä, esimerkiksi *swrimasa tuscas*, *kiusauxes*, *rackaudhesa*, *ristis ia waiwas*. Loppuvokaalinen sA-päätte yleistyi kirjasuomessa 1700-luvun kuluessa. (Rapola 1965: 326.) Geminaatallinen ssA-päätte otettiin yleiskieleen vasta 1800-luvun lopussa murteiden taistelun seurauksena, jolloin itämurteisuudet muutoinkin pääsivät osaksi kirjoitettua suomea (Pulkkinen 1972: 39).

Nykymurteissa loppuheittoinen s-päätteinen inessiivi on säilynyt hyvin Etelä-Pohjanmaalla ja niillä eteläisillä murrealueilla (kokoavasti Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 85), joiden kieleen se alun alkaenkin on kuulunut. Syy on tietysti hyvin selvä: koska A:n loppuheitto on säilyvä ja jopa jonkin verran ekspansiivinen piirre (ks. luku 2.2.9), säilyy loppuheittoinen inessiivikin hyvin (kokoavasti Lappalainen 2001: 81).

Läntinen ja pohjoinen sA-päätte on edelleen käytössä osassa lounaisia välimurteita, läntisiä hämäläismurteita sekä keski-, pohjois- ja peräpohjalaisia murteita. Se on kuitenkin alkanut leimautua ja antaa sijaa yleiskieliselle ssA-päätteelle. (Kokoavasti Lappalainen 2001: 81; Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 85–86.) Esimerkiksi alasatakuntalaisella Alastarolla on käytössä sA-päätteen lisäksi ssA-päätteisiä muotoja, jotka ovat yleistymään päin. Lisäksi siellä ovat jo pitkään olleet käytössä s-päätteiset asut. (Kurki 1998: 42–42; 2005: 137–139.) Keski-Pohjanmaan Kannuksessa sA-variantti on vielä

vahvasti käytössä, mutta *ssA* ja *s* ovat hitaasti yleistymässä sielläkin (Luoma 2016: 69–70). Pohjoisempana Oulun seudulla *sA*-päätte on jo 1990-luvulta lähtien ollut nopeasti väistymässä *ssA*-päätteen tieltä, mutta *sA*-päätettäkin kuulee edelleen (kokoavasti Mantila & Pääkkönen 2010: 194; Millaskangas 2018: 33.)

Asetelma 5. Inessiivin eri päättevarianttien muutossuunnat nyky-murteissa voisi kiteyttää seuraavasti:

muutoksen suunta nykymurteissa		
<i>ssA</i>	>	<i>ssA</i> (<i>s</i>)
<i>sA</i>	>	<i>ssA</i> , <i>sA</i> (<i>s</i>)
<i>s</i>	>	<i>s</i> (<i>ssA</i>)

2.3.2 Yksikön 3. persoonan *pi*-päätte

Yksikön 3. persoonan vanha päätte on *pi*, esimerkiksi *syöpi*, *juopi*, *voipi*, *luopi*. Sillä on ollut myös heikkoasteinen päätte *vi*, joka on nykykielestä kadonnut mutta on suomalaiselle vielä tuttu arkaistisesta tyylijajista, vaikkapa Kalevalan säkeistä *mieleni minun tekevi*, *aivoni ajattelevi*. Vahva-asteinen *pi*-päätte on alun perin esiintynyt painollisen tavun jäljessä ja *vi* (< *βi) taas painottoman tavun jäljessä suffiksaalisen astevaihtelun perussäännön mukaan, eli *syöpi* mutta *tekevi* (< *tekeβi). Kolmannen persoonan pitkävokaaliset muodot *tekee*, *sanoo*, *laulaa* ovat syntyneet siten, että alkuperäisissä muodoissa on ensin tapahtunut *i*:n loppuheitto, ja sen jälkeen *v* (~ *w*) on vokaaliutunut (*tekee* < *tekey < *tekev* < *tekevi* < *tekeβi*). Vanhassa kirjasuomessa *pi*-päätte oli yleinen. (Rapola 1965: 172–175; 1966: 170–174.)

Murteissa *pi*-päätteen säilyminen on pääasiassa itäinen ja pohjoinen seikka. Useimmin päätte on säilynyt yksitavuisissa vartaloissa, esimerkiksi *syöpi*, *luopi*. Sydänsavolaisissa murteissa päätte on loppuheittoinen: *syöp*, *juop*. (Kettunen 1940a: kartta 4.) Kun murteessa on esiintynyt rinnan säilyneitä *pi*-päätteisiä muotoja pitkävokaalisten rinnalla (*syöpi*, *tekee*), on *pi*-päätettä alettu yleistää myös näihin pitkävokaalisiin muotoihin. Näin erityisesti pohjoismurteissa

esiintyy sellaisia muotoja kuin *tekkeepi*, *sannoopi*, *ottaapi*, joissa siis on historiallisesti katsoen jo kaksi 3. persoonan päätettä. (Ks. esim. kokoavasti Mantila & Pääkkönen 2010: 122.)

Nykymurteissa *pi*-pääte on edelleen selvästi kuultavissa itä- ja pohjoismurteissa. Kotuksen murteenseuruuhankeessa ilmiötä on tutkittu Lapinlahdella ja Liperissä, ja kummallakin paikkakunnalla pääte oli 1990-luvun tulosten mukaan edelleen nuortenkin käytössä (kokoavasti Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 94–95). Myös kaakoismurteista on havaintoja, joiden mukaan *pi*-pätettä esiintyy yhä nuortenkin kielessä (Varis 2005: 107). Pohjoismurteista tutkimusta ei ole, mutta kirjoittajan kenttähavaintojen perusteella ilmiö on vielä elävä, ja myös *pleonastiset* eli toisteiset *tekkeepi*-tyyppiset muodot ovat edelleen käytössä.

2.3.3 Monikon 1. ja 3. persoonan verbimuodot

Monikon 1. persoonassa käytetään nykymurteissa lähes pelkästään niin sanottua passiivimuotoa, esimerkiksi *me mennään*, *me sanottiin*. Tämä kuuluu nykyisen puhutun suomen yleisiin ja neutraaleihin piirteisiin, joiden perusteella ei voi tietää mitään puhujan taustasta. Ilmiö on kuitenkin nuori, ja sen juuret ovat itämurteissa (Ks. Kettunen 1940a: kartta 164). Viimeisen sadan vuoden aikana passiivityyppi on syrjäyttänyt persoonamuotoisen *me menemme*-tyypin lähes koko kielialueella. Peräpohjalaisella alueella on pisimpään käytetty persoonamuotoja, jotka tuolla alueella ovat tyyppiä *met lähemä*, *met sanoma*. Piirrettä voisi ehkä luonnehtia niinkin, että se on nykyään systemaattinen ero puhutun ja kirjoitetun suomen välillä. (Mielikäinen 1991: 50–51; ks. myös Manninen 1997: 25–29.)

Persoonamuodot varioivat alun perin murteissa myös siten, että pohjoismurteissa ja Kainuussa sekä Etelä-Pohjanmaalla muodot ovat *A*-loppuisia, esimerkiksi *me(n)emmä*, *annamma*, *otamma*. Yleiskielen kanssa yhtenevät *e*-loppuiset *menemme*-tyyppiset muodot ovat läntisiä ja kuuluvat vanhastaan suurimpaan osaan hämäläismurteita ja lounaisia välimurteita. (Ks. Kettusen kartta 164.) Historiallisesti näillä muodoilla on sellainen ero, että *A*-loppuiset muodot ovat ilmeisesti alun perin kuuluneet monikon paradig-

maan, kun taas *e*-loppuiset ovat olleet *duaalin* muotoja. Duaali eli kaksikko viittaa lukuun, jossa tekijöitä on kaksi. (Lehtinen 2007: 125–126.) *A*-loppuiset muodot ovat nykymurteissa selvästi väistyviä. Esimerkiksi Kotuksen murteenseurauhankkeen Kauhavan tulosten mukaan kukaan nuorimmista informanteista ei käyttänyt *mmA*-päätteisiä muotoja (Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 98).

Monikon 3. persoonan verbimuodot ovat laajasti nykymurteisissa yksikön kaltaisia, esimerkiksi *he ~ ne menee*. Puhutussa kielessä *vAt*-päätteiset persoonamuodot ovat harvinaistumassa. Ilmiön tausta on kuitenkin hyvin erilainen kuin missään muussa edellä käsitellyssä kielenpiirteessä. Murteissa yksiköllisellä *menee*- ja monikollisella *menevät*-muodolla on erilainen syntaktinen tehtävä. Yksikkömuotoa on käytetty siinä tapauksessa, kun lauseen subjekti on ollut näkyvillä, esimerkiksi *he ~ ne tekee*, mutta jos seuraavassa lauseessa on viitattu edellisen lauseen kanssa samaan subjektiin, ei subjektiä ole enää toistettu, vaan on käytetty *vAt*-päätteistä muotoa. Kyseeseen tulee siis seuraavanlainen tapaus: *Ne tuli myöhään illalla ja heti aamulla jo lähtivät pois*. (Ks. esim. Nieminen 1982: 189; Mantila 1987: 190–192.)

Kuvatuunlainen työnjako monikon 3. persoonan yksikkö- ja monikkomuotojen välillä on kuulunut lähes kaikkiin murteisiin. Nykyäänkin voi usein huomata, että jos puhutussa kielessä käytetään *vAt*-päätteistä muotoa, on usein kyseessä juuri tapaus, jossa edellisen lauseen kanssa identtinen subjekti sisällytetään predikaattiin. Yleiskielen vaatimus käyttää aina *vAt*-päätteistä muotoa syntaktisesta asemasta riippumatta on kirjakielen yhdenmukaistamiseksi tehty sääntö, jolla siis ei ole suoraa kansankielistä esikuvaa. (Ks. Paunonen 1995 [1982]: 219–223.)

2.4 Persoonapronominit

Yksikön 1. ja 2. persoonan pronominit *minä* ja *sinä* ovat kielimme vanhimpia aineksia. Ne periytyvät jo uralilaisesta kantakielestä, ja niille voidaan osoittaa vastineita kaikista sukukielistämme. Kettu-

sen (1940a) kartaston numero 112 kertoo yksikön 1. ja 2. persoonan pronomien edustuksen vanhoissa murteissamme. Kartassa herättää huomiota se, että suurin osa koko suomen puhuma-alueesta on *minä* ja *sinä* -edustuksen piirissä. Nykymurteissa yleiset *mä* ja *sä* on mainittu sulkeissa *minä* ja *sinä* -edustuksen perässä. Poikkeuksen tekevät vain lounaismurteiden pohjoisryhmän *mnää*, *snää*, lounaismurteiden itäryhmän ja lounaisten välimurteiden *mää* ja *sää* sekä eteläisten itämurteiden ja peräpohjalaismurteiden *mie* ja *sie*. Suppealla alueella Etelä-Savossa Mikkelin seudulla sekä Kymenlaaksossa on *miä*, *siä*, ja lisäksi vielä Taipalsaaren ja Savitaipaleen murteessa on esiintynyt *meä* ja *seä*.

Nykymurteissa laajalle levinneitä *minä* ja *sinä* -asujen sijaan ovat *mä* ja *sä* (ks. esim. Suojanen, Salomaa & Vuorinen 1981: 115–117; Mielikäinen 1991: 14–15; Lappalainen 2001: 80–81), jotka ovat tunnusomaisia myös pääkaupunkiseudun puhekielelle (Paunonen 1995 [1982]: 151–164). Niitä on varauksellisesti pidetty jopa nykypuhe-suomen yleisinä ja neutraaleina piirteinä, jotka eivät kerro mitään puhujan taustasta (Mantila 2004: 326). Toisaalta kansandialektologisessa tutkimuksessa on huomattu, että *mä*-pronomini on edelleen sosiolingvistisesti herkkä. Se saatetaan esimerkiksi Oulussa kokea vieraaksi ja Etelä-Suomesta levinneeksi murrepiirteeksi, jota nuoret suosivat. (Isopahkala 2024: 26–29.)

Mä- ja *sä*-asuja on aiemmin pidetty ”pikapuhemuotoina”, ja ilmeisesti tästä syystä niitä ei ole mainittu erillisinä variantteina Kettusen kartastossa, vaan niiden on katsottu olleen varsinaisten asujen rinnakkaisvariantteja. Aluksi *mä* ja *sä* lienevätkin esiintyneet vain lausepainottomissa asemissa, esimerkiksi *enkä mä tiitä, otat sä* jne. Myöhemmin ne ovat vakiintuneet itsenäisemmiksi pronomineiksi ja alkaneet esiintyä laajemmin erilaisissa lauseasemissa. Myös vartaloissa lyhyet *mu*- ja *su*-variantit (*mulla*, *mua* jne.) ovat yleistymässä *minu*- ja *sinu*-vartaloiden sijaan. (Kokoavasti Mielikäinen 1982: 290.) Lausepaino luonnollisesti vaikuttaa myös siihen, käytetäänkö pidempiä vai lyhyempiä variantteja.

Utenua kehityskulkuna Kettusen esitykseen verrattuna on pitkävokaalisten *mää*, *sää* -asujen yleisyys. Niitä tavataan paitsi läntisissä

myös pohjoisissa murteissa nykyään laajasti (Mantila & Pääkkönen 2010: 39–40), ja ne ovat yleistymään päin myös savolaismurteiden puolella. NPM-hankkeen tulosten mukaan ne olivat jo 1980-luvulla jonkin verran yleistyneet Jyväskylässä. Myöhempiä havain-toja on esimerkiksi Kuopion nuorisolta 1990-luvulta (Pohjolainen 1998: 61). Vokaalin pidentymiseen on ehkä vaikuttanut se, että kun lyhytvokaaliset *mä, sä* -asut ovat yleistyneet painollisiin asemiin, ne ovat saaneet tällaisen kvantiteetinlisäyksen. (Mielikäinen 1982: 290–291.) Toisaalta voidaan ajatella, että lounaismurteiden ja lounaisten välimurteiden *mää, sää* -malli olisi voinut vaikuttaa pitkävokaalisten varianttien yleistymiseen.¹⁶ Kansandialektologisesti ne ovat hyvin tunnistettuja (Isopahkala 2024: 18–19).

Nykymurteiden kannalta mielenkiintoisia ovat *mie* ja *sie* -asut. Ne ovat säilyttäneet asemansa hyvin vanhoilla esiintymisalueillaan kaakkoismurteissa ja peräpohjalaismurteissa (ks. esim. kokoavasti Lappalainen 2001: 81; Varis 2005: 63–68; Isto 2014: 47–48). Tosin kaakkoismurteisilta muuttajilta on havaintoja, joiden mukaan he vieraassa ympäristössä karsivat *mie* ja *sie* -pronominit murteestaan ja siirtyvät *minä* ~ *mä*, *sinä* ~ *sä* -variantteihin (Salminen 2024: 29–34). Toisaalta taas asuilla *mie* ja *sie* on ollut alueellista ekspansiovoimaa, nimittäin vielä Kettusen (1940a) kartassa 112 *mie* ja *sie* rajautuvat kaakossa kaakkoismurteisiin, kaakkoishämäläisiin murteisiin, Savonlinnan seudun siirtymämurteisiin ja Pohjois-Karjalan murrealueen eteläosiin. Nykymurteissa *mie* ja *sie* ovat laajentaneet aluettaan lähes koko Pohjois-Karjalan maakuntaan.

Myös peräpohjalaisella alueella *mie*, *sie* on ollut ekspansiivinen. Kettusen (1940a) kartastossa nämä variantit eivät kuulu Rovaniemien pohjoispuolisiin murteisiin Sodankylään ja Inariin, mutta nykymurteissa ne ovat siellä lähes yksinomaisia. *Mie*, *sie* on samalla se piirre, joka säilyy hyvin peräpohjalaisten muuttajien kielessä. Se on saanut sosiaalisesti myönteisen varauksen, se on tietyllä tapaa kansandialektologisesti ”kiva” murrepiirre. Taustalla saattavat olla

16 Kiitän teoksen toista arvioijaa tästä havainnosta.

karjalaisuuteen liitetyt stereotyyppiset käsitykset iloisuudesta ja kepeydestä, jolloin koko piirteeseen liittyy tällaista indeksisyyttä.

Sporadisesti *mie* ja *sie* saattavat esiintyä myös sellaisten henkilöiden kielessä, joilla ei ole kosketusta piirteen maantieteellisiin esiintymisalueisiin. Kansandialektologisessa tutkimuksessa on lisäksi huomattu, että ihmiset saattavat hahmottaa *mie*, *sie* -edustuksen kuuluvan johonkin sellaiseen murteeseen, jossa sitä vanhastaan ei ole lainkaan tunnettu. Esimerkiksi Oulun seudun ammattikorkeakoulun muualta tulleista opiskelijoista osa hahmotti sen kuuluvan pohjoispohjalaiseen Oulun seudun murteeseen. (Mantila 2019: 268; ks. myös Isopahkala 2024: 21–22.) Sama on havaittu muuallakin (Palander 2011: 180).

Mie, *sie* -edustuksen lisäksi pitää mainita vielä toinen elävä alueellisuus, joka liittyy persoonapronomineihin. Oulun seudun murteiden stereotyyppiksi mainitaan usein yksikön 2. persoonan pronomini *nä* tai *nää*. Se toistuu usein matkimuksissa kuten *Ookko nää Oulusta*, *pelekääkkö nää polliisia* jne. Tämä on nykymurteessa edelleen hyvin elävä piirre, ja se on myös levinnyt jonkin verran. *Nä* ja *nää* -edustusta tavataan nykyään myös Keski-Pohjanmaalla aina Nivalassa saakka. (Kokoavasti Mantila 2019.) Lyhytvokaalista *nä*-varianttia saattaa kuulla myös Kainuussa, ja vanhastaan *nä* on kuulunut Kemijärvenkin murteeseen. Kettusen kartassa 112 ei *nä(ä)*-edustusta mainita lainkaan.

Yksikön 1. persoonan tehtävässä käytetään välistä pronominin tapaan myös sanoja *meikä* tai *meitsi* (< *meikäläinen*). Erityisesti *meitsiä* käytetään silloin, kun halutaan kuvata omaa toimintaa tai ominaisuutta ulkoa päin, esimerkiksi pelitilanteessa *kato meitsi vaan pussittaa täs palloi*. (Raevaara 2015: 175, 178.) Tutkimuksessa on näyttöä siitä, että erityisesti pojat välttävät suoraa viittaamista keskustelun osapuoliin käyttämällä kolmatta persoonaa. *Meikän* ja *meitsin* ohella tällaisia pronominia kiertäviä ilmauksia voivat olla esimerkiksi *itse* ja *jätkä*. (Mantila 2019: 263–264.)

Monikon persoonapronomininit *myö*, *työ* ja *hyö* ovat Kainuun murteen pohjoisosia lukuun ottamatta tunnettuja kaikissa itämurteissa sekä kaakkoishämäläisissä murteissa. Ne ovat hyvin säilyneitä

maaseudun savolaismurteissa, mutta kaupungeissa saattaa esiintyä variaatiota (Palander 2005: 135). Esimerkiksi Imatran nuoret olivat säilyttäneet asut *myö*, *työ* ja *hyö* murteessaan aivan säännöllisesti 2000-luvun aineistossa (Varis 2005: 102), mutta Kuopion nuoriso oli 1990-luvulla vaihtanut *myö*-pronominin jo *me*-varianttiin (Pohjolainen 1998: 65).

Ei-kielitieteilijät tunnistavat persoonapronomineihin liittyviä variaatioilmiöitä hyvin. Ovathan persoonapronominit arkikielessä taajaan toistuvia ja liittyvät kaikkein henkilökohtaisimpiin vuorovaikutustilanteisiin. (Mielikäinen 2005: 104–105.) Persoonapronominit *mie* ja *sie* ovat esimerkiksi itäsuomalaisten murretietoisuudessa Pohjois-Karjalan murteen parhaiten tiedostettu piirre (Palander 2011: 119). Myös monikolliset *myö*, *työ* ja *hyö* tiedostetaan melko hyvin. Pohjois- ja eteläkarjalaiset saattavat tunnistaa tämän piirteen kuuluvan murteeseensa, ja pääkaupunkiseudullakin asuvat tunnistavat nämä pronominivariantit kuuluviksi ”Karjalan” murteeseen. (Palander 2011: 127, 129–30.)

Yksikön 3. persoonan pronominiin *se* ja *hän* työnjako on murteissa vanhastaan erilainen kuin yleiskielessä. Normitetussa yleiskielessähän *se* viittaa asioihin, esineisiin ja eläimiin, kun taas *hän* viittaa inhimillisiin tarkoituksiin. Tämä eronteko on kuitenkin keinoitekoinen ja vakiintunut yleiskieleen vasta 1800-luvun kuluessa, ehkä vieraiden kielten mallin mukaan. Useimmissa murteissa ja yhä vieläkin spontaanissa puheessa *hän*-pronominia käytetään referaattissa seuraavaan tapaan: *Se sanoi, ettei hän voi tulla*. Laajemminkin *hän* on murteissa luonteeltaan *logoforinen*, eli se viittaa asiaan, joka on puheessa jo aiemmin mainittu. (Paunonen 1995 [1982]: 165–167; Siitonen 2008: 88; Priiki 2017: 27–28, 45–47; ks. myös esim. Salmi 2024: 34–43.)

Koska *hän* pelkästään henkilötarkoitteina ei perustu vanhojen murteiden järjestelmään, on ymmärrettävää, että spontaanissa puhutussa suomen kielessä ihminen on edelleen usein *se*. Esimerkiksi Helsingin puhekielen 1970-luvun aineistoissa *se*-pronomini tässä merkityksessä oli nuorilla käytössä lähes yksinomaisesti (Paunonen 1995 [1982]: 172). Vanhastaan *hän*-pronominia on käytetty

enemmän lounais- ja kaakkoismurteissa. Näissä se on myös voinut olla henkilöviitteinen yleiskielen tapaan. (Priiki 2017: 27; ks. myös Kurki, Siitonen, Väänänen, Ivaska & Ekberg 2011: 93–98.)

Monikon 3. persoonan pronomiinien *he* ja *ne* välinen työnjako on suunnilleen samanlainen kuin yksikön pronomiinien. Yleiskielen järjestelmä ei tässäkään perustu murteiden alkuperäiseen kantaan, joten nykymurteissa ihmisiin viittaavasta joukosta käytetään edelleen usein pronominia *ne*. *He* on *hän*-pronominin tavoin logoforinen. Helsingiläisaineistossa *he* oli 1970-luvun aineistossa nuorilla vielä harvinaisempi kuin *hän*. (Paunonen 1995 [1982]: 167–170.)

3 Aluekatsaus

Edellisessä pääluvussa on esitelty laajalevikkisiä nykymurteiden piirteitä, jotka ovat samalla niitä, joita suomen kielen tutkimuksen piirissä on eniten tarkasteltu. Tässä pääluvussa käydään läpi perinteiset kahdeksan murrealuetta ja esitellään niiden tunnusomaisia piirteitä. Näkökulma on siinä mielessä erilainen kuin edellä, että useimmissa tapauksissa yksittäisten piirteiden nykytilanteesta ei ole mahdollista kertoa kovinkaan tarkasti, koska tutkimusta ei ole olemassa. Useat mainitut piirteet ovatkin varmasti siirtymässä jo osaksi suomen kielen lähihistoriaa. Tässä esillä olevien piirteiden avulla on kuitenkin mahdollista oppia tunnistamaan vanhat murrealueet toisistaan, mikä on yksi kirjan tavoitteista.

Keskeistä tämän pääluvun esitystavassa on piirteiden *hierarkkisuus*. Kaikista kolmesta päämurrealueesta esitellään ensin niiden yhteiset piirteet, jolloin ensimmäiseksi on mahdollista tunnistaa, onko kyseessä länsi-, itä- vai pohjoismurre. Tämän jälkeen esitellään, mitkä ovat esimerkiksi protohämäläisyyksiä tai protosavolaisuuksia eli näille laajoille murteistoille yhteisiä piirteitä. Lopuksi otetaan esille joitain alaryhmien, kuten kaakkoishämäläisten tai Kainuun murteiden, erikoispiirteitä, jolloin myös näiden tunnistaminen käy mahdolliseksi.

Päämurrealueiden yhteiset piirteet on tässä mainittu vain lyhyesti ja niistä on esitetty muutama tyyppiesimerkki, koska niiden tarkempi kuvaus ja nykyvariaation esittely ovat olleet esillä jo edellisessä pääluvussa. Joitain luvussa 2 esillä olleita kielenpiirteitä (esim. *t:n* astevaihtelu ja *A*-loppuiset vokaaliyhtymät) on kuitenkin esitelty tässä aluekatsauksessakin melko laajasti, koska niihin liittyy runsaasti aluekohtaista variaatiota.

3.1 Länsimurteet

Kaikkien länsimurteiden yhteisiä piirteitä ovat seuraavat:

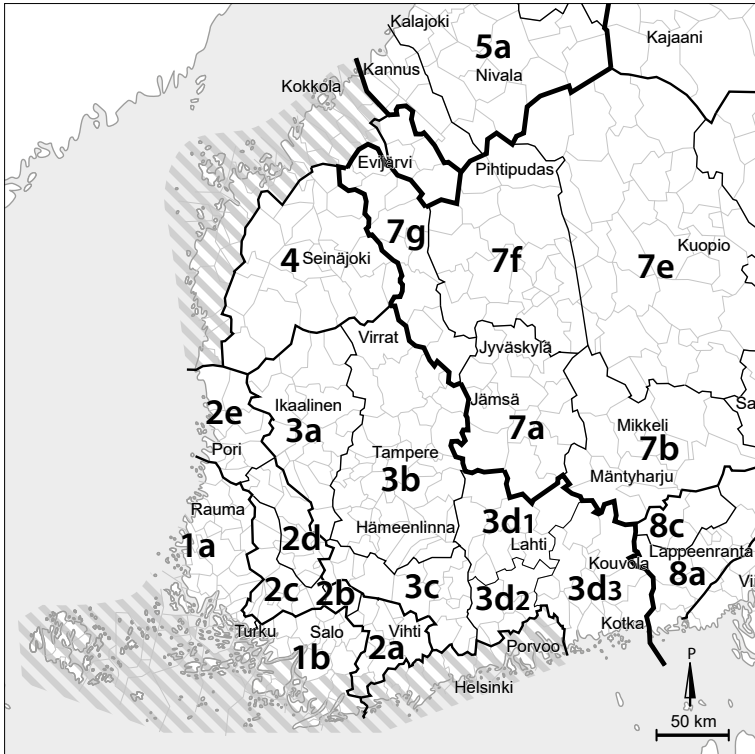
1. *t:n* heikon asteen vastineena eli soinnillisen dentaalispirantin murteellisena jatkajana on *r*, esimerkiksi *soran, paran, lähren, yhren, jäärä, saara*. (Ks. luku 2.1.1.)
2. Diftongit *uo, yö* ja *ie* ovat avartuneet *ua:ksi, yä:ksi, ia:ksi* ja *ää:ksi*, esimerkiksi *nuari, hiano, yä*. (Ks. luku 2.2.2.)
3. Yleiskielen *ts*-yhtymän vastineena eli geminaatallisen soinnittoman dentaalispirantin jatkajana on *tt*, esimerkiksi *mettä, itte, otta*. Yleensä länsimurteissa *tt* on astevaihtelun ulkopuolella (*mettä : mettän*), mutta lounaismurteissa ja osin lounaisissa välimurteisissa on vanhastaan astevaihtelullinen *tt : t* -tyyppi (*mettä : metän*). (Ks. luku 2.1.3.)
4. Pitkät *aa* ja *ää* -vokaalit ovat säilyneet diftongiutumattomina, esimerkiksi *saa, jää, ostaa, jättää*. (Ks. luku 2.2.1.)

Jo näiden neljän piirteen perusteella voi tunnistaa tyyppillisen länsimurteen. Tämän jälkeen voi erottaa piirteitä, jotka erottelevat länsimurteiden ryhmät toisistaan. Lisäksi on mahdollista tunnistaa vielä alaryhmiäkin erottavia seikkoja. Kartta 3 osoittaa länsimurteiden alueen (1–4).

3.1.1. Lounaismurteet

Kartassa 3 lounaismurteet on merkitty signumilla 1. Murrealueessa on kaksi alaryhmää: Pohjoisryhmän alue (1a) on Turun kaupungin pohjoispuolella ja alkaa pohjoisessa Luvialta etelään päin. Esimerkiksi Rauman kaupunki kuuluu tähän alueeseen. Turun kaupungin itäpuolelta aina Perniöön, Kiskoon ja Suomensjärvelle (nykyään osa Saloa) ulottuu lounaismurteiden itäryhmän (1b) alue. Seuraavassa on lueteltu 14 seikkaa, jotka ovat tyyppillisiä lounaismurteille. (Esimerkeistä osa on poimittu Lauri Kettusen teoksesta *Suomen murteet II, murrealueet* (1930b).

1. Vokaalien sisäheitto (synkopee). Kolmi- tai useampitavuisista sanoista toisen tavun lyhyt vokaali on heittynyt pois, jos edelli-

Kartta 3. Länsimurteiden alueet (1–4). Kartan on piirtänyt puhtaaksi Kauko Kyöstiö.

nen tavu on pitkä ja seuraavan tavun alussa on *l*, *r*, *n*, *m* tai *v*, esimerkiksi *Naklam paplast* ('Nakkilan pappilasta'), *tytret*, *kukrost*, *kesknäs*. Sisäheitto ei ole tyypillinen aivan koko lounaismurteiden alueelle. Säännöllisimmillään se on ollut Rauman seudun murteissa. Nykymurteista sisäheitto alkaa olla kadonnut. Sitä esiintyy vielä proadjektiiveissa eli pronomnikantaisissa adjektiiveissa, esimerkiksi *semssi* ('semmoisia'), *tomssen* ('tuommoisen'). (Kurki 1999a: 139–140.)

2. Vokaalien loppuheitto (apokopee). Kaksitavuisten sanojen loppuvokaali on kadonnut, jos ensimmäinen tavu on pitkä. Useampi-

tavuisista sanoista loppuvokaali on kadonnut aina. Esimerkiksi *emänd, silmneul, suur vahing, talv tulè, jumäl, nuar pap*.

Tämäntyyppinen loppuheitto tavataan suomen kielessä ainoastaan lounaismurteissa. Sillä on kuitenkin laajempi itämerensuomalainen levikki. Virossa nimittäin on täysin samoin ehdoin esiintyvä loppuheitto. Lisäksi ilmiö tunnetaan vepsässä. Lounaismurteille on tyyppillinen myös toinen loppuheittoilmiö, joka on nykymurteissa sekä maantieteellisesti ja sosiaalisesti paljon laajempi. Se on niin sanottu morfologinen loppuheitto, mikä tarkoittaa A:n loppuheittoa erityisesti paikallissijoissa sekä joissain konjunktioissa ja partikkeleissa (esim. *täl taval, siin paikas, et, mut, kyl*). (Ks. luku 2.2.9.)

3. Jälkitavujen pitkät vokaalit ovat lyhentyneet, esimerkiksi *hyvä leippä* ('hyvää leipää') (<<*hyvädä leipädä), *sattest* (< *sateesta* <*sateyesta); *sanòka* tai *sanòkka* (< *sanokaa* <*sanokada), *vette* (< *veteen* <*vetehen), *tuppa* (< *tupaan* <*tupahan). On huomattava, että myös jälkitavujen A-loppuiset vokaaliyhtymät saattavat edustua samoin lyhyinä vokaaleina, koska ne ovat ensin muuttuneet monofongeiksi (tarkemmin ks. Rapola 1966: 419–422) seuraavaan tapaan:

eA: *korkki* (< *korkii* << *korkea* < *korkeða), *kippi* (<<*kipeðä), *kulkke* (< *kulkee* < *kulkea* < *kulkeðak). Itäryhmässä *eA*-nominien edustus on tyyppiä *pimjä, valkja* ('valkea').

OA: *kettu* (< *ketuu* < *ketua* << *ketoda), *verkku* (<<*verkkoda).

iA: *poikki* (< *poikii* << *poikida).

UA: *kyssy* (< *kysyy* < *kysyä* < *kysyðäk).

Vokaalien sisäheitto, vokaalien loppuheitto ja jälkitavujen pitkien vokaalien lyhentyminen ovat kaikki yhteisiä lounaismurteille ja virolle. Kehitys on kuitenkin ilmeisesti tapahtunut kummallakin taholla toisestaan riippumatta. Nämä ovat varmaankin myös ne piirteet, joiden perusteella arkikeskusteluissa Rauman ja Turun murretta luonnehditaan ”nopeaksi” tai ”sanojen pätkimiseksi” tai ”lyhentämiseksi” (ks. Palander 2011: 49, 52).

4. Lounaismurteiden erikoisgeminatio on äänne muutos, jossa klusiilit ja *s* geminoituvat supistuman edellä aina edeltävän tavun pituudesta tai painosta riippumatta, esimerkiksi *Turkku* (<<*Turkuhun), *kalavarkka* (<<*kalavarkahat), *mont kertta* (<<*kertaða),

he(v)ossi (< *hevosii* << *hevosida). Tämä ilmiö näkyy jo edellisen kohdan esimerkeistä. (Ks. luku 2.1.4.)

5. Lyhyen painollisen tavun jälkeinen vokaali on puolipitkä, esimerkiksi *kalà, susi, palàmas, mää asùn Turùs*. Kalevi Wiik on nimennyt ilmiön osuvasti *kiekaisuksi*. Tästä eteenpäin myös tässä kirjassa ilmiötä kutsutaan tällä nimellä. Lyhyen painollisen tavun jälkeinen lyhyt vokaali on useimmissa suomen murteissa hiukan tavallista lyhyttä vokaalia pidempi (ks. esim. Ylitalo 2009), mutta lounaismurteissa sen ääntämiseen liittyy tietty intensiteetti ja puheen sävelkorkeuden nousu, minkä vuoksi *kiekaisu* on varsin onnistunut luonnehdinta.

6. Diftongien reduktio on muutos, jossa *i-* ja *U-*loppuiset diftongit ovat redusoituneet *e-* ja *O-*loppuisiksi frikatiivin edellä, jos seuraavassa tavussa ei ole ollut *i-*, *u-* tai *y-*vokaalia, esimerkiksi *saeras, aeral* ('aidalla'), *laev, laola, peora*. Nykymurteissa diftonginreduktio on lähes kadonnut. (Ks. luku 2.2.3.)

7. Alkuperäisen *i-*loppuisen diftongin edellä esiintyy heikko aste, esimerkiksi *kullane* ('kultainen'), *puuko* (< *puukkoi), *piräsin* ('piitäsin'), *anno* ('anto'), *parvo* ('parkoja'), *tavò* ('tapoja').

8. *h:n* metateesi sellaisissa tapauksissa kuin *ihme* < *imeh, *perhe* < *pereh, *valhe* < *valeh, *venhe* < *veneh, *valhettele* < *valehtele-*, *erhetty* < *erehty-*, *alhal* < *alahalla, *ylhäl* < *ylähällä. Tämä piirre on lounaismurteiden kautta tullut myös suomen yleiskieleen ja sitä kautta vaikuttanut moniin murteisiin. Alun perin kuitenkin muissa murteissa yleisiä olivat sellaiset asut kuin *pere* ja *ime*. Samoin esimerkiksi sanan *venhe* arkaistinen tyyllisävy selittyy siten, että sitä käytettiin vanhassa kirjasuomessa, jossa lounaismurteen vaikutus oli tuntuva.

9. *lk-*, *rk-* ja *hk-*yhtymien astevaihtelussa on labiaalivokaalin yhteydessä *k:n* heikon asteen vastineena *v*, esimerkiksi *pelvòs, alvo* ('alkoi'), *halvo* ('halot'), *alvust, virka* : *virvostas, nahvo* ('nahkoja'), *virvotus*. Viimeksi mainittu astevaihtelutapaus on päässyt yleiskieleenkin sellaisissa tapauksissa kuin *virvoke* ja *virvoittaa*. Samanlainen lounaismurteista yleiskieleen periytyvä tapaus on *velvollinen* ja sen johdokset *velvollisuus, velvoittaa* jne. (*velka*). *a:n* ja *ä:n* jäljessä

lk- ja rk-yhtymien heikko aste on *lj*, *rj*, esimerkiksi *näljä*, *seljäläs*, *peljästy*, *märjä*, *härjä*. (Ks. luku 2.1.2.)

10. Pohjoisryhmässä Rauman ympäristössä klusiilit ovat soinnillisessa äänneympäristössä usein muuttuneet puolisoinnillisiksi, esimerkiksi *metäm buu*, *talom boig*, *heng*, *ol ningon gotonas*. Puolisoinnillisia klusileja merkitään kapiteelilla eli pienen kirjaimen korkuisilla suuraakkosilla B, G ja D.

Muoto-opillisia erikoispiirteitä ovat esimerkiksi seuraavat:

11. Analogiset imperfektit tyyppiä *astus* ('astui'), *istus* ('istui'), *mnää sanòsi* ('minä sanoin'). Näissä imperfekteissä supistuma-verbien *s(i)*-aines on yleistetty muihinkin verbityyppeihin. Koska muodot näyttävät konditionaalimuodoilta, on murteessa ollut tarve erottaa konditionaali imperfektistä, ja niinpä konditionaali-muodoissa onkin usein kaksinkertainen tunnus, esimerkiksi *mnää joisisi jos saisisi*, *taerasis*, *sovèsisis* ('sopisi'). Tämä imperfektityyppi on edelleen nykymurteissakin käytössä, ja se saatetaan tunnistaa "Turun murteeksi" myös muualla Suomessa (Palander 2011: 49).

12. Toinen imperfektimuotoihin liittyvä morfofonologinen erikoispiirre on, että *i*-vartaloisten verbien imperfektissä esiintyy *ei*, esimerkiksi *vaarei* ('vaati', huomaa myös heikkoasteisuus *i*-loppuisen diftongin edellä), *käveivät* ('kävivät'), *etei* ('etsi'), *opein*. Ilmiö on tunnettu lounaismurteiden pohjoisryhmässä ja lounaisten välimurteiden Porin ryhmässä, Ala-Satakunnassa ja Turun ylämaassa. Diftongi on voinut myös lyhentyä, esimerkiksi *sove* ~ *sovei* ('sopi'), *käve* ~ *kävei* ('kävi'). Ilmiö on nykymurteissa elävä, ja se tiedostetaan melko hyvin. (Kurki, Siitonen, Väänänen, Ivaska & Ekberg 2011: 98–99, 102–105; Mäkitalo 2020: 50–54; ks. myös Kettunen 1940a: kartta 208.)

13. Monikon genetiivin muodot tyyppiä *flikkatte*, *poikkatte*, *ämmätte*. Tällaiset *tte(n)*-päätteiset genetiivit ovat syntyneet siten, että alun perin vain supistumanomineissa esiintynyt *tten*-päätte on yleistetty myös muihin vartalotyypppeihin, esimerkiksi *huoneitten* << **huonetten* < **hoonehten*, *esteitten* << **estekten*. Läntisissä murteissa tämä *tten*-päätte on yleistynyt laajasti. Erityisen yleinen

se on yksitavuisissa vartaloissa, esimerkiksi *maitten*, *päitten*. Päätte *tten* on nykyään yleinen myös itä- ja pohjoismurteissa. (Ks. esim. Mielikäinen 1991: 48–49.)

14. Illatiivin päättevariantti *sse*, esimerkiksi *miälesse*, *talosse* (Kettunen 1940a: 110; Rapola 1969 [1947]: 113). Tästä erikoisesta piirteestä on paljon matkimuksia, esimerkiksi *Turkkuseen*, *Turkkuses* (ks. Palander 2011: 158). Matkimukset kuitenkin osuvat usein harhaan, ja mainitut tapaukset ovatkin lounaismurteille täysin vieraita.

Loppuheiton ja sisäheiton seurauksena lounaismurteissa esiintyy useita sellaisia rakenteellisia piirteitä, joita ei tavata suomen kielessä muualla. Esimerkiksi sanan lopussa voivat esiintyä *h*, *v*, *m*, *k* ja *p*, esimerkiksi *ruah* ('ruoho'), *kuiv* ('kuiva'), *aam* ('aamu'), *aik* ('aika'), *pap*, jotka muutoin ovat suomen kielessä mahdottomia. Samoin lounaismurteissa esiintyy myös sellaisia sananloppuisia kahden konsonantin yhtymiä, jotka ovat suomen kielelle vieraita, esimerkiksi *talv* ('talvi'), *vanh* ('vanha'), *solm* ('solmu'), *härk* ('härkä'), *pitk* ('pitkä'), *riask* ('rieska').

Yksi erikoispiirre on myös, ettei jälkitavuuissa esiinny lainkaan pitkiä vokaaleita, koska ne ovat lyhentyneet. Tästä syystä onkin esitetty, että lounaismurteet eroavat rakenteellisesti niin paljon muista suomen murteista, että ne pitäisi erottaa kokonaan omaksi päämurreryhmäkseen. (Paunonen 2006b: 255–261.) Tässä esityksessä lounaismurteet luokitellaan kuitenkin osaksi länsimurteita sillä perusteella, että niissä tavataan länsimurteiden yhteiset piirteet eli astevaihtelu *t*: *r*, *ts*-yhtymän vastineena *tt*, diftongien avartuminen ja pääpainollisen tavun *AA*:n säilyminen.

Vanhat lounaismurteet ovat hyvin tutkittuja. Murteen äännehistorian on kirjoittanut Heikki Ojansuu, ja se käsittää sekä konsonantiston että vokaaliston (I 1901, II 1903). Turku on ollut mukana NPM-hankkeessa, ja Eurajoki on yksi Kotuksen murteenseurauhankkeen tutkimuspaikkakunnista.

Lounaismurteilla on ollut myös paljon tunnettuja käyttäjiä. Presidentti Mauno Koivisto tuli aikoinaan tunnetuksi lausahduksellaan ”*Jottan tarttis tehrä*”. Kaunokirjallisuuden tunnettu lounaismurteen

puhujia on Linnan *Tuntemattoman sotilaan* Hietanen. Viime vuosikymmeninä lounaismurre on tullut esille erityisesti runoilija Heli Laaksosen teoksissa, jotka ovat olleet hyvin suosittuja. Laaksosen murrerunoja analysoimalla huomaa hyvin, millainen ilmaisuvoima murteella on. Runon sanoma olisi aivan erilainen yleiskielellä kirjoitettuna. Murrekirjallisuuden klassikkoteoksiin lukeutuu Hjalmar Nortamon *Raumlaissi jaarituksi* (1920), joka sisältää vanhalla Rauman seudun lounaismurteella kirjoitettuja kertomuksia.

3.1.2 Lounaiset välimurteet

Lounaisten välimurteiden alue on kapea kaistale, joka alkaa pohjoisesta Porin ympäristöstä ja jatkuu siitä vain parin kolmen pitäjän levyisenä kaistaleena kaakkoon aina Länsi-Uudellemaalle Vihtiin saakka pääkaupunkiseudun läheisyyteen (ks. kartta 3). Alue sijoittuu vanhan lounaissuomalaisen ja hämäläisen asutuksen väliin, ja murteessa tämä kuuluu siten, että selkeimmät lounaiset murrepiirteet puuttuvat. Alue on toisinaan luettu myös hämäläismurteisiin, ja esimerkiksi Kettusen (1930b, 1940a) kartoissa se onkin osa hämäläismurteiden aluetta. Nykyään lounaiset välimurteet on tapana esittää omana pääryhmänään.

Lounaisissa välimurteissa on viisi alaryhmää (pohjoisesta luetellen): Alue 2e käsittää Porin kaupungin ja sen naapurikunnat. Ala-Satakunnan murrealue eli 2d ulottuu Kokemäenjoen laaksosta Harjavallasta Loimaalle. Aluetta 2c on kutsuttu Turun ylämaan murteeksi, ja se käsittää suunnilleen kolmionmuotoisen alueen, joka kulmat ovat Maarian (nykyään Turku), Köyliön (nykyään Säskylä) ja Tl. Kosken pitäjät. Kuten kartasta 3 käy ilmi, Turun kaupungin kohdalla ylämaan murre tunkee kiilana lounaismurteiden väliin ja katkaisee lounaisen murrevyöhykkeen. Turun kaupungin vanha puhekieli ei olekaan välttämättä selkeintä lounaismurretta vaan paremminkin Turun ylämaan murretta. Omaksi ryhmäkseen on erotettu Someron murre (2b). Länsi-Uudenmaan murteen (2a) vanhaa aluetta ovat nykykunnista Karkkila, Lohja, Nummi-Pusula ja Vihti. (Ks. kartta 3.)

Lounaisiin välimurteisiin kuuluvat kaikki länsimurteiden yhteiset piirteet. Lisäksi niille tunnusomaisia ovat seuraavat seikat:

1. Morfologinen loppuheitto eli *A:n* loppuheitto paikallissijoissa ja joissain konjunktioissa (*sil taval, mut, vaik, kyl*) kuuluu kaikkiin lounaisiin välimurteisiin lukuun ottamatta Ala-Satakunnan murretta. Piirre kuuluu lisäksi kaikkiin eteläisiin murteisiin eli etelä- ja kaakkoishämäläisiin murteisiin sekä kaikkiin kaakkoismurteisiin aina Inkeriin saakka. Ilmiö kuuluu nykyään niihin nykymurteiden piirteisiin, jotka ovat jonkin verran yleistyviä. Se kuuluu hyvin tunnusomaisena myös pääkaupunkiseudun nykypuhetekieleen. (Ks. luku 2.2.9.)

2. Suurelle osalle lounaisia välimurteita on tyypillistä suomen murteissa laajalevikkinen yleisgeminatio (esim. *vetteen, tekkee, ajjaa*), jossa geminatio laukeaa vain, jos edellä on lyhyt painollinen tavu. Vanhastaan yleisgeminatian ulkopuolelle ovat jääneet Porin pohjoispuoliset murteet sekä Länsi-Uusimaa. Murteista ja niiden erityistuntemerkeistä on aina keksitty loruja ja hokemia, joissa murteen joitain tunnusmerkkisiä piirteitä on tuotu esiin. Yleisgeminatiota Porin murteessa on esimerkiksi matkittu hokemalla *Kus tulet Porrii, sun pannaä pärekkorrii ja veretää pitkin Pori torrii*. Turun ylämaan murteessa on vanhastaan tavattu myös lounaismurteiden erikoisgeminatiota.

3. Jälkitavujen *A*-loppuisten vokaaliyhtymien edustuksessa on välimurteissa paljon variaatiota. Yhtäällä on vallalla lounainen, toisaalla hämäläinen tyyppi:

Vokaaliyhtymä *eA* on hämäläisittäin pitkävokaalisena (*pimee, sormee*) alueen pohjoisosissa Porin ryhmässä ja osin Ala-Satakunnassa. Etelämpänä on tyyppi *pimiä, sormia*. Someron ryhmässä on lounaismurteiden itäryhmän kanssa yhtenevästi tyyppi *pimjä*. Muotoryhmittäin on kuitenkin eroja, ja esimerkiksi partitiivimuodot ovat Länsi-Uudellamaalla *ee*-llisiä (*sormee*). (Kettunen 1940a: kartat 191–193.)

OA-vokaaliyhtymästä on koko alueella käytössä pitkävokaalinen *verkkoo*-tyyppi, kuten on myös hämäläismurteissa. Samoin *iA* ja *UA* -yhtymät ovat pitkävokaalisia (*ii, UU*). Ala-Satakunta tekee

kuitenkin poikkeuksen, ja siellä on käytössä alkuperäinen *pappia*, *piippua* -tyyppi. Nykymurteissa kaikkien A-loppuisten vokaaliyh-
tymien monoftongilliset asut ovat lounaisten välimurteiden alueella
ja kaikkialla muuallakin säilyviä ja ekspansiivisia. (Ks. luku 2.2.5.)

4. Kiekaisu kuuluu välimurteista myös Porin seudun, Ala-Sata-
kunnan ja Turun ylämaan murteeseen (2c–e). Etelämpänä Someron
seudulla ja Länsi-Uudellamaalla sitä ei esiinny. Piirre kuuluu myös
nykymurteissa. Yleensäkin tällaiset *prosodiset* eli intonaatioon, pai-
notukseen ja sävelkorkeuteen liittyvät seikat ovat nykymurteissa
säilyviä. Arkikielessä puhutaan usein puheen ”nuotista”.

5. Lopuksi on vielä mainittava kahdesta lounaisten välimurteiden
erityispiirteestä, jotka ovat tunnusomaisia vain suppeille alueille
eivätkä mitenkään yleisesti leimaa koko aluetta. Ne ovat kuitenkin
tärkeitä suomen kielen variaation ja lähihistorian kokonaiskuvan
kannalta.

Toinen näistä piirteistä on Porin seudun murteen pohjoisosien
eli Merikarvian, Siikaisten ja Ahlaisten (nykyään Poria) pitäjien eri-
koisuus, jossa *t:n* astevaihtelussa esiintyy heikon asteen vastinee-
na *d*. Tämä on suomen murteissa ainutlaatuinen seikka ja riittää
vaikka yksistään näiden pitäjien murteen tuntomeriksi. Ilmiön
selittää ruotsin kielen vaikutus. Alue on nimittäin vanhastaan ol-
lut ruotsinkielistä, mutta sittemmin suomalaistunut. Tämä näkyy
muun muassa paikannimistössä. Esimerkiksi Merikarvian edustal-
la on *Halluskeri*-niminen saari (< rts. *Hallonskär* ’Vadelmakari’).

Toinen maininnan arvoinen erityispiirre koskee Länsi-Uuden-
maan murteita. Siellä jälkitavujen *i*-loppuisten diftongien jälki-
komponentti on säilynyt tietyissä *o*- ja *e*-loppuisissa nomineissa,
esimerkiksi *enoi*, *juappoi*.¹⁷ Nykymurteista tämä piirre on kuitenkin
ollut jo pitkään katoamassa (Lehtimäki 1972: 16–17). Seuraavassa
on ilmiöstä muutamia esimerkkejä, jotka on poimittu Lehtimäen
väitöskirjasta *Oi*- ja *ei*-nominin Länsi-Uudenmaan murteissa (1972):

17 On huomattava, että nämä ovat yksikön nominatiivin muotoja.

Enoi, puukkoi, kukkoi, kaasei, jauhokorvoi. Osassa aluetta tavataan myös pitkä vokaali: *enoo, kukkoo, puukkoo, kaasee*. Pitkävokaalinen edustus tavataan myös Etelä-Pohjanmaan murteissa.

Kyl enoi lupai tulla. Tässä on huomattava lisäksi, että supistumaverbissä *luvata* esiintyy imperfektissä pelkkä *i*.

Yhren semmoten hössöin ihmisen tytär. Tässä on huomattava lisäksi, että *semmoinen, tuommainen* -tyyppisistä pronominikantaisista adjektiiveista esiintyy lounaismurteissa, lounaisissa välimurteissa ja suurella osalla hämäläismurteita myös *mOtte*-vartalo, esimerkiksi *semmotten, tämmöttii*.

Mut se sai sit juappoim miähe, kaks kuuroit on joutunnu yhteen.

Ei ol setä enoitas parei ('parempi'). *Parei*-tyyppinen (tai *paree, pareet*) komparatiivi on käytössä useissa länsi- ja pohjoismurteissa.

Lounaisista välimurteista täydellinen äännehistoriallinen kuvaus on vain Ala-Satakunnasta (Ikola 1925, 1931). Tuorempi tutkimus on esimerkiksi Kurjen (2005) väitöskirja alasatakuntalaisen Alastaron murteen reaaliaikaisesta muuttumisesta. Alastaro on myös ollut mukana Kotuksen murteenseurauhankkeessa.

3.1.3 Hämäläismurteet

Hämäläismurteiden alue on laaja. Se alkaa Etelä-Pohjanmaan naapuruudesta Honkajoelta, Karviasta, Parkanosta ja Kihniöstä ja ulottuu sieltä leveänä kaistaleena kaakkoon aina Kymenlaaksoon Kotkaan ja Vehkalahdelle (nykyään Haminaa) asti. Murre vaihtelee kovasti tällä laajalla alueella. Koillisosien Karvian murre saattaa olla jo melko pitkälle samanlaista kuin Etelä-Pohjanmaan murre, ja vastaavasti kaakossa Kotkan ja Haminan seutujen murre kuulostaa varsinkin nykyään monien piirteidensä osalta jo varsin itäiseltä.

Hämäläismurteiden alaryhmiä on neljä, eli pohjoisesta luetellen Ylä-Satakunnan murre (3a), perihämäläiset murteet (3b), etelähämäläiset murteet (3c) ja kaakkoishämäläiset murteet, jotka usein jaetaan vielä kolmeen alaryhmään. Nämä ovat Hollolan ryhmä (3d1) (Lahden ympäristö), Porvoon ryhmä (3d2) ja niin kutsuttu

Iitin ryhmä (3d₃), joka käsittää Kymenlaakson maakunnan alueen lukuun ottamatta Virolahtea ja Miehikkälää, jotka kuuluvat kaakoismurteisiin. (Ks. kartta 3.)

Hämäläismurteisiin pätevät kaikki edellä mainitut yleiset länsimurteiden piirteet. *t:n* astevaihtelua täytyy kuitenkin jonkin verran tarkentaa. Vanha *t : l*-vaihtelu on aikoinaan kuulunut kaikkiin hämäläismurteisiin, ja se lienee kehittynyt suoraan kantasuomalaisesta *δ:stä. Rapolan (1969 [1947]) mukaan *lehlet, ei tapahlu* -tyyppistä ääntämystä on tavattu vielä 1940-luvulla kahdella alueella, a) suu-remmalla, jonka itäraja kulkee Sippolasta Ruovedelle, ja länsiraja on kulkenut Kotkasta ja Elimäeltä Artjärven, Nastolan, Hollolan, Kärkölän, Lammin, Tuuloksen, Hauhon, Pälkäneen, Kangasalan, Tampereen, Jämijärven kautta Kankaanpähän, ja b) pienemmällä, jonka muodostavat Tammela, Jokioinen, Humppila, Koijärvi, Urjala ja Kylmäkoski. (Rapola 1969 [1947]: 118–119.) Rapolan 1940-luvulla kirjoittaman kuvauksen jälkeen *l* on nopeasti väistynyt.

Murteiden tunnistamisen kannalta on kuitenkin tärkeätä muistaa, että jos näytteessä esiintyy astevaihtelu *t : l*, kyseessä on silloin aivan varmasti hämäläismurre. Hämäläismurteiden sisäisiä eroja taas tämän perusteella on vaikea tehdä, koska jos näyte vain on tarpeeksi vanha, *l* voi esiintyä joka ryhmässä. Nuoremmissa näytteissä taas on tietysti astevaihtelu *t : r*. Nykimurteessa *t:n* heikon asteen vastine *r* on alkanut leimautua kielteisesti. (Ks. luku 2.1.1.)

PERIHÄMÄLÄISET MURTEET (3B)

Perihämäläisten murteiden alue (3b) käsittää suunnilleen nykyisen Pirkanmaan ja Kanta-Hämeen maakunnan linjan Humppila–Janakkala tasalle saakka. Siihen kuuluu myös osia itäisestä Satakunnasta. Tällä alueella on ollut muinaisen rautakautisen hämäläisasutuksen keskus (ks. kartta 1), josta asutus on laajentunut jokaiseen ilmansuuntaan.

Seuraavassa on lueteltu hämäläismurteille tyypillisiä piirteitä. Nämä pätevät aina perihämäläisten murteiden (3b) alueella, eli niitä voidaan pitää tietynlaisina *protohämäläisyyksinä*. Tästä syy-

tä ryhmä 3b esitellään ensimmäisenä, ja muita kolmea alaryhmää kommentoidaan tuonnempana erikseen. Jotkin tässä luetelluista piirteistä edustuvat niissä eri tavoin.

1. Jälkitavujen *eA*, *OA* -vokaaliyhtymät edustuvat monoftongeina, esimerkiksi *komee*, *levee*, *ainoo*, *maitoo*. Tämä piirre kuuluu myös useisiin savolaismurteisiin, ja laaja levikki on ehkä osaltaan vaikuttanut siihen, että siitä on tullut yksi nykypuhesuomen kaikkein ekspansiivisimmista piirteistä. (Ks. luku 2.2.5.)

2. *lk*, *rk*, *hk* -yhtymien astevaihtelussa palataalispirantti on vokaaliutunut, esimerkiksi *määrät* (< *märyät), *jalaat* (< *jalyat), *haloot*, *nahaat*, jopa *sähkö* : *sähööt*. (Ks. luku 2.1.2.)

3. Perihämäläisissä murteissa inessiivin päätte on geminaatallinen, esimerkiksi *tässä kylässä*, muissa alaryhmissä on toisenlainen edustus. Inessiivin päätteen perusteella voikin erottaa hämäläismurteiden alaryhmiä toisistaan. (Ks. luku 2.3.1.)

4. Perihämäläisten murteiden pohjoisosassa linjan Luopioinen – Vesilahti pohjoispuolella esiintyy yleisgeminaatio, esimerkiksi *tullee*, *tuppaan*. Nykymurteissa hämäläinen yleisgeminaatio on nopeasti taantunut, mutta vanhoissa murrenäytteissä se on selvästi kuultavissa. (Ks. luku 2.1.4.)

5. Nasaalien ja likvidoiden geminaatio lyhyen vokaalin edellä, jos edellä on pitkä vokaali tai diftongi, esimerkiksi *vaimmo*, *viimme*, *lainna*, *koirra*, *kuarre* ('kuore'), *tuarres* (tässä muodossa vain Ylä-Satakunnassa, 'tuore').¹⁸

6. *k:n* astevaihtelu tyyppiä *tekee* : *tehen*, *näkee* : *nähen*. Kotuksen murteenseuruhankkeen Pälkäneen otannan perusteella piirre on taantunut kuten usein muutkin suppea-alaiset erikoispiirteet (Kurki 1999b: 97).

7. *mOtte*-vartaloiset pronominikantaiset adjektiivit, esimerkiksi *semmotten*, *tämmöttiä*. Piirre tavataan myös lounaismurteissa ja joissain välimurteissa.

¹⁸ On huomattava, että tällä ilmiöllä ei ole mitään tekemistä yleisgeminaation eikä itäisen tai lounaisen erikoisgeminaation kanssa.

8. *Viä, siä, tua* ('vielä, siellä, tuolla'). Muodot vaikuttavat avartumatapauksilta, mutta niissä on ehkä paremminkin kyse *vielä, siellä, tuolla* -muotojen lyhentymästä. Nykymurteissa piirre on säilyvä. (Mustanoja 2011: 288.)

9. Monikon persoonapronominien vartalot tyyppiä *meiti-, teiti- ja heiti*, esimerkiksi *meitillä, meitin, heitille*. Näitä esiintyy myös lounaisten välimurteiden eteläosissa ja lounaismurteiden itäryhmässä. (Kettunen 1940a: kartta 80.)

10. *ηk*-yhtymä on hämäläismurteissa osin astevaihteluton (esim. *henken, kenkät, Helsingissä*) lukuun ottamatta alueen pohjoisimpia ja itäisimpiä osia. Ilmiön levikki kattaa lisäksi koko eteläisen Suomen suunnilleen Pori–Mikkeli-linjan tasalta etelään. (Kettunen 1940a: kartta 51.) Piirre on taantuva. Kotuksen murteenseuruuhankkeen Pälkäneen aineistossa vaihteluttomuutta ei lapsilla enää esiintynyt lainkaan (Kurki 1999b: 98). Tampereen puhekielessä vaihtelutonta *ηk*-yhtymää kuulee kaupungissa edelleen, mutta yleiskielen mukainen astevaihtelullinen *ηk* : *ηη* on selvästi yleisempi (kokoaivasti Mustanoja 2011: 235–237).

11. MA-infinitiivin illatiivin tunnuksettomat muodot, esimerkiksi *lähti meneen, tuleen, sanoon, kirjottaan*. Näitä muotoja tavataan kyllä muissakin länsimurteissa, mutta hämäläismurteissa ne ovat lähes säännöllisiä muualla paitsi yksitavuisissa vartaloissa (esim. *syömään, juomaan*). Ilmiön levikki ulottuu aina pohjoismurteisiin saakka, ja erityisesti *e*-vartaloissa se on yleinen. Jonkin verran sitä esiintyy vanhastaan myös itämurteiden puolella läntisissä savolaismurteissa. Nykymurteiden piirteenä se on laajalle levinnyt ja kuuluu myös pääkaupunkiseudun kieleen. (Mielikäinen 1982: 286; Mielikäinen 1991: 52–53; Kurki 1999b: 80; Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 97–98; Mustanoja 2011:129.)

Perihämäläisistä murteista ei ole olemassa äännehistoriallista kuvausta. Tampereen puhekieltä on kuitenkin tutkittu NPM-hankkeen yhteydessä. Myöhemmistä tutkimuksista mainittakoon Mustanojan (2011) väitöskirja, jossa tarkastellaan Tampereen puhekielen muuttumista reaaliajassa.

Väinö Linna käyttää *Pohjantähti*-trilogiansa repliikeissä perihämäläistä Urjalan murretta, ja kaikki murteiston tunnusmerkit tulevatkin siinä esiin. Myös *Tuntematon sotilas* -romaanin (1954) jotkin hämmäläismurteiset sitaattit ovat laajasti tunnettuja. Välistä kuulee siteerattavan esimerkiksi huudahdusta *Ne jyrää meitin* ('ne jyräävät meidät'). Myöhemmin suosituiksi ovat tulleet Sinikka Nopolan perihämäläisellä murteella kirjoittamat juttukokoelmat (esim. *Ei tehrä tästä ny numeroo* 2003). Nopolan hahmot Eila, Rampe ja likka ovat seikkailleet myös teatterilavalla ja valkokankaalla.

ETELÄHÄMÄLÄISET MURTEET (3C)

Perihämäläiset murteet ovat kaikkein selvimmin ja suurimmin muinaishämäläisen kielimuodon jatkajia. Etelähämäläisissä murteissa (3c) puolestaan on erilaisten asutushistoriallisten seikkojen seurauksena myös lounaisia ja karjalaisia vaikutteita, ja jotkin piirteet ovat yhteisiä Länsi-Uudenmaan murteiden kanssa, jotkin taas kaakkoishämäläisten ja kaakkoismurteiden kanssa. Perihämäläisistä murteista etelähämäläisiä erottavat seuraava piirteet (ks. Itkonen 1989: 344–366):

1. Morfologinen A:n loppuheitto, esimerkiksi *kirkos, kyläst, siält, toisel pualel*.

2. Jälkitavujen *iA-* ja *UA-*yhtymien edustuminen monoftongina, esimerkiksi *minuu, kouluu, kukkasii, poikii, semmosii*.

Nämä kaksi ensin mainittua piirrettä kuuluvat siis kaikkiin eteläisiin murteisiin.

3. Verbin *tehdä* heikkoasteinen vokaalivartalo on *tee-*, ei siis *tehe-*, kuten perihämäläisissä murteissa.

4. Imperatiivityyppi *tulkai ~ tulka, olkai ~ olka*, näin on myös kaakkoishämäläisissä murteissa.

5. Yksikön 1. ja 2. persoonan pronominit ovat osassa aluetta *miä, siä*. Tämä liittyy alueen itäisen naapurin eli kaakkoishämäläisten murteiden edustukseen. Monikolliset persoonapronominit voivat olla tavanomaisten lyhyiden *me, te, he* -asujen lisäksi *mee, tee, hee* tai *mei, tei, hei*. Demonstratiivipronomini *nuo* voi esiintyä asussa *noo* (perihämeessä *noi*).

6. Supistumaverbien imperfektissä saattaa puuttua *si*-tunnus, esimerkiksi *lupain, halui* ('halusi'), *rupein*. Tässä muiden verbityyppien imperfekti on antanut analogisen mallin. On siis tapahtunut päinvastainen muutos kuin lounaismurteissa, joissa *istusin, sanosin* ('istuin, sanoin') -tyyppisissä muodoissa supistumaverbien *si*-aines on yleistetty muihinkin verbityyppeihin.

7. *i*:n sisäheitto joissain sanoissa, esimerkiksi *vaska, luska* ('vasikka, lusikka'). Näin on myös kaakkoishämäläisissä murteissa.

Etelähämäläisen murteen kaunokirjallisista käyttäjistä nimekkäin on Aleksis Kivi. Monet Kiven lyriikan kielen erityispiirteet (esim. *A*:n morfologinen loppuheitto ja *iA, UA* -yhtymien edustuminen monoftongina) ovat selviä etelähämäläisyyksiä. *Kanervalan*-runokokoelmansa (1866) esipuheessa Kivi kertoo käyttävänsä loppuheittoisia muotoja, koska ne ovat eteläsuomalaisessa puheessa yleisiä ja näyttävät jopa leviävän ja lisäksi ovat vielä runokieleen sopivia. Aleksis Kiveä voidaan pitää tämän kommenttinsa ansiosta ensimmäisenä sosiolingvistinämme!

Nummisuutarit-näytelmässä Kivi käyttää myös mainittua *vaska*-muotoa. Nummisuutarin Esko haukkuu kilpakosijaansa Jaakkoa näin: *sinä, sonnivaska, puuhevoinen, tervattu kuusen juurikko!*

YLÄ-SATAKUNNAN MURTEET (3A)

Perihämäläisen alueen luoteis- ja länsipuolella on omaleimainen Ylä-Satakunnan murrealue (3a). Se sijaitsee osin nykyisten Pirkanmaan ja Satakunnan maakuntien alueella Tampereen pohjois- ja länsipuolella. Alueen pohjoisosille eli Ikaalisten ja Kankaanpään seuduille on tyyppillistä kaksi erikoista äänneseikkaa.

1. Pitkät *aa-* ja *ää-*vokaalit ovat ääntämispaikaltaan ummistuneet eli muuttuneet lähes *oo*:ksi ja *ee*:ksi, esimerkiksi *mää ~ moo, pee ~ pee, kalää ~ kaloo* ja *leipee ~ leipee*. Täysin ummistuneita *oo-* ja *ee-*vokaaaleita kuulee harvoin, tavallisimmin ovat käytössä *ää*:lla ja *ee*:llä tässä merkityt väliasteet. Ilmiö on nykymurteessa edelleen selvästi kuultavissa. Koska kyse on foneettisesta väliasteesta *aa*:n ja *oo*:n sekä

ää:n ja ee:n välillä, ilmiötä on varmasti hankala kontrolloida, mikä selittää sen säilymistä. Murrepiirteiden säilymiseen ja häviämiseen vaikuttaakin usein, kuinka selvästi kyseinen ilmiö on puhujan kielellisen tietoisuuden piirissä.

Tästä länsimurteissa ainutlaatuisesta ilmiöstä on esitetty monia teorioita. Rapola esittää muutoksen alkuperältään savolaiseksi. Teoriansa tueksi hän esittää asutushistoriallisen argumentin, jonka mukaan 1500-luvun lopussa savolaisekspansion aikoihin savolaisia on siirtynyt myös Ylä-Satakuntaan Aurejärven ja Hämeenkaan väliselle alueelle. Uusien tulokkaiden *moa, peä* -tyyppinen ääntämys olisi näin herättänyt kanta-asujaimiston keskuudessa jäljittelytendenssin, jonka tuloksena olisi ollut *mää, pee* -tyyppi. (1966: 355.) Yläsatakuntalaismurteiden äännehistorian kirjoittaja Pertti Virtaranta uskoo ummistumaedustuksen syntyneen omalakisesti ilman ulkoista vaikutusta (1957: 520).

2. Toinen vain Ylä-Satakunnan pohjoisryhmään sijoittuva erikoisuus on sananloppuisen *s:n* muuttuminen *h:ksi*, esimerkiksi *kattoh kuule* ('katsos kuule'), *pöhönähpäin* ('pöhnässä') ja *onko peeh kipee* ('onko pääsi kipeä'), *viarah miäh*. Muutos ei ole systemaattinen, ja säilynyttä *s:ää*kin tavataan. Ilmiö tunnetaan myös Etelä-Pohjanmaan murteessa, mutta siellä se esiintyy vain soinnillisen konsonantin edellä. Ilmiö on ollut kovasti taantumassa jo 1980-luvulla (Mantila 1987: 156–163).

Ylä-Satakunnan murteiden pohjoisryhmässä inessiivi on loppuheittoinen, joten myös se voi edustua *h*-loppuisena, esimerkiksi *täh kyläh*. Ylä-Satakunnan murrealueen eteläosissa Hämeenkyrön tasalta Punkalaitumelle inessiivi on yksinäis-*s*-linen, esimerkiksi *täsä kyläsä*.

Yläsatakuntalaiset murteet ovat hyvin tutkittuja. Virtarannan äännehistoriat (I 1946, II 1957) käsittävät sekä vokaaliston että konsonantiston. Yhteensä ne käsittävät yli 800 sivua, ja niitä voidaan pitää äännehistoriallisen tutkimustraditiomme perusteellisimpina tuotoksina.

KAAKKOISHÄMÄLÄISET MURTEET (3D1–3D3)

Neljäs hämäläismurteiden alaryhmistä on kaakkoishämäläiset murteet (3d). Niiden syntyy on vaikuttanut muinaishämäläisyyden lisäksi muinaiskarjalaisuus, ja täällä tavataankin jo joitain itämurteille ominaisia piirteitä. Seuraavassa on lueteltu ryhmälle tyypillisiä piirteitä. Neljä ensimmäistä piirrettä erottavat kaakkoishämäläisiä murteita kaikista muista länsimurteista ja kertovat murteiden sijainnista itämurteiden naapuruuksessa.

1. Yksikön 3. persoonan *p*-päätte (< *pi*), esimerkiksi *saap, syäp*.
2. *lk, rk, hk* -yhtymien astevaihtelu on itäistä tyyppiä, esimerkiksi *pelon, jalan, alun, härän, nahan*.
3. Astevaihtelu *sk : s*, esimerkiksi *poski : poset, nisain 'niskani', koses 'koskessa'*. Tällainen astevaihtelu tavataan myös kaakkoismurteissa ja karjalan kielessä.
4. Porvoon ryhmässä ja Iitin ryhmässä eli Kymenlaaksossa yksikön 1. ja 2. persoonan pronominit ovat *mie ~ miä, sie ~ siä*. Monikossa esiintyvät itäiset *myö, työ ja hyö*.
5. Morfologinen A:n loppuheitto kuten etelähämäläisissäkin murteissa.
6. *inen-* johdosten edustus tyyppiä *sellain, punain, kiharatukkain*.
7. Monikon 3. persoonan imperfektityyppi *savattan, ottivatten*, myös etelähämäläisissä murteissa.

Hollolan ryhmän eli Lahden seudun (3d1) erikoisuus on, että pitkä *ee* ja ää ovat diftongiutuneet *ie*:ksi ja paikoin *iä*:ksi ja pitkä *oo* *uo*:ksi ja *ua*:ksi. Muutos koskee myös A-loppuisista vokaaliyhtymistä kehittyneitä monoftongeja *ee* (*korkee*) ja *oo* (*maitoo*), kuten seuraavista esimerkeistä käy ilmi: *huoniet, Porvuosien* ('Porvooseen'), *korkie* (< *korkee* < *korkea* < *korkeða), *ei mitiä, pestie* ('pestään'), *pitie kat-tuo, putos kaivuo* (< *kaivoon* < *kaivohon*), *maituo* (< *maitoo* < *maitoa* < *maitoða). Tällaiset muodot ovat savolaisen diftongiutumisen (*moa ~ mua, peä ~ piä*) vaikutuksesta syntyneitä.

Iitin ryhmän (3d3) eli Kymenlaakson murteen taas tunnistaa siitä, että jälkitavujen vokaalienvälinen *h* on täällä säilynyt. Lopun

Vn-aines on kuitenkin kadonnut, jolloin muodot ovat tyyppiä *kirkkoh, taloh, mennäh*. Jos *h:n* sisältävää morfeemia seuraa vielä jokin toinen sidonnainen morfeemi, *h* on säilynyt alkuperäisellä paikallaan vokaalien välissä, esimerkiksi *lampahille, kirvehest, mielehein* ('mieleeni'). Samanlainen *h*-edustus tavataan karjalan kielessä. (Ks. luku 2.1.5.)

Iitin ryhmässä esiintyy vielä yksi erikoispiirre, joka ansaitsee tulla mainituksi arkaistisuutensa vuoksi sekä siksi, että kyseistä seikkaa ei esiinny suomen kielessä missään muualla. Alueella on ollut osittain säilyneenä vanha possessiivisuffiksijärjestelmä, jossa yksikössä ja monikossa on eri omistusliitteet, esimerkiksi *min poikam* 'minun yksi poikani', *min pojain* 'minun useampi poikani', *sin poikas* 'sinun yksi poikasi', *sin pojans* 'sinun useampi poikasi'. Tämä omistusmuotojärjestelmä on 1900-luvun kuluessa taantunut, eikä sitä nykymurteessa enää ole. Omistustaivutuksen sijasta murteessa käytetään nykyään usein omistusliitteettömiä *mun ~ min poika, sun ~ sin poika* -tyyppisiä ilmauksia. (Nuolijärvi 1996: 5, 13–15.) Iitin ryhmän omistustaivutus on hyvä esimerkki vain suppealla alueella tavattavasta murteellisuudesta, joka on erityisen altis katoamiselle. Lisäksi järjestelmätason piirteenä se taantuu nykymurteessa vielä helpommin kuin esimerkiksi jokin yksittäinen fonologinen tai morfologinen seikka.

Kaakkoishämäläiset murteet on hyvin tutkittu. Alueelta on olemassa täydellinen äännehistoria (Lindén 1942, 1944). Lisäksi Artjärvi, Iitin ryhmän läntisin pitäjä, on ollut mukana Kotuksen murteenseuruuhankkeessa.

3.1.4 Pääkaupunkiseudun murteesta

Pääkaupunkiseudun murre on hyvin varioiva. Se pohjautuu monilta osiltaan etelähämäläiseen ja länsiusmaalaiseen murteeseen, mutta siinä voidaan kuitenkin erottaa erilaisia kerroksia, kuten hämäläinen, yleislänsisuomalainen, yleiskielinen ja lopulta itämurteinenkin (Paunonen 1975a: 12–16; Paunonen 1982a: 140; Paunonen 2006: 36–43). Se onkin nykyään niin omaleimainen, että sitä voidaan pitää omana murrealueenaan (Palander 2011: 66). Pääkaupunkiseutu

on tietysti jonkin verran maantieteellisesti epämääräinen alue. Yleisesti siihen luetaan kuuluvaksi Helsingin, Espoon, Vantaan ja Kauniaisten kaupungit. Myös näiden naapurikunnat ymmärretään usein kuuluvaksi pääkaupunkiseutuun. Alue on vanhastaan ollut pääosin ruotsinkielistä, ja sille on kohdistunut 1800-luvun lopusta lähtien voimakas muuttoliike eri puolilta suomenkielistä Suomea. (Paunonen 1975a: 7–12; 1982a: 130–140; 2006a: 22–26; ks. myös esim. Lappalainen 2004: 57.) Vuoden 2023 lopussa pääkaupunkiseudulla asui Tilastokeskuksen tietojen mukaan yli 1,5 miljoonaa henkeä eli noin joka neljäs suomalainen (Helsingin seudun suunnat -verkkosivusto¹⁹).

Termiä *pääkaupunkiseudun murre* ei yleensä ole ennen tätä esitystä käytetty puhutun suomen kielen kuvauksessa. Tässä esityksessä olen kuitenkin halunnut sisällyttää nykymurre-termin alaan kaikki puhutun suomen varieteetit tasavertaisina. Toisaalta jotkut pääkaupunkiseudulla asuvat saattavat itsekin nimittää alueen puhekieltä murteeksi (Vaattovaara & Soininen-Stojanov 2006: 233–235; Palander 2011: 66–69). Nykyään pääkaupunkiseudun murteen tunto-merkit ovat hyvin tunnettuja. Niihin voi lukea seuraavat seikat:

Yleiskielen vaikutus on muuta maata suurempi, mikä näkyy erityisesti kahdessa ensin mainitussa piirteessä.

1. *t:n* heikon asteen vastineena on muita alueita useammin *d*, *h:n* jäljessä ja muutamissa tietyissä lekseemeissä on usein kato (*kaheksan, tehään, mahoton, meijän, oottaa*). *Tietää*-verbin kadolliset heikkoasteiset ja lyhytvokaaliset tapaukset (esim. *en tiä*) saattavat olla länsimurteista perua, koska itämurteissa kyseiset muodot ovat yleensä pitkävokaalisia (*en tii(j)ä*). Samoin monikon persoonapronominien genetiivimuodot (*meijän, teijän, heijän*) ovat vanhastaan tunnettuja myös useissa länsimurteissa. Laajempi katoedustus taas on varmaankin itämurteista lähtöä. (Paunonen 1995: 42–44.) (Ks. luku 2.1.1.)

¹⁹ <https://www.helsinginseudunsuunnat.fi/fi>

2. *ts*-yhtymän vastineena on muita alueita useammin *ts*. Rinnalla esiintyy joissain lekseemeissä *tt* : *t* (*ite* : *ittee*, *kattoo* : *katotaan*). (Ks. luku 2.1.3.)

Etelähämäläisistä ja länsiusmaalaisista murteista periytyvät pääkaupunkiseudun kieleen (tarkemmin ks. Paunonen 2006: 37–38):

3. Morfologinen *A*:n loppuheitto (*siel Itikses*, *himas*, *sil taval*). (Ks. luku 2.2.9.)

4. Jälkitavujen *A*-loppuiset vokaaliyhtymät edustuvat usein kaikki monoftongeina (*hirvee*, *pimee*, *maitoo*, *sanoo* 'sanoa', *poikii*, *katuu*, *haluun* jne.) (Ks. luku 2.2.5.)

5. Diftongien avartuminen (*nuâri*, *mies*). Tämä saattaa kuitenkin olla melko lievää eikä kuulu lainkaan niin selvästi kuin vaikkapa Tampereen puhekielessä, johon sen yleisesti hahmotetaan kuuluvan. (Ks. luku 2.2.2.)

6. Etelähämäläisten murteiden perua on pääkaupunkiseudun kielessä myös se, että supistumaverbeissä käytetään analogista infinitiivityyppiä *pitää siivoo*, *saa pelaa*. Tämä seikka pistää usein ulkopuolisten korvaan.

7. Helsingin murteessa on alkanut yleistyä infinitiivimuotojärjestelmä, jossa *A*-infinitiivin ja *MA*-infinitiivin muodot ovat morfologisesti ja syntaktisesti alkaneet limittyä toisiinsa, esimerkiksi *meen kertoo* (< *kertoon* < *kertomaan*), *voin kertoo* (< *kertoa*), *lähetään pelaa* (< *pelaan*), *voin pelaa* (< *pelata*). Taustalla on useita muutostendenssejä. Rinnakkain ovat yleistyneet jälkitavujen *A*-loppuisen vokaaliyhtymien edustuminen monoftongina (*kertoo* < *kertoa*), *MA*-infinitiivin tunnuksettomat muodot (*kertoon*), sananloppuisen *n:n* kato (*pela* < *pelaan*) ja supistumaverbien infinitiivien mukautuminen muiden verbien malliin (*pela* < *pelata*). Näissä ei aina toteudu myöskään rajageminaatio. (Kuparinen 2018: 29–31).

Luvussa 2 on tullut esille, että perinteisessä murteentutkimuksessa pääkaupunkiseutu usein ohitettiin kokonaan. Helsingissä puhuttua suomea on kuitenkin tutkittu paljon 1970-luvulta lähtien, jolloin

sosiolingvistinen tutkimusote rantautui Suomeen ja myös kaupunkien kielestä kiinnostuttiin. Helsinki oli mukana edellä mainitussa NPM-hankkeessa, ja paljon on siteerattu sen tuloksena vuonna 1982 monisteena ilmestynyttä Paunosen teosta *Suomen kieli Helsingissä*, joka painettuna ilmestyi vuonna 1995. Sittemmin alueen murretta ja sen variaatiota on tutkittu jo useissa väitöskirjoissa ja muissa tutkimuksissa (ks. esim. Lappalainen 2005; Rouhikoski 2021; Kuparinen 2021). Juuselan ja Nisulan toimittama yleisesitys alueen kielioloista ilmestyi vuonna 2006. Siinä on mukana myös kansandialektologinen katsaus pääkaupunkiseudulla kasvaneiden kielellisiin asenteisiin (Vaattovaara & Soininen-Stojanov 2006: 233–240).

Helsingin tai laajemmin pääkaupunkiseudun murteeseen liitetään muualla Suomessa usein mielikuvia, joissa keskeistä on muun Suomen ja pääkaupunkiseudun vastakkainasettelu. Siinä helsinkiläisyys näyttäytyy jotenkin paheksuttavana, ylimielisenä, leuhkana ja kaikin tavoin ärsyttävänä. Kansandialektologinen tutkimus on esimerkiksi osoittanut, että muualla maassa pääkaupunkiseudun murteeseen liitetään usein *s*-äänteen erityinen ääntämistapa. Siitä on käytetty nimityksiä *terävä s*, *sihisevä* tai *suhiseva s*, *helsinkiläinen s*, *stadi-ässä* tai *city-s*. Kielitieteellisessä mielessä ei kuitenkaan ole olemassa mitään erityistä helsinkiläistä tapaa ääntää *s*-äännettä. Se ei ole lingvistinen fakta siinä mielessä kuin vaikkapa diftongien avartuminen hämäläismurteissa. Kyseessä on erilaisten mielikuvien vyyhti, jossa helsinkiläinen puhetapa on liitetty erilaisiin kulttuuriin ilmiöihin. Se on liitetty esimerkiksi niin sanottuihin pissiksiin eli tietyllä tavalla pukeutuneisiin ja käyttäytyneisiin teinityttöihin, ja heidän *s*:nsä saatetaan silloin kuulla erityisellä tavalla pissis-äsänä. (Halonen, Nyström, Paunonen & Vaattovaara 2020: 129–135.)

Pääkaupunkiseudun kielen yhteydessä puhutaan arkikielessä usein slangista. Varsinkin alueen ulkopuoliset kutsuvat pääkaupunkiseudun murretta tai puhekieltä slangiksi. Siitä ei kuitenkaan ole kyse silloin, jos puhuja käyttää edellä mainittuja murrepiirteitä. Ero murteen ja slangin välillä on häilyvä, mutta kahden seikan perusteella ne poikkeavat toisestaan: 1. Murre on enemmän alueellinen ilmiö, ja slangi on lähes pelkästään sosiaalinen ilmiö. 2. Murre-

erot ovat – ainakin suomalaisessa tutkimustraditiossa – enemmän äänne- ja muoto-opillinen ilmiö. Slangi taas on pääosin sanastollinen ilmiö.

Erot murteen ja slangin välillä eivät ole ehdottomia. Kuten tässä kirjassa on usein mainittu, murre on nykyään usein myös sosiaalinen ilmiö siten, että siinä on eroja ikä- ja sukupuoliryhmien sekä erilaisten sosiaaliryhmien välillä. Ikänsä samalla paikkakunnalla asuneet ihmiset saattavat käyttää hyvin erilaista murretta. Slangille tyypillisiä ovat sanat, joita ei yleensä muualla käytetä (esim. *spora* 'raitiovaunu' < rts. *spårvagn*), tai tavalliset yleiskielen sanat, joita käytetään poikkeavassa merkityksessä (esim. *lesti* 'pullo', *ruoho* 'marihuana'). Kuitenkin slangilla on joitain omia äänne- ja muotopiiirteitäkin.

Helsingin alueen slangissa käytetään usein äännteitä, jotka suomen kielelle ovat muutoin vieraita, kuten *b* ja *g*. Slangissa käytetään myös paljon sananalkuisia konsonanttiyhtymiä, esimerkiksi *skidi* (< engl. *kid*), *slerba* ('penis'), *stidi* ('tulitikku'). Morfologisesti slangille ovat tyypillisiä niin sanotut slanginjohtimet, joiden avulla lähes mistä tahansa sanasta saadaan slangisana. Tällaisia johtimia ovat esimerkiksi *is* (*bestis*, *kämppis*, *pössis*), *tsV* (*fritsu*, *pimatsu*, *kartsa*, *kertsi*) ja *ri*. Johtimet voivat myös kombinoitua keskenään (esim. *itsari*, *kuntsari*). Slanginjohtimia käytetään nykyään kuitenkin laajasti koko kielialueella, esimerkiksi *kirppis*, *roskis*, *alkkarit*. Tällöin puhutaan yleisslangista. (Helsingin slangin piirteistä ks. Paunonen 2000: 17–37.)

3.1.5 Etelä-Pohjanmaan murteet

Etelä-Pohjanmaan murrealue on kartassa 3 merkitty signumilla 4. Se on hyvin omaleimainen ja jo parin piirteen perusteella helposti tunnistettava murre. Yleiset länsimurteisuudet tavataan täällä muutoin, paitsi että alueen eteläosissa diftongin avartumaa ei esiinny. Erikseen täytyy kommentoida Etelä-Pohjanmaan järviseutua (esim. Evijärvi, Alajärvi, Vimpeli, Lappajärvi), jonka murre kuuluu savolaiskiilan murteisiin (Keuruun ja Evijärven väliset siirtymämurteet). Tuon alueen murre on kyllä alun perin ollut samaa eteläpohjalaista

kielenpartta kuin muunkin maakunnan, mutta savolaiseksiansio ulottui tällekin alueelle ja jätti jälkensä murteeseen.

Yhteisten länsimurteisuuksien lisäksi Etelä-Pohjanmaan murteelle ovat tunnusomaisia seuraavat seikat:

1. Jälkitavujen vokaalienvälinen *h* on aina säilynyt. Kaikista suomen murteista Etelä-Pohjanmaan murre on säilyttänyt alkuperäisen kantasuomalaisen *h*-systeemin kaikkein parhaiten. Esimerkkejä:

a. Illatiivimuodot: *kirkkohon, pesähän, taloohin, veneehin*.

b. *s-* ja **-eh* -loppuisten nominien vokaalivartaloiset muodot: *viarahan, lampahia, seipähät, venehen, hamehen*.

c. Passiivimuodot: *mentihin, sanottihin, otetahan, sanotahan, saarahan*.

Passiivimuodoista vain imperfektimuodot ovat historiallisesti *h*:llisiä. Preesensmuodot tavataan palauttaa kantasuomen **saadaksen*-tyyppisiin asuihin. Suomen murteissa ei kuitenkaan ole mitään, minkä pohjalta tuo muoto voitaisiin rekonstruoida, vaan kaikkien murteiden muodot (*saaraan, saahaan, saarahan, saajahan* jne.) näyttäsivät palautuvan *h*:lliseen originaaliin **saadahan*, joka ilmeisesti on syntynyt imperfektimuotojen (*saatihin*) analogiavaihtuksen seurauksena.

d. MA-infinitiivin illatiivit: *näkymähän, syämähän*

e. imperatiivimuodot: *ottakohon, viäköhöt*

f. *hinen, hAinen* -johdokset: *jokahinen, näläkähinen*

g. Muita tapauksia: *alahalla, ylähältä*

Murrealueen pohjoisosissa noin Lapuan tasalta pohjoiseen tavataan myös sisäheittoisia muotoja, joissa *h*:ta edeltävä lyhyt vokaali on kaikissa asemissa voinut heittyä pois, esimerkiksi *lamphat, sanothan, ottakhot*. Nykymurteissa *h* on edelleen säilynyt, mutta se on sosiolingvistiksi herkkä piirre, eli se varioi hyvin runsaasti ja kaikki puhujat eivät sitä enää käytä. (Ks. luku 2.1.5.)

2. Jälkitavujen *i*-loppuiset diftongit ovat oienneet pitkiksi vokaaleiksi, esimerkiksi *sellaanen, punaanen, flikoolla, sanoon* ('sainoin'). Tästä syystä yksikön 3. persoonan verbimuotojen preesens- ja imperfektimuodot ovat *U* ja *O*-vartaloisten verbien tapauksessa langetteet yhteen, esimerkiksi *loppuu* voi tarkoittaa joko 'loppuu' tai

'loppui'. Myös alkuaan *Oi* ja *ei* -loppuiset sanat kuuluvat tähän, joten *iso talo* kuuluu eteläpohjalaisittain *isoo taloo* ja *äiti* on *äitee* (< *isoi taloi, <*äitei; vrt. Länsi- Uudenmaan murteiden edustukseen, jossa nämä ovat säilyneenä alkuperäisessä asussaan). Kotuksen murteenseuruuhankkeen toisen vaiheen Kauhavan tulosten mukaan tämä murrepiirre on nuorilla edelleen hyvin säilynyt, ja se saattaa esiintyä hyvinkin moderneissa konteksteissa, esimerkiksi *diskoohin, sabluunoolla* (Mustanoja 2001: 76–88). (Ks. luku 2.2.7.)

Jo jälkitavujen vokaalienvälisen *h*:n säilymisen ja *i*-loppuisten diftongien oikenemisen perusteella on mahdollista erottaa Etelä-Pohjanmaan murre muista suomen murteista.

3. Jälkitavujen *eA*- ja *OA*-yhtymät edustuvat Etelä-Pohjanmaan murteissa *iA*:na ja *UA*:na, esimerkiksi *kipiä, hirviä, lähtiä, sanua, puurua, kattua*. Tämä piirre on tunnettu kaikissa pohjalaismurteissa paitsi Tornion murteessa. (Ks. luku 2.2.5.)

4. Inessiivi on yksinäis-s:llinen ja loppuheittoinen, esimerkiksi *täs kyläs, tuos paikas*. Muuta *A*:n loppuheittoa murteessa ei tavata. Inessiivistä täytyy vielä erikseen huomauttaa, että *jo-*, *mi*, *ke-* ja *ku-*vartaloisista pronomineista on käytössä erikoinen *hnA*-päätteinen muoto, esimerkiksi *mihnä ~ mihinä, johona, itte kuhunaki paikas*. Huomaa myös muodoissa esiintyvä svaavokaali. Possessiivisuffiksin edellä on myös käytössä tämä sama *hnA*- tai *snA*-päätte, esimerkiksi *päänhäni, varpahasnani, tuvasnansa, kärehnäni*. Tämä on hyvin arkaistinen piirre ja vastaa jopa varhaiskantasuomen (suomalais-saamelaisen kantakielen) rekonstruktio-*tasoa*. On epäselvää, miten muoto on voinut säilyä vain Etelä-Pohjanmaalla eikä missään muualla suomen murteissa. Koko itämerensuomalaisella kielialueella vastaava inessiivi tunnetaan vain eteläviron (võro-seto) murteissa. (Ks. luku 2.3.1.)

Etelä-Pohjanmaan murteen *hnA* ~ *snA* -päätteinen inessiivi on edelleen käytössä nykymurteessa, ja erityisesti relatiivi- ja interrogaatiivipronominina käytetty *mihinä* ('missä') kuuluu murteessa edelleen. Se on esimerkki siitä, että nykymurteissa saattaa yhä esiintyä joitain ahdasalaisia ja arkaistisia piirteitä. Toisaalta taas juuri tällaiset seikat ovat olleet omiaan katoamaan. Hyvä esimerkki tällaisesta

on edellä käsitelty kaakkoishämäläinen omistusmuotojärjestelmä.

5. *lk-* ja *rk-*yhtymien astevaihtelussa on takavokaalin edellä hämäläinen tyyppi *jalaka* : *jalaat*, *halako* : *haloot* ja etuvokaalin sekä *i:n* ja *e:n* edellä esiintyy lounainen tyyppi *näläkä* : *näljän*, *märkä* : *märijän*, *kulukia* : *kulijen*. (Ks. luku 2.1.2.)

6. Pitkä *ee* on yksikön 3. persoonan muodoissa labiaalistunut *OO*:ksi, esimerkiksi *tuloo*, *menöö*, *nousoo*, *laskoo*. Ilmiö on yleensä tunnusomainen itämurteille, ja länsimurteissa sitä ei tavata Etelä-Pohjanmaan ulkopuolella. Kotuksen murteenseuruuhankkeen mukaan labiaalistuminen oli Kauhavalla hyvin säilyvä murteellisuus (Mustanoja 2001: 46). (Ks. luku 2.2.6.)

7. Sananloppuinen **h* edustuu *s:nä*, esimerkiksi *hames*, *homes*, *huones*, *kortes*. Piirre näkyy esimerkiksi monissa paikannimissä, kuten *Kortesjärvi*, *Kärmesharju*, *Madesjärvi*. Vanha loppu-**k* puolestaan edustuu *t:nä*, esimerkiksi *saret*, *lähäret* ('lähde'). Tyypit ovat saattaneet sekaantua keskenään, ja joskus myös alkuaan **eh-*loppuiset kuuluvat *t-*loppuisina. Molempien vanhojen sananloppuisten konsonanttien edustus lienee varhemmin ollut laajasti pohjoispanakin Pohjanmaalla *t*. Pohjoisempaa tunnetaan nimittäin paikannimiä, joissa vanha loppu-*t* on säilynyt. Näitä ovat esimerkiksi Oulun *Oritkari* ja *Lähetvainio* sekä Kärsämäen *Venetpalo*. Tämä on samalla hyvä esimerkki siitä, miten jokin kielestä jo kadonnut murrepiirre saattaa säilyä paikannimissä.

8. Svaavokaali esiintyy säännöllisesti *l-* ja *h-*alkuisissa konsonanttiyhtymissä sekä *j-*loppuisissa konsonanttiyhtymissä. Nykymurteessa *svaa* on tavallisen lyhyen vokaalin kaltainen, esimerkiksi *talavi*, *lehemä*, *kelekkä*. Ilmiö tunnetaan myös Etelä-Pohjanmaahan rajautuvissa pohjoisimmissa hämäläismurteissa. Nykymurteessa *svaa* on edelleen elävä, mutta se on runsaasti varioiva. Svaattomia ovat usein erisnimet (esim. *Sylvi*), virallissävyiset sanat (esim. *palvelusaika*) ja lukusanat (esim. *yhreksän*). (Mustanoja 2001: 36–37.) (Ks. luku 2.2.4.)

9. *s* on saattanut soinnillisen konsonantin edellä muuttua *h*:ksi, esimerkiksi *kirkah vesi*, *oikoozna* ('oikoisena', huom. konsonantti-

vartaloinen essiivi). Edellä puheena ollut inessiivin *hnA*-pääte (< *snA) on tietysti myös esimerkki tästä.

10. NUT-partisiippiin vokaalivartaloiset muodot ovat vanhimmassa murteessa säilyttäneet alkuperäisen vokalisminsa, esimerkiksi *tulluet* (<*tulluðet), *mennyet*, *sanonuet*. Näiden monikko-muodot kuuluvat puolestaan *tullusia*, *mennysille*. Nämä selittyvät siten, että alkuperäisissä muodoissa *tulluðita, *mennyðille on tapahtunut muutos *ði > *si* muutoksen *ti > *si* mukaisesti. *s*:lliset *tullusia*-tyyppiset muodot ovat sitten antaneet analogisen mallin yksikkömuodoillekin, jotka siten saattavat kuulua *tullusen*, *pilaantunusen*, *käynysen*. Tämä erikoinen murteellisuus on nykymurteessa peräti harvinainen.

11. Monikon 1. ja 2. persoonan päätteet ovat *A*:llisia kuten kaikissa pohjalaismurteissa, esimerkiksi *saamma*, *otatta*. Erikseen on vielä huomattava, että Etelä-Pohjanmaalla ovat vanhastaan olleet säilyneinä alkuperäiset imperfektin taivutusmuodot monikon 1. ja 2. persoonassa. Asetelma 6 esittää eteläpohjalaisen preesensin ja imperfektin äännehistoriaa.

Asetelma 6. Monikon 1. ja 2. persoonan verbimuotojen historiaa.

preesens			
mon. 1. p.	<i>saamma</i>	<	* <i>saakmak</i>
mon. 2. p.	<i>saatta</i>	<	* <i>saaktak</i>
imperfekti			
mon. 1. p.	<i>saima</i>	<	* <i>saimak</i>
mon. 2. p.	<i>saija</i>	<	* <i>saiðak</i>

Muodot selittyvät historiallisesti siten, että preesensin muodoissa on geminaatallisessa päätteessä mukana preesensin tunnus *k, joka on assimiloitunut *m*:n ja *t*:n kanssa. Imperfektimuodoissa tunnus on *i* ja itse persoonapäätte sisältää vain yksinäis-*m*:n ja -*t*:n. Monikon 2. persoonassa esiintyy lisäksi heikkoasteinen *ðAk-pääte, joka edustuu *jA*:na, esimerkiksi *mä näij jotta te tulija, olijako te*

siä. Etelä-Pohjanmaan nykymurteessa tätä piirrettä ei enää tavata. Vastaava heikkoasteinen monikon 2. persoonan päätte esiintyy myös savolaismurteissa.

Jälkitavujen vokaalienvälisen *h*:n säilyminen alkuperäisessä asemassa ja lähes myöhäiskantasuomen mukaisissa morfologisissa kategorioissa, sananloppuisten konsonanttien säilyminen, NUT-partisiipin vokaalivartaloisten muotojen alkuperäinen vokalismi, *hnA*, *snA* -päätteinen inessiivi ja muutamat muut seikat ovat sellaisia arkaismeja, joita ei muissa suomen murteissa tavata. Lisäksi murteessa esiintyy joitain läsimurteille vieraita piirteitä, kuten *ee:n* labiaalistuminen ja heikkoasteiset monikon 2. persoonan päätteet. Näiden seikkojen vuoksi on vaikea ajatella Etelä-Pohjanmaan murteen syntyneen pelkästään lounaisen ja hämäläisen muutto liikkeen seurauksena. Saattaakin olla, että nämä ovat jälkiä Etelä-Pohjanmaan rautakautisen asutuksen murteesta. (Mantila & Leiviskä 2017.) (Ks. luku 1.5.2.)

Etelä-Pohjanmaan maakunta muodostaa selvärajaisen kokonaisuuden, ja se on jo vanhastaan ollut varsin vaurasta seutua, jolla on selviä alueellisia identiteetti piirteitä (ks. luku 1.1). Murretta on käytetty myös kaunokirjallisuudessa paljon. Esimerkiksi Orvokki Autio, Mirja Kuivaniemi ja Eira Pättikangas ovat viljelleet teoksisaan Etelä-Pohjanmaan murretta. Tunnettuja ovat myös esimerkiksi Venny Kontturin tällä murteella kirjoittamat humoristiset pakinat. Viihdemaailmasta tuttuja eteläpohjalaismurteen käyttäjiä ovat Duudsonit ja Lauri Tähkä.

Etelä-Pohjanmaan murre on myös hyvin tutkittu. Jussi Laurose-la on kirjoittanut Etelä-Pohjanmaan murteen äännehistorian, joka käsittää sekä konsonantiston että vokaaliston (1913, 1914). Murteen muuttumista ja säilymistä on sittemmin tutkittu NPM-projektissa, jonka informantit olivat Lapualta. Kotuksen Murteenseuruehankkeessa on mukana ollut Kauhava (Nuolijärvi & Sorjonen 2005).

Etelä-Pohjanmaan murteeseen liittyy läheisesti Vetelinjoen (nykyään yleisemmin Perhonjoki) murre. Se sijoittuu kartassa 3 alueen 7g pohjoispuolelle. Tämä murrealue käsittää ainoastaan Vetelin, Kaustisen ja Halsuan pitäjät, ja aikaisemmassa itä- ja länsijaossa se

on luettu keskipohjalaiseksi murteeksi. Tässä sitä käsitellään Etelä-Pohjanmaan alaryhmänä ja siten osana länsimurteita, koska tässä murteistossa tavataan pohjoisimpana astevaihtelu $t : r$. Kartassa 3 tähän samaan ryhmään on liitetty myös Perhon pitäjä, mutta sen murre muodostaa jo siirtymävyöhykkeen itämurteiden suuntaan.

Jälkitavujen h on Vetelinjoen murteessa säilynyt, mutta edustus on sisäheittoinen kuten varsinaisen Etelä-Pohjanmaan murteiston pohjoisosissa, esimerkiksi *seiphät*, *lamphat*, *menhän*, *sanothin*. Erikoisuutena tällä alueella on ts -yhtymän vastineena oleva astevaihteluton ss , esimerkiksi *messä : messän*, *löi vissalla*, *kasso isse*.

Vetelinjoen eli Perhonjoen laakso on ilmeisesti ennen savolaiskiilan syntyä muodostanut varsinaisen Etelä-Pohjanmaan murrealueen kanssa yhtenäisen ryhmän, jonka väliin tunkeva savolaisasutus on katkaissut 1600-luvulla. Vetelinjoen murrealueen pohjoispuolelta alkaa jo pohjoismurteiden alue. Ennen näiden käsittelyä on kuitenkin tarpeellista esitellä itämurteet.

3.2 Itämurteet

Itämurteiden yhteisiä piirteitä ovat seuraavat:

1. t :n heikon asteen katoedustus, jossa siirtymä-äänteinä esiintyy j , v ja h , esimerkiksi *soan*, *paijan*, *lähen*, *pöyvän*, *muihen*. (Ks. luku 2.1.1.)

2. Yleiskielen ts -yhtymän vastineena on yleensä $ht : t \sim h$, esimerkiksi *mettä : metässä* $\sim$ *mehässä*, mutta kaakkoismurteissa tunetaan muitakin edustuksia. (Ks. luku 2.1.3.)

3. Pitkän aa :n ja $ää$:n diftongiutumisen (*moa* $\sim$ *mua*, *peä* $\sim$ *piä*, jälkitavuuissa: *kalloa* $\sim$ *kalloo*, *leipeä* $\sim$ *leipee*) tavataan muualla paitsi aivan läntisimmissä savolaismurteissa ja kaakkoismurteiden länsiosissa. Piirre on ollut taantuva jo 1980-luvulta lähtien (Palander 1987a: 28–31). (Ks. luku 2.2.1.)

4. Yleisgeminatio (*tekkee*, *tuppaan*, *kirjottammaan*). Nykymurteissa yleisgeminatio on itämurteiden parhaiten säilyviä piirteitä (ks. esim. Palander 2008: 336). (Ks. luku 2.1.4.)

5. Yksikön 3. persoonan muotojen *ee:n* labiaalistuminen (*tulloo, männöö*). Nykymurteissa labiaalistuminen on taantuva piirre mutta säilyy vähän paremmin kuin pitkän *aa:n* ja *ää:n* diftongiutuminen (Palander 1987a: 36–39). (Ks. luku 2.2.6.)

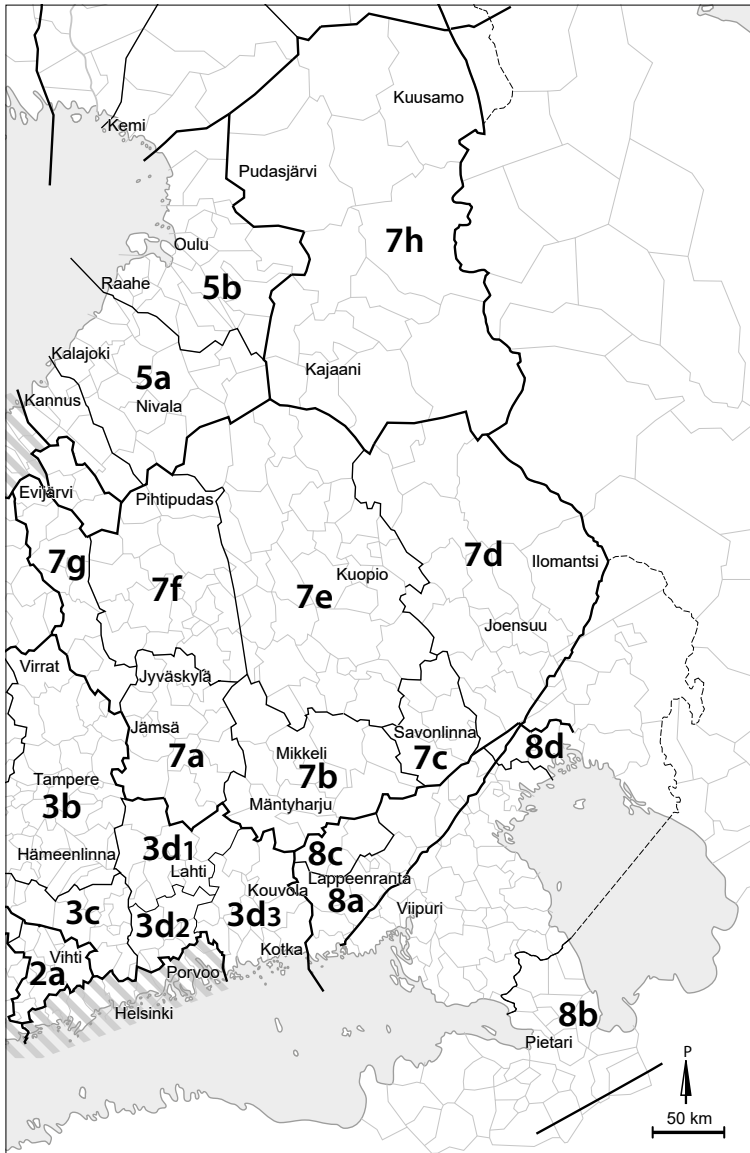
6. Monikon persoonapronominit ovat lähes koko alueella *myö, työ* ja *hyö*.

7. Inessiivin päätte on itämurteissa geminaatallinen *ssA*. Kaakkoismurteissa tosin on morfologinen loppuheitto, minkä vuoksi inessiivit ovat tyyppiä *täs kyläs*. Morfeeminsisäisistä muodoista, kuten *mielessään*, käy kuitenkin ilmi, että kaakkoiset loppuheittoiset inessiivit palautuvat nekin geminaatta-s:lliseen asuun.

8. Lopuksi on vielä mainittava kahdesta tyypillisestä itämurteisuudesta, jotka liittyvät vain kahteen sanaan. Verbi *mennä* esiintyy Koillismaata lukuun ottamatta kaikissa itämurteissa asussa *männä* (Kettunen 1940a: kartta 142). Piirrettä on tutkittu Kotuksen murteenseurauhankkeessa Liperistä ja Lapinlahdelta. Tulosten mukaan *männä*-asu on kovasti taantumaan päin. (Kokoavasti Nuolijärvi ja Sorjonen 2005: 92–94.) Samansuuntaisia tuloksia on saatu itämurteiden alueelta laajasti, mutta vaihtelu on edelleen suurta, esimerkiksi Palanderin tutkimalla enonkoskelaisperheellä *männä* oli käytössä lähes 100-prosenttisesti (2005: 48–50).

Toinen kaikille itämurteille yhteinen murre-edustus on kieltoverbi *elä* (Kettunen 1940a: kartta 141). Se on nykyisissä itämurteissa edelleen kuultavissa, ja sillä on levikkinsä myös pohjoismurteissa Keski-Pohjanmaan sisämaassa. Pohjois-Pohjanmaalla Oulun seudulla *älä* ja *elä* vaihtelevat. (Mantila & Pääkkönen 2010: 37–38.)

Näiden kahdeksan piirteen perusteella voi tunnistaa tyypillisen itämurteen. Kartta 4 näyttää itämurteiden alueen (7 ja 8). Vanha valtakunnanraja näkyy kartassa katkoviivalla. Neuvostoliitolle vuonna 1945 menetetyillä alueilla ei puhuta enää suomea, koska väestö on viime sotiemme aikana evakuoitu muualle Suomen alueelle.

Kartta 4. Itämurteiden alueet (7 ja 8). Kartan on piirtänyt puhtaaksi Kauko Kyöstiö.

3.2.1 Savolaismurteet

Savolaismurteiden alue on kaikista murrealueistamme laajin. Se ulottuu pohjoisesta Koillismaalta Kuusamosta ja Posiolta etelään aina Saimaan pohjoisrannoille ja Mäntyharjulle saakka. Lännessä savolaismurteet taas työntyvät kapeana kiilana Etelä-Pohjanmaan Järvisseudulle aina Evijärvelle ruotsalaismurteiden naapuruuteen saakka. Idässä niiden alue kattaa vielä koko Pohjois-Karjalan maakunnan. Kartassa 4 savolaismurteita on merkitty signumilla 7.

ETELÄ- JA POHJOISSAVOLAISET MURTEET (7B,7E)

Seuraavaksi on lueteltu sellaiset piirteet, jotka ovat yleisten itämurteisuuksien lisäksi tunnusomaisia savolaismurteille. Nämä piirteet ovat eräänlaisia *protosavolaisuuksia*, jotka esiintyvät murteiston sydänalueilla Etelä- ja Pohjois-Savossa (7b ja 7e). (Kokoava katsaus savolaismurteiden tuntomerkkeihin on esim. Nupponen 2011: 41–61.) Reuna-alueilta jotkin piirteet saattavat puuttua, ja tuonnempaan erotellaankin savolaismurteiden alaryhmiä sen mukaan, mikä tyyppillinen savolaisuus niistä puuttuu.

1. Svaavokaali esiintyy vain *l*-alkuisissa konsonanttityhtymissä, esimerkiksi *keleikka*, *pölokky*, *silimä*. Alueittain myös *nh*-yhtymä on svaallinen, esimerkiksi *vanaha*. (Ks. luku 2.2.4.)

2. *i*- ja *U*-loppuisten diftongien reduktio, esimerkiksi *sàeras pòe-ka*, *kòera*, *làolaa*, *sàona*. Joillain alueilla *U*-loppuiset diftongit ovat lopulta redusoituneet aivan pitkiksi vokaaleiksi, esimerkiksi *laalaa*, *saana*, *laase*. (Ks. luku 2.2.3.)

3. Kadonneen tai heikentyneen *i*:n jälkeensä jättämä palataalisutumisen eli liudennus, esimerkiksi *vel'*, *män'*, *sus'*. Kotuksen murteenseuruuhankkeen tulosten mukaan liudennus on Lapinlahdella ja Liperissä jo hyvin harvinainen. Sitä esiintyi vain *olla-*, *tulla-* ja *panna-*verbien muodoissa vanhimmilla informanteilla. Liudennuksen harvinaistumisen syynä on, että *i*:n loppuheitto tässä asemassa on myös harvinaistumassa, eli käytetään muotoja *veli*, *mäni*, *susi* jne. (Kokoavasti Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 95.) Ei-kielitieteellisissä

teksteissä liudennusta merkitään usein *j*:llä. Esimerkiksi Kuopion torilla olevan kuuluisan patsaan nimi on *Veljmies*.

4. Liittotempuksissa esiintyy NUT-partisiipissa essiivi, esimerkiksi *ollunna*, *ottanna*, *soanunna*, *tehnynnä* ~ *tehnä*. Tämä partiippiityppi on ollut harvinaistumassa jo 1960-luvulta lähtien, ja Kotuksen murteenseurauhankkeen tulosten mukaan harvinaistuminen jatkuu. (Kokoavasti Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 86–88.)

5. Jälkitavujen *ie* > *ii*, esimerkiksi *lehmiin*, *kaekkiin*, *lähtiissä*.

6. Murrealueen läntisimpiä osia lukuun ottamatta *kin*-liitteestä on käytössä heikkoasteinen muoto *i^x* ~ *hi^x* (<*γik), esimerkiksi *minnäi^x* ~ *minähi^x*, *siitäi^x* ~ *siitähi^x*. *i^x*-asuisissa muodoissa saattaa olla myös diftonginreduktio, esimerkiksi *minnäe^x*. Konsonantin jäljessä esiintyy assimiloituneita asuja, esimerkiksi *kalanni^x* (kalankin), *kalatti^x* (kalatkin), *miessi(i)^x* (mieskin). Liitteessä on aina myös rajageminaatio eli loppukahdennus. (Mäkelä 1993: 11–14; Ketunen 1940a: kartta 30.)

Nykyään yleiskieleen sekä läntisiin ja pohjoisiin murteisiin kuuluva vahva-asteinen *kin* ~ *ki^x* on vallannut alaa myös idässä. Variaatio on runsasta, ja tavataan myös pitkävokaalisia variantteja (*k*)*kii^x* ja (*h*)*hii^x*, esimerkiksi *lopultakkii^x*, *vellikkii^x*, *talohhii^x* (Mäkelä 1993: 120–121). Nämä pitkävokaaliset ja geminaatilliset variantit ovat alueittain olleet kovasti yleistyviä jo useiden vuosikymmenten ajan. (Kokoavasti Nuolijärvi & Sorjonen 2005: 101–102; pitkävokaalisten muotojen kehityksestä ks. Palander 1987b: 158–159; Karppinen 2016: 58–71).

Seuraavat kaksi piirrettä eivät kuulu enää usein savolaisessa nykypuheessa, mutta ne kertovat osaltaan siitä, millaisia muutoksia nykymurteissa on viime vuosikymmeninä tapahtunut ja on tapahtumassa paraikaa:

7. Alkuperäiset monikon 2. persoonan imperfektimuodot, esimerkiksi *työ tulija*, *antoja*, *ottija* (< *tulidak, *antoidak, *ottidak). Tällaisia heikkoasteisia imperfektimuotoja on tavattu myös Etelä-Pohjanmaalla.

8. Heikkoasteiset monikon 2. persoonan imperatiivit, esimerkiksi *antoa(te)*, *ottoote* (< *antayate, <*ottayate) (ks. Nupponen 2011: 13). Näissä muodoissa on esiintynyt suffiksaalisen astevaihtelun perussäännön mukaisesti heikkoasteinen imperatiivin tunnus * γ A painottoman tavun jäljessä.

Mainitut protosavolaisuudet ovat tyypillisiä savolaismurteiden sydänalueelle, jossa ovat Pohjois-Savon (7e) ja Etelä-Savon (7b) murrealueet. Näistä ensin mainittu vastaa suurin piirtein nykyistä Pohjois-Savon maakuntaa, jonka pääkaupunki on Kuopio. Etelä-Savon murrealue ja Savonlinnan seudun siirtymämurteiden alue kattavat suunnilleen Etelä-Savon maakunnan, jonka pääkaupunki on Mikkeli. Pohjois- ja Etelä-Savon murrealuetta erottavat Aila Mielikäisen, Etelä-Savon murteen äännehistorian (1981b: 17) kirjoittajan, mukaan piirteet, jotka on koottu asetelmaan 7.

Asetelma 7. Pohjois- ja eteläsavolaisten murteiden erot Mielikäisen (1981) mukaan.

	Pohjois-Savo	Etelä-Savo
<i>t:n ja k:n</i> astevaihtelun siirtymäänne <i>v</i>	<i>rako</i> : <i>raossa</i> ~ <i>raussa</i> <i>sota</i> : <i>soassa</i> ~ <i>suassa</i> <i>luoto</i> : <i>luolla</i>	<i>ravossa</i> <i>sovassa</i> <i>luuvolla</i>
svaa	<i>ulukona</i> <i>kylymä</i> <i>ilima</i>	<i>ulokona</i> <i>kylömä</i> <i>ilema</i>
<i>ŋk</i> -yhtymän astevaihtelu	<i>kenkä</i> : <i>kengät</i>	<i>kenkä</i> : <i>kenkät</i>
<i>eA</i> - ja <i>OA</i> -yhtymien edustus	<i>kork(k)ee</i> <i>verkkoo</i>	<i>korkia</i> <i>verkko(v)a</i> Myös tyyppi <i>verkkua</i> esiintyy.
<i>ts</i> -yhtymän edustus	<i>mehtä</i> : <i>metän</i> <i>mehä</i> : <i>mehän</i>	<i>messä</i> : <i>mesän</i> <i>mehtä</i> : <i>mehän</i>
yks. 1. ja 2. persoonan pronominit	<i>minä, sinä</i> <i>mä, sä</i>	osassa aluetta <i>miä</i> ~ <i>mie</i> , <i>siä</i> ~ <i>sie</i>

Eteläsavolaisista piirteistä *ss ts*-yhitymän vastineena on ollut nopeasti väistyvä. Tilalle on tullut nykymurteissa yleistyvä *tt : t* ja yleis-kielinen *ts*. (Laalo 1998: 105–106.) Etelä-Savon murteiden länsiosille (Hirvensalmi, Ristiina, Pertunmaa, Suomenniemi, Mäntyharju) on myös ollut tyypillistä, että muissakin muotoryhmissä kuin yksikön 3. persoonassa esiintyvä *ee* on labiaalistunut, esimerkiksi *leipöö* (< *leipee* < *leipeä*), *yrittöö* (< *yrittee* < *yritteä*) (Mielikäinen 1994: 62–63; Palander 1987a: 36–37).

Etelä-Savon murteet ovat hyvin kartoitettuja. Alueelta on sekä konsonantiston että vokaaliston kattava äännehistoria (Mielikäinen 1981b, 1994). Pohjois-Savon vanhasta murteesta ei ole olemassa kattavaa äänne- ja muoto-opillista kuvausta. Kotuksen murteenseuruudessa on ollut mukana Lapinlahti. Kansandialektologisesti alueen murteen tiedostamista on tutkinut Nupponen väitöskirjassaan (2011).

Seuraavaksi esitellään Pohjois- ja Etelä-Savon lisäksi myös kaikki muut savolaismurteiden alaryhmät. Jokaisesta alueesta kerrotaan ensin jälkitavujen pitkän *aa:n* ja *ää:n* edustus sekä kaikkien jälkitavun *A*-loppuisten vokaaliyhitymien (*eA*, *OA*, *iA*, *UA*) edustus, koska yhdessäkin alaryhmässä ne eivät edustu samanlaisena kombinaationa. Näin alaryhmät onkin mahdollista erottaa toisistaan. Alaryhmistä on erityisesti aina mainittu, jos jokin edellisen listan yleisistä savolaisuuksista puuttuu tai edustuu eri tavoin.

KAINUUN MURRE (7H)

Kainuun murre (7h) muodostaa savolaismurteiden pohjoisen ryhmän. Alue jakautuu vielä kahtia siten, että pohjoisosassa on jo kovasti savolaisvärinsä menettänyt Koillismaan (Kuusamo, Posio, Pudasjärvi, Taivalkoski ja Ranuan itä- ja eteläosat) murre ja eteläosissa varsinaisen Kainuun murre, jonka alue käsittää suunnilleen nykyisen Kainuun maakunnan. Jos murrerajat vedettäisiin sanastoerojen perusteella eikä äänne- ja muoto-opillisten seikkojen perusteella, kuten fennistisessä traditiossa ja tässä kirjassa on tehty, Kainuun murrealue liittyisi pohjoismurteisiin (Leino, Hyvönen & Salmenkivi 2006: 34).

Kainuun murteen tuntomerkkejä ovat seuraavat (osa esimerkeistä on peräisin Alpo Räsäsen teoksesta *Kainuun murteiden ja nismistön opas* (1982):

1. Pitkän *aa:n* ja *ää:n* diftongiutuminen on asussa *oa*, *eä*, myös jälkitavuuissa, esimerkiksi *soapi*, *jeänyynnä*, *ottoa*, *kesseä*.

2. Jälkitavujen *eA-* ja *OA-*yhtymät ovat säilyttäneet alkuperäisen vokalisminsa, esimerkiksi *pimmeä*, *äottoa* ('autoa'). *iA* ja *UA* -yhtymät edustuvat *ie:nä* ja *UO:na*, esim. *pappie*, *semmissie*, *piippuo*, *kyssyö*, *ällyö*. Joskus myös *iO-*yhtymä edustuu *ie:na*, esimerkiksi pitäjännimi *Posio* kuuluu toisinaan *Possie*. Tämä vokaaliyhtymien edustus erottaa Kainuun selvästi eteläpuolella olevasta Pohjois-Savon murrealueesta.

Koillismaalla tavataan lisäksi sellaisia muotoja kuin *assia*, *kyssyä*, *ällyä*. Nämä ovat kainuulaisen ja pohjalaisen murrekannan kontaminaatiomuotoja, joissa on kainuulainen geminaatio ja pohjalainen vokalismi. Huomaa, että *assia* ~ *assie* ja *kyssyä* ~ *kyssyö* -tyyppisissä muodoissa jälkitavun vokaaliyhtymä on diftongiutunut.

3. Itämurteiden erikoisgeminaatio on hyvin selvä ja nykymurteessakin elävä, esimerkiksi *mänttiin*, *ranttaan*, *leippeä*, *makkarroa*.

4. Liudennusta ei tavata.

5. Yleistynyt vahva aste monikkomuodoissa, esimerkiksi *akkoilla*, *kantoista*, *lampiissa*. Nykymurteissa tämä on edelleen usein kuultavissa.

6. Sananloppuinen *n* edustuu vokaalin edellä selvänä laryngaaliksiilina, esimerkiksi *meijjä* 'äoto'. Tätä esiintyy savolaismurteissa muuallakin, ja ilmiö on elävä myös nykymurteissa.

7. Monikon persoonapronominin ovat Kainuussa ja Koillismaalla *me*, *te*, *he*. Alueen eteläosissa (esim. Kuhmo, Sotkamo) tavataan myös itämurteille tyypillistä *myö*, *työ*, *hyö* -edustusta.

Kainuun murrealue on hyvin tutkittu. Alpo Räsänen on kirjoittanut Kainuun murteen äännehistorian (1972, 1998), ja lisäksi murteen syntaksiakin on tutkittu, mikä on harvinaista suomalaisessa dialektologiassa. Räsänen (1972) on tutkinut Kainuun murteen kaususyntaksia ja Kuiri (1984) referointia Kainuun ja Pohjois-Karjalan

murteessa. Kalle Päätaalo on käyttänyt koillismaalaisen Taivalkosken murretta laajassa omaelämäkerrallisessa Iijoki-sarjassa. Keski-maa (2018) on kirjoittanut väitöskirjan Päätaalon murteenkäytöstä.

LÄNTISET SAVOLAISMURTEET (7A, 7F, 7G)

Läntisiä savolaismurteita ovat Keski-Suomen murre (7f), savolaiskiila (Keuruun ja Evijärven väliset siirtymämurteet) (7g) ja Päijät-Hämeen murre (7a). Seuraavassa listauksessa on kerrottu ensin kaikkien alueiden pitkän *aa:n* ja *ää:n* sekä jälkitavujen *A*-loppuisien vokaaliyhtymien edustus ja lisäksi ne piirteet, jotka erottavat läntiset savolaismurteet muista savolaismurteista.

Keski-Suomen murrealue alkaa Jyväskylän kaupungin seuduilta etelästä Päijänteen pohjoispuolelta ja ulottuu pohjoisessa Pihtiputaalle saakka. Lännessä se rajoittuu keskipohjalaisen Kalajoen-Pyhäjoen murteen sisämaan murteeseen ja idässä pohjoissavolaisiin murteisiin. Alue on murteeltaan selvästi savolainen, mutta asutushistoriallisesti alue liittyy Hämeeseen. Keski-Suomen murteeseen kuuluvat seuraavat piirteet:

1. Pitkät *aa* ja *ää* edustuvat *oa:na* ja *eä:nä* sekä pääpainollisessa tavussa että jälkitavuisissa, esimerkiksi *moa*, *peä*, *kaloa*, *leipeä*, *hyveä päiveä*.

2. Jälkitavujen *A*-loppuiset vokaaliyhtymät ovat Keski-Suomen murrealueella lähes samanlaisia kuin Kainuussa, esimerkiksi *pi-meä*, *verkkoa*, *pappie*, *piippuo*. Erona on kuitenkin, että nämä ovat säilyneet vokaaliyhtyminä, kun taas Kainuussa ne ovat nykyään diftongeja. Tämä näkyy siinä, että Kainuussa on näissä myös joko yleisgeminatio tai itämurteiden erikoisgeminatio, esimerkiksi *käohhea*, *pimmeä*. Keski-Suomessa muodot ovat geminoitumattomia. *Pappie*, *piippuo* -tyyppi ei myöskään ole täällä säännöllinen. Sitä ei vanhastaan ole tavattu koko alueella, ja samassakin murrenäytteessä saattaa esiintyä rinnalla *pappia*, *piippua*.

3. Liudennus esiintyy vain alueen itäosissa.

Keski-Suomen murrealueen länsi- ja lounaislaidalla on savolaiskiila eli Keuruun ja Evijärven väliset siirtymämurteet (7g). Se on kaikista

savolaismurteista eniten menettänyt alkuperäistä itäistä leimaansa ja sisältää paljon yhteisiä piirteitä naapurissa olevien länsimurteiden kanssa. Alue jakautuu vielä kahtia Etelä-Pohjanmaan Järviseudun murteeseen ja Ähtärin, Pihlajaveden ja Keuruun alueeseen.

1. Savolaiskiila on ainut savolaismurteiden alaryhmä, jossa savolaista diftongiutumista ei lainkaan tavata, esimerkiksi *maa*, *pää*, *kalaa*, *leipää*.

2. A-loppuiset vokaaliyhtymät ovat kaikki säilyttäneet alkuperäisen vokalismsinsa ja edustuvat samoin kuin yleiskielessä, esimerkiksi *kauhea*, *verkko(v)a*, *asia*, *rehua*. Alueen eteläosassa edustus on kuitenkin *eA* > *ee* ja *OA* > *OO* naapurissa olevien hämäläismurteiden tapaan.

3. Alueella ei esiinny diftongin reduktiota, esimerkiksi *sairas poika*.

4. Geminaatioita ei yleensä esiinny.

5. Liudennusta ei esiinny.

Savolaiskiilan kohdalla käy hyvin näkyväksi se, miten vaikea murrealueita on määrittellä ja miten toisaalta tulkinvaraisia jotkin rajanvedot saattavat olla. Kuten edellä olevasta listauksesta käy ilmi, alueelta puuttuvat monet itäiset murrepiirteet. Itäisyyttä ovat lähinnä vain kato *t:n* heikon asteen vastineena, *ht ts*-yhtymän vastineena ja geminaatallinen inessiivi. Kuitenkin Järviseudun raja varsinaisen Etelä-Pohjanmaan murteen kanssa on jyrkkä (ks. Wiik 2004: 242–246).

Päijät-Hämeen murrealue (7a) sijaitsee Päijänteen molemmin puolin Kuhmoisista ja Sysmästä pohjoiseen Petäjävedelle ja Toivakkaan saakka. Alue on vanhastaan kuulunut hämäläismurteisiin mutta sittemmin savolaistunut. Tämä kuuluu murteessa edelleenkin. Huomattakoon tässä, että nykyinen Päijät-Hämeen maakunta käsittää maantieteellisesti suurimmaksi osaksi eri alueen kuin samanniminen murrealue. Seuraavaksi on listattu Päijät-Hämeen murrealueelle tyypillisiä piirteitä.

1. Savolainen diftongiutuminen on *moa*, *peä*, *kaloa*, *leipeä* -tyyppejä. Lisäksi on huomattava, että toisin kuin muualla savolaismur-

teissa, Päijät-Hämeen alueella myös *h*:n kadon tuloksena syntyneet pitkät vokaalit ovat diftongiutuneet, esimerkiksi *lampoat* (< *lampa-hat). Samoin yksikön 3. persoonan preesensin verbimuotojen pitkät *AA*:t edustuvat diftongeina, esimerkiksi *ajoa*, *jätteä*.

2. *eA*- ja *OA*-yhtymät ovat alueen länsiosissa kehittyneet seuraavasti: (*kauhea* > *kauhia* >) *kauhii*, *kipii*, *pimii*, (*verkkoa* > *verkkua* >) *verkkuu*, *kattuu*. Itäosissa on tyyppi *kauheja*, *kattova*. Päijänne erottaa näitä kahta tyyppiä toisistaan. *iA* ja *UA* ovat tyyppiä *pappia*, *piippua* eli samassa asussa kuin yleiskielessä.

3. *t*:n heikossa asteessa esiintyy säännöllisesti *j* kaikissa äänneympäristöissä, esimerkiksi *sojan*, *pajan*, *en tiejä*, *äijellä* (‘äidillä’). Tämä on mahdollisesti vanhan hämäläisen *t* : *l* -astevaihtelun ja savolaisen katovaihtelun kontaminaationa syntynyt tyyppi, jossa on siis laadultaan savolainen heikon asteen vastine, mutta hämäläisittäin heikossa asteessa on aina sama äänne, joka on äänneympäristöstä riippumaton. Samanlainen *t* : *j* -vaihtelu esiintyy Lestijoen ja vielä osin Kalajoen-Pyhäjoenkin murteessa. Vanha hämäläinen pohja on jättänyt jälkensä myös *t*:n astevaihteluun siten, että alueella tavataan *l*:n reliktejä, esimerkiksi *salin* (‘sadin’), *keilas* (‘keidas’, tässä murteessa ‘kannas’), *ohlake*, *mälystin* (‘mäystin’).

4. Labiaaliumista ei esiinny. Lisäksi Jämsän seudulle on tyyppillinen *menii*, *tulii* -tyyppinen 3. persoonan preesensin edustus. Kehitys *ee* > *ii* liittyy edellä mainittuun *kauhii*-tyypin (< *kauhee*) kehitykseen.

5. Geminaatioita ei esiinny.

6. Svaavokaali ei ole säännöllinen.

7. *ts*-yhtymän vastineena on vaihteluton *ht*, esimerkiksi *mehtä* : *mehtän*. Tämäntyyppistä vaihteluttomuutta tavataan muuallakin niillä alueilla, joissa itäisyys ja läntisyys ovat kohdanneet. Edustuksessa siis laatu on savolainen mutta kvantiteettisuhteet hämäläiset.

Läntisiin savolaismurteisiin kuuluvat myös Vermlannin savolaismurteet, joita on puhuttu Keski-Ruotsin länsiosissa aina 1960-luvulle saakka. Tämä nyttemmin jo sammunut savolaisasutus on saanut alkunsa jo monesti edellä puheena olleen savolaisekspansion

tuloksena. Kettunen julkaisi vuonna 1909 äännehistoriallisen katsauksen näihin murteisiin, joten Vermlannin savo ehdittiin kartoittaa ennen sammumistaan. Viimeinen Vermlannin savoa puhunut henkilö oli Johannes Oinoinen eli Niittahon Jussi. (Andersson & Kangassalo 2003: 40–59.)

Vermlannin suomalaisasutus levisi aikoinaan myös Norjan puolelle, jossa alue tunnetaan edelleen nimellä Finskogen. Alue sijaitsee noin 100 kilometriä Oslosta koilliseen. Seutu on nykyään täysin norjalaistunut kielellisesti, mutta paikannimet kertovat edelleen alueen suomenkielisestä historiasta.²⁰ (Lindgren, Eskeland & Norman 2003: 193–198.)

Mistään läntisestä savolaismurteesta ei ole olemassa kattavaa äännehistoriallista kuvausta. Jyväskylän yliopistossa on valmistunut alueen murteita koskevia opinnäytteitä, ja NPM-hankkeen yhteydessä on tutkittu laajasti Jyväskylän kaupunkikieltä (esim. Mielikäinen & Koivisto 1975, 1982).

ITÄISET SAVOLAISMURTEET (7C, 7D)

Itäisiä savolaismurteita ovat Pohjois-Karjalan murteet (7d) ja kaakkoissavolaiset murteet eli Savonlinnan seudun siirtymämurteet (7c). Pohjois-Karjalaa erottavat muista savolaismurteiden alueista seuraavat seikat:

1. Pitkät *aa* ja *ää* edustuvat kuten Pohjois-Savossa eli ovat tyyppiä *mua, piä, kalloo, lei(p)pee*.
2. Kaikki jälkitavujen *A*-loppuiset vokaaliyhtymät edustuvat pitkinä vokaaleina. Jo yksistään tämä seikka riittää erottamaan itä-savolaiset murteet kaikista muista savolaismurteista. Systemi on siis seuraavanlainen: *pimmee, verkkoo, toessii poekkii, kaks koukkuu, alakaa haokkuuk, vässyyk*.
3. Itämurteiden erikoisgeminaatio (*ranttaan, makkarroo*) on hyvin vahva ja selvä.
4. Loppu-*k* on säilynyt savolaismurteista viimeisimpänä, esimer-

²⁰ Tätä ei pidä sekoittaa Pohjois-Norjan kveeneihin.

kiksi *en annak, lähek* ('lähde'), *ruostek, juuvvak* ('juoda'). (Historiallisesti *k*-loppuisista muotoryhmistä ks. Rapola 1966: 298–301.)

5. Monikon 3. persoonan verbimuodot tyyppiä *ne anñaat, opet-telloot*.

6. Supistumaverbien 3. persoonan muodot ovat tyyppiä *putovaa ~ putovvaa, hyppejää ~ hyppevää, osovvaa*. Monikon muodoissa on vastaavasti vain tunnus *t*, esimerkiksi *putovvaat*. Tämä piirre on yhteinen Kainuun murteiden kanssa.

Itäisten savolaismurteiden äännehistorian on kirjoittanut Aimo Turunen (1959), ja Kuiri (1984) on tutkinut referointia Kainuun ja Pohjois-Karjalan murteessa. Alueen murretta, sen muuttumista ja variaatiota on tutkittu paljon Itä-Suomen yliopistossa Joensuussa. Myös kansandialektologista tutkimusta alueelta on tehty. Palander on esimerkiksi tutkinut pohjoiskarjalaisten murrekäsityksiä (2011).

Pohjois-Karjalan alueen murretta ovat käyttäneet teoksissaan monet kirjailijat. Ehkä tunnetuin on Heikki Turunen, joka esikoisteoksessaan *Simpauttaja* (1973) kuvasi pohjoiskarjalaisen maaseudun murrosta. Kirjasta tuli menestys, ja siitä tehtiin myös saman niminen elokuva. Muita ovat esimerkiksi Simo Hämäläinen, Eeva Tikka ja Ilona Karjalainen.

Savonlinnan seudun siirtymämurteille (7c) on tyypillistä runsas variaatio, kuten jo nimestäkin voi päätellä. Seuraavat seikat erottavat ryhmää Pohjois-Karjalasta:

1. *eA > iA > ii*, esimerkiksi *pimmii, korkiita*, myös tyytit *korkee* ja *korki(j)a* tunnetaan.

2. *OA > UA > UU*, esimerkiksi *maetuu, pittää kahtuu*, myös tyytit *maetoo* ja *maeto(v)a* ovat mahdollisia.

Mainitut *eA*- ja *OA*-yhtymien harvinaiset variantit ovat nykymurteista jo katoamaisillaan (Palander 2008: 327–328).

3. Jälkitavujen *ee* alkuaan **ek*-loppuisten nominien vokaalivartaloisissa muodoissa on muuttunut *ie*-vaiheen kautta *ii*:ksi, esimerkiksi *peittiit* (< **peittiet* < **peitteyet*), *kastiin* (*kastien* < *kasteen* < **kasteyen*) *aekana*. Näitä asuja tavataan myös Pohjois-Karjalan eteläosissa.

Historiallisesti kyseessä on sikäli mielenkiintoinen seikka, että vastaavat **eh*-loppuiset nomininit ovat kuitenkin vartaloltaan *ee*:llisiä, esimerkiksi *huone* : *huoneen* (<< **hoonehen*). Alkuperäiset **ek*- ja **eh*-nomininit ovat siis pysyneet erillään. Syynä on se, että *h* on kadonnut myöhemmin kuin **ɣ*, ja silloin muutos *ee* > *ie* ei ole enää ollut voimassa. Myös vanhassa Etelä-Pohjanmaan murteessa alkuperäiset **eh* ja **ek* -nomininit olivat säilyneet erillään.

4. Yksikön 1. ja 2. persoonan pronominit ovat *mie* ja *sie*. Tämä piirre on nykymurteissa hyvin elävä (Palander 2005: 129–133), ja se on ollut viime vuosikymmeninä ekspansiivinen. Kettusen murrekartassa pronominityypin leviämisen pohjoisraja ulottuu Pohjois-Karjalaan linjalle Tohmajärvi – Joensuu – Polvijärvi (1940a kartta 112). Nykyään *mietä* ja *sietä* kuulee jo aina Valtimolla asti aivan maakunnan pohjoisosissa. Nämä pronominit ovat niitä alkuaan suhteellisen suppea-alaisia paikallisia murrepiirteitä, jotka ovat nykypuhe-suomessa ekspansiivisia ja joita saattaa sporadisesti kuulua alkuperäisten esiintymisalueidensa ulkopuolella. (Ks. luku 2.4.)

Palander on kartoittanut Savonlinnan seudun murteen variaatiota dialektometrisin menetelmin (1996). Kyseinen tutkimus on menetelmällisesti ainoa laatuaan suomalaisessa dialektologiassa. Edellä on jo mainittu tutkimus, jossa on seurattu enonkoskelaisen miehen idiolektin eli yksilömurteen kehitystä reaaliajassa 30 vuoden ajalta (Palander 2005).

Savolaismurteiden alaryhmien vertailun helpottamiseksi taulukkoon 3 on koottu vielä kaikkien savolaismurteiden jälkitavujen pitkän *aa*:n ja *ää*:n sekä *A*-loppuisten vokaaliyhtymien edustus vanhassa murteessa. Aivan kaikkia edustuksia ei ole mainittu. On myös muistettava, että eri edustusten rajat eivät noudata tarkasti esitettyjen murrealueiden rajoja, vaan taulukossa mainittu edustus saattaa paikoin ylittää naapurialueen puolelle.

Taulukko 3. Jälkitavujen pitkän *aa:n* ja *ää:n* sekä A-loppuisten vokaaliyhtymien edustus savolaismurteiden alaryhmissä.

vokaaliyhtymä alue	<i>ää, ää</i> <i>kalaa, leipää</i>	<i>eA, OA</i> <i>pimeä, verkkoa</i>	<i>iA, UA</i> <i>pappia, piippua</i>
Pohjois-Savo	<i>kalloo, leipee</i>	<i>pimnee, verkkaa</i>	<i>pappia, piippua</i>
Etelä-Savo	<i>kalloo, leipee ~ leipöö</i>	<i>pimiä, verkkoa</i>	<i>pappia, piippua</i>
Kainuu	<i>kalloa, leippeä</i>	<i>pimmeä, verkkoa</i>	<i>pappie, piippuo</i>
Keski-Suomi	<i>kaloa, leipeä</i>	<i>pimeä, verkkoa</i>	<i>pappia, piippua ~ pappie, piippuo</i>
Savolaiskiila	<i>kalaa, leipää</i>	<i>pimeä, verkko(v)a ~ pimee, verkkaa</i>	<i>pappia, piippua</i>
Päijät-Häme	<i>kaloa, leipeä</i>	<i>pimii, verkkaa ~ pimijä, verkkoa</i>	<i>pappia, piippua</i>
Pohjois-Karjala	<i>kalloo, leipee</i>	<i>pimnee, verkkaa (pimmii, verkkaa)</i>	<i>pappii, piippuu</i>
Savonlinnan seutu	<i>kalloo, leipee</i>	<i>pimnee, verkkaa ~ pimmii, verkkaa</i>	<i>pappii, piippuu</i>

Savolaismurteet on se murreryhmä, johon liittyy varmasti eniten erilaisia matkimuksia, kaskuja ja murrevitsejä. Tunnettu on esimerkiksi diftonginreduktiota matkiva *laakaalainen laalaa saanan laateella* ('laukaalainen laulaa saunan lauteella'). Savolaisiin ja savolaismurteisiin liitetään usein humoristisuus, jossa nähdään omanlaisiaan erityispiirteitä. Näitä alueelle muuttaneet saattavat vieroja ja kokea savolaisen huumorin joskus epäkohteliaana ja no-laavanakin. (Nupponen 2011: 3, 220–225; ks. myös Palander 2011: 104–105.) (Ks. luku 1.1.)

3.2.2. Kaakkoismurteet

Kartassa 4 kaakkoismurteiden alue on merkitty signumilla 8. Nykyisen Suomen valtion alueella kaakkoismurteiden alue on suppea. Se käsittää suunnilleen nykyisen Etelä-Karjalan maakunnan, jonka

keskus on Lappeenranta. Tämän lisäksi Kymenlaakson maakuntaan kuuluvat Virolahti ja Miehikkälä luetaan kaakkoismurteiden alueeseen. Alun perin murrealue oli paljon laajempi, ja se käsitti koko Karjalankannaksen, Luoteis-Laatokan alueet ja lisäksi koko Inkerinmaan eli Pietarin ympäristön. Toisen maailmansodan päätyttyä Pariisin rauhassa vuonna 1945 Suomi menetti Karjalankannaksen ja Luoteis-Laatokan alueet Neuvostoliitolle. Alueesta ovat siis nykyisen Suomen puolella jäljellä vain 8a ja 8c. Lisäksi on huomattava, että Kettusen (1940a) murrekartastossa savolais- ja kaakkoismurteiden raja on piirretty eri kohtaan, kuin mihin se nykyään on tapana piirtää.

Ennen toista maailmansotaa Suomen alueeseen kuului myös Laatokan pohjoispuolella oleva alue, jota kutsuttiin Raja-Karjalaksi. Alueeseen kuuluivat Korpiselän, Salmin, Suistamon, Suojärven, Impilahden ja Soanlahden pitäjät. Tällä alueella puhuttiin karjalan kieltä, sen eteläkarjalaisia ja aunukselaisia murteita. (Uusitupa, Koivisto & Palander 2017: 79–85.) Tässä on tärkeää pitää erillään suomen kielen kaakkoismurteet ja karjalan kieli, jota nykyään puhutaan Karjalan tasavallassa sekä Tverin kaupungin ympäristössä Venäjällä. Suomessa karjalankielisiä on noin 5 000–11 000, ja he ovat pääosin Raja-Karjalan evakkojen jälkeläisiä (Sarhimaa 2017: 134–136). Arki keskustelussa sekä maantieteelliset että kielelliset Karjalat sekoitetaan usein keskenään. Monet suomen kaakkoismurteita puhuvat haluavat lisäksi omaa murrettaan kutsuttavan juuri Karjalan murteeksi. Arkikielessä termi kaakkoismurteet onkin useimmille vieras.

Neuvostoliitolle menetetyiltä alueilta väestö evakuoitiin muualle Suomeen, ja noilla alueilla ei nykyään enää puhuta suomea. Siirtokarjalainen väestö alkaa nykyään olla assimiloitunut kielellisesti muihin suomen murteisiin. Korkeintaan säilyvien *mie-* ja *sie-*pronomien suosioon (ks. luku 2.4) menetetyin alueen murteilla saattaa olla jotain yhteyttä. Kulttuurisesti karjalaisuus on säilynyt paremmin, ja eri paikkakunnilla on vilkasta yhdistystoimintaa, jonka tavoitteena on ylläpitää karjalaista identiteettiä ja perinteitä. Siirtokarjalaisten kielellistä sopeutumista on tutkittu paljon opin-

näytteissä sekä myös varttuneempien tutkijoiden töissä (ks. esim. Leskinen 1974; Markkola 2006).

Inkerinmaan alueella puhutut suomalaismurteet alkavat olla kadonneita, ja inkerinsuomalaiset ovat pitkälti assimiloituneet kielellisesti venäläisiin. Stalinin ajan vainojen tuloksena inkeriläiset ovat hajaantuneet eri puolille maailmaa. Osa inkeriläisistä siirtyi Suomeen 1990-luvulla, kun he saivat paluumuuttajastatuksen. Monet nykyisistä suomenvenäläisistä ovatkin inkeriläistaustaisia. (Kokko 2009: 24; Mononen 2013: 13–14.) (Ks. luku 1.5.3.)

Inkerinmaalla on ollut alun perin kaksi eri murreryhmää, äyrämöismurteet ja savakkomurteet. Stolbovan rauhassa 1617 Ruotsi valloitti koko Karjalankannaksen ja Inkerinmaan. Tuolloin alueen alkuperäinen karjalaisväestö, joka oli uskonnoltaan ortodoksista, pakeni suurin joukoin Sisä-Venäjälle, koska se pelkäsi tulevansa vainotuksi luterilaisessa Ruotsissa. Inkerinmaan autoituneille alueille taas muutti väkeä lännempää Ruotsi-Suomen alueelta. Osa tuli Länsi-Kannakselta Äyräpään kihlakunnasta, ja näin syntyivät Inkerinmaan äyrämöismurteet. Savakkomurteiden puhujat tulivat taas Itä-Kannakselta. Nämä ryhmät sekoittuivat toisiinsa pitkälti jo 1800-luvun kuluessa. (Kokko 2007: 16–21.)

Inkerinmaan suomalaismurteet täytyy muistaa pitää erillään *inkeroisesta*, jota puhutaan Suomenlahden eteläpuolella Länsi-Inkerissä lähellä Viron rajaa. Tätä itämerensuomalaista kielimuotoa on pidetty joko karjalan kielen murteena tai omana kielenään. Nykyisin hyväksytty käsitys on, että kyse on omasta itsenäisestä kielestään. Nykyään inkeroinen on käytännössä sammunut. (Kokko 2007: 18–19.)

Kaakkoismurteille ovat tyypillisiä edellä mainitut itämurteiden yhteiset piirteet. Lisäksi aluetta luonnehtivat seuraavat murrepiirteet:

1. Itämurteiden keskeisimpiin tunnusmerkkeihin lukeutuva pitkän AA:n diftongiutumisen (*moa ~ mua, peä ~ piä*) kuuluu vain nykyisten kaakkoismurteiden pohjoisosiin. Lappeenrannan tasalta etelään diftongiutumista ei enää tavata. Diftongiutumisalueeseen kuuluvat lisäksi Lemminkäisen seudun (8c) (Lemi, Taipalsaari, Savitaipale)

siirtymämurteet. Nykymurteissa diftongiedustus on kaakossa nopeasti taantuva, ja kansandialektologisten havaintojen mukaan sitä useinkaan ei edes hahmoteta kaakkoissuomalaiseksi piirteeksi. Toisin on savolaismurteiden alueella, jossa diftongiutuminen edelleen ymmärretään alueen murteeseen kuuluvaksi, vaikka ihmiset eivät sitä itse enää käyttäisikään. (Ks. luku 2.2.1.)

Seuraavat kaksi piirrettä erottavat kaakkoismurteet savolaismurteista:

2. Kaakkoismurteissa ei tavata svaavokaalia. (Ks. luku 2.2.4.)
3. Diftongien reduktiota ei tavata. (Ks. luku 2.2.3.)

Näiden lisäksi kaikille tai lähes kaikille kaakkoismurteille yhteisiä piirteitä ovat seuraavat (Ruoppila 1956: 15–40):

4. *ts*-yhtymän vastineena ovat alkuperäisellä kaakkoismurteiden alueella esiintyneet kaikki suomen kielessä mahdolliset variantit eli *tt*, *ht*, *ss* ja jopa *ts*. Nykyisen Suomen puolen kaakkoismurteissa on ollut etelässä tyyppi *mettä* : *metän*, Lappeenrannan seudulla *messä* : *messän* ~ *mesän* ja pohjoisessa Parikkalan seudulla *mehtä* : *mehtän* ~ *mehän*. Nykyisissä kaakkoismurteissa yleistyy *tt* : *t*-edustus, joka muutoinkin on nykymurteissa yleistyvää. (Laalo 1998: 105–106; Varis 2005: 87; kokoavasti Rutanen 2007: 31) (Ks. luku 2.1.3.)

5. Morfologinen *A:n* loppuheitto, esimerkiksi *ei omena ettääl puust puttoo*, *mää nyt tuost kuumast auringo paahtiest*, *vissal* ('vit-salla'), *penkilt*. Tämä morfologinen loppuheitto on tyyppillinen kaikille eteläisille murteille, kuten edellä on ollut puhetta. Kyseessä on nykymurteissa säilyvä ja ekspansiivinenkin piirre. (Ks. luku 2.2.9.)

6. Jälkitavujen *A*-loppuiset vokaaliyhtymät edustuvat kaikki nykyisissä kaakkoismurteissa yleensä pitkävokaalisina, esimerkiksi *valkee*, *talloo*, *turha on ostoa ruutii ja ampuu variksii*. Myös murteen puhujat saattavat ajatella näin itse, nimittäin lappeenrantalaisnuorilta 2020-luvulla kerätyn aineiston valossa monoftongivarianttien ajatellaan nykyään yleisesti kuuluvan alueen murteeseen. (Lyijynen 2024: 58–60). (Ks. luku 2.2.5.)

Ennen toista maailmansotaa, kun murrealue vielä oli yhtenäinen, kaakkoismurteiden alueella on *A*-loppuisissa vokaaliyhtymissä ollut olemassa useita erilaisia edustuksia. Esimerkiksi *eA*-yhtymästä ovat alueittain olleet käytössä lähes kaikki mahdolliset variantit eli *ee*, *iA*, *ii* ja *ie*, esimerkiksi *laskee mäkkee*, *laski(j)a mäki(j)ä*, *laskie mäk-kie*, *laskii mäkki*. Muotoryhmittäin edustus on saattanut vaihdella. (Ruoppila 1956: 48–49; ks. myös Kettunen 1940a: kartat 191–197.)

7. *IOi*-tunnuksinen monikko, esimerkiksi *kukkoloi*, *kärrilöi*, *välilöis*, *rakoloist*, *pönttölöit*. Tätä piirrettä tavataan myös osassa savolaismurteita. *IOi* ei ole kuitenkaan ollut säännöllinen monikon tunnus vanhoissakaan murteissa, ja se ei yleensä voi liittyä *e*- ja *A*-vartaloihin. (Tuomi 1990: 190–198.) Nykymurteissa *IOi*-monikko on taantuva (Mielikäinen 1982: 285; Varis 2005: 108–109; kokoavasti Rutanen 2007: 28) mutta edelleen kuultavissa (Palander 2005: 155–158).

8. *sk*-yhtymä osallistuu myös astevaihteluun, kuten tähän murteistoon rajoittuvissa kaakkoishämäläisissä murteissa (sama piirre on myös viron kielessä), esimerkiksi *poski* : *poset*, *kaski* : *kases* (‘nuorta koivua kasvava alue’), *kosus* (‘kuusen kuori, koskut’), *usot sie*. Piirre on taantuva (Varis 2005: 86; kokoavasti Rutanen 2007: 29–30).

9. Monikon 3. persoonan verbimuodot ovat tyyppiä *linnut len-tää*t, *immöö*t (‘imevät’); imperfektissä *otti*t, *hankki*t, *vetti*t.

10. Rajageminaatio eli loppukahdennus puuttuu, esimerkiksi *tule tänne*, *täytyy hakata puita*.

11. NUT-partisiipin tunnuksesta on kadonnut vokaali, esimerkiksi *ei kysynt tielt eksy*, *liek se vähäse riputelt* (vettä), *pilant*, *purt*, *kuult*. Piirre on taantuva; esimerkiksi Imatran koululaiset eivät 2000-luvun aineistossa käyttäneet sitä lainkaan (Varis 2006: 85–86).

12. Morfeeminrajainen *st*-yhtymä on assimiloitunut *ss*:ksi, esimerkiksi *juossa*, *pessä*. Tämä ilmiö tunnetaan myös peräpohjalaisissa murteissa.

13. Persoonapronominit *mie* ~ *miä*, *sie* ~ *siä*, *hää* ~ *hiän* ~ *heän*. Monikon persoonapronominit ovat kuten itämurteissa yleensä eli *myö*, *työ* ja *hyö*. Nämä ovat hyvin säilyviä, ja esimerkiksi Imatran koululaiset käyttivät 2000-luvun aineistossa näitä yksinomaisesti (Varis 2005: 102). Lemmisen seudun siirtymämurteissa ovat vanhas-

taan olleet käytössä variantit *meä*, *seä* ja *heä* (Kettunen 1940a: karta 112). (Ks. luku 2.4.)

Erityisesti yksikön persoonapronominit *mie* ja *sie* hahmotetaan kuuluviksi kaakkoismurteisiin, ja maallikot käyttävätkin joskus nimitystä *mie*, *sie* -kieli (Rutanen 2007: 22–24; Lyijynen 2024: 46). *Mie* ja *sie* ovat helposti ei-kielitieteilijänkin huomattavissa, ja esimerkiksi viihdeteollisuudessa niitä käytetään korostetusti kaakkois-suomalaisuuden indekseinä.

14. Kaakkoismurteissa tavataan myös yksi sijamuoto, joka esiintyy harvinaisena myös naapurimurteissa. Se on *ntA*-päätteinen ekssessiivi, esimerkiksi *kotonta*, *luonta*, *siintä*, *opettajanta*. Se on erosija, joka merkitsee jostain ’olotilasta tai paikasta pois siirtymistä’. Nykymurteissa tavallisimmin esiintyvä ekssessiivimuoto on *siintä* (Varis 2005: 77).

Leskinen on kirjoittanut Luoteis-Laatokan alueen murteen äännehistorian (1963). Ruoppila julkaisi vuonna 1955 äyrämöismurteiden äännehistorian ja vuonna 1956 teoksen *Etelä-Karjalan murreopas*. Eteläkarjalaisten murrekäsityksiä on tutkinut Palander (2010). Inkerinsuomea ja sen hajaantumista on tutkittu 1990-luvun lopussa ja 2000-luvulla peräti neljässä väitöskirjassa (Lehto 1996; Kokko 2007; Riionheimo 2007; Mononen 2013). Kaunokirjallisuudessa-kin kaakkoismurteita on käytetty. Klassinen esimerkki on Kersti Bergroth, jonka murteella kirjoittamasta näytelmästä *Anu ja Mikko* (1932) on tehty myös elokuvasovitus.

3.3 Pohjoismurteet

Pohjoismurteisiin luetaan tässä Kokkolan pohjoispuoliset murteet Vetelin, Kaustisen ja Halsuan tasalta pohjoiseen aina Jäämeren rannalle saakka. Mainittujen pitäjien murretta käsiteltiin jo aiemmin ja todettiin, että ne kuuluvat viimeisenä ryhmänä länsimurteisiin, koska niiden murteessa esiintyy vielä astevaihtelu *t* : *r*. Pohjoismurteita ovat siis keski- ja pohjoispohjalaiset sekä peräpohjalaiset

murteet, ja niille on tyypillistä, että itäiset ja läntiset murrepiirteet kohtaavat. Murteistolle yhteisiä piirteitä ovat seuraavat:

1. *t*:n astevaihtelussa on käytössä itäinen katotyyppi, ja siirtymä-äänteet *j*, *v* ja *h* ovat kaikki käytössä. Siirtymä-äänteiden distribuutio on kuitenkin erilainen kuin itämurteissa. (Ks. luku 2.1.1.)

2. Läntinen piirre on, että pitkät *aa*, *ää* -vokaalit ovat säilyneet muuttumattomina (*maa*, *pää*, *ka(l)laa*, *leipää*). (Ks. luku 2.2.1.)

3. *ts*-yhtymän vastineista on käytössä sekä läntinen *tt* että itäinen *ht* (*mettä*, *mehtä*). Viimeksi mainittu on tyypillinen keskipohjalaismurteille, kun taas läntinen *tt* on käytössä kaikkialla muualla. (Ks. luku 2.1.3.)

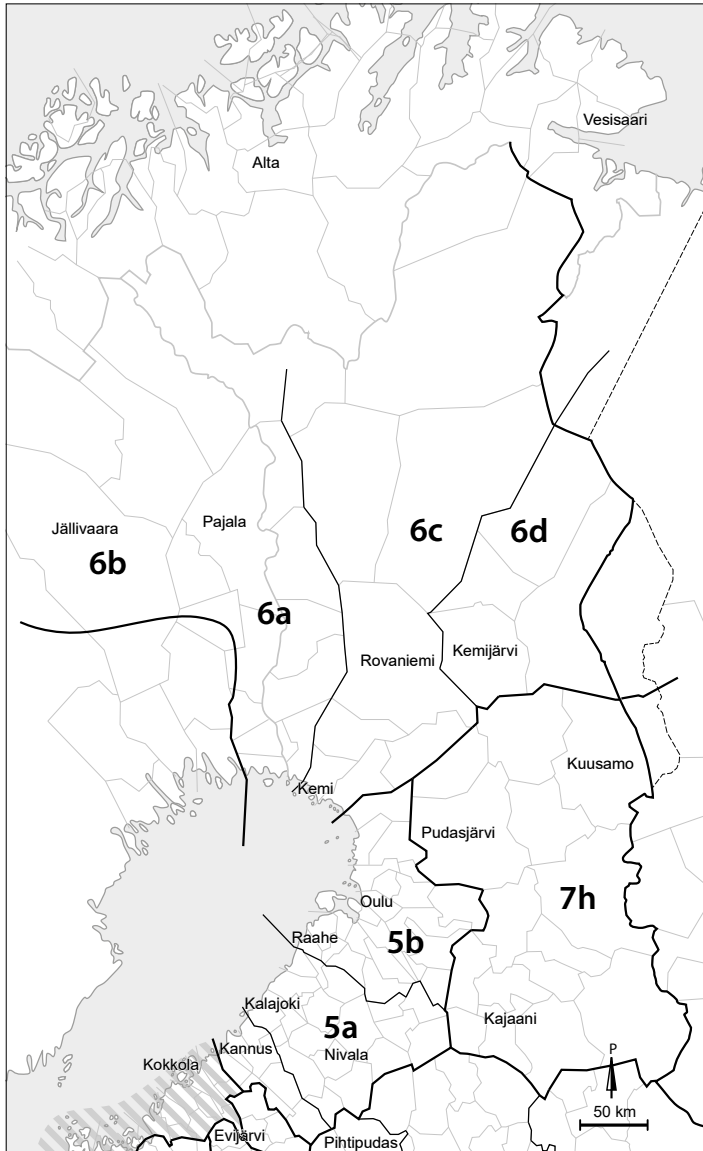
4. Svaavokaali (esim. *kolome*, *lehemä*) kuuluu kaikkiin pohjoismurteisiin lukuun ottamatta Tornion murretta. Svaa kuuluu täällä sekä *l*- että *h*-alkuisiin yhtymiin. Piirre on nykymurteissakin hyvin elävä. (Ks. esim. Mantila & Pääkkönen 2010: 101–105.) Svaavokaali on pohjoismurteiden alueella ehkä alun perin itäistä lähtöä, mutta on huomattava, että sen distribuutio on erilainen kuin idässä. (Ks. luku 2.2.4.)

5. Yleisgemaatio, esimerkiksi *tekkee*, *pittää*, *kirjottellee* (ks. luku 2.1.4).

6. Yksinäis-s:llinen inessiivi, esimerkiksi *täsä kyläsä*. Tornion murteessa ja Kemin murteiston pohjoisosissa sekä alueen itäosisassa on kuitenkin gemaattainessiivi. (Ks. luku 2.3.1). *Täsä kyläsä* -tyyppi kertoo murteiston läntisestä pohjasta.

7. Jälkitavujen *eA*- ja *OA*-vokaaliyhtymien *pimiä*, *puuraa* -tyyppinen edustus. Tornion murre poikkeaa jälleen yleisestä kannasta, ja siellä on käytössä yleiskielen kaltainen *pimeä*, *puuroa* -tyyppi. (Ks. luku 2.2.5).

8. Jälkitavujen vokaalienvälinen *h* (esim. *mennähän* ~ *menhän* ~ *menhään*) on tunnettu keskipohjalaismurteiden eteläosissa Lestijoella ja osin vielä Kalajoenkin laaksossa sekä kaikissa peräpohjalaismurteissa. Alueen väkirikkaimmasta murreryhmästä eli Oulun seudun pohjoispohjalaisten murteiden alueelta sekä Keski-Pohjanmaan sisämaasta piirre on kuitenkin kadonnut. (Ks. luku 2.1.5).

Kartta 5. Pohjoismurteiden (5 ja 6) alue. Kartan on piirtänyt puhtaaksi Kauko Kyöstiö.

3.3.1. Keskipohjalaiset murteet

Keskipohjalaisten murteiden aluetta on kartassa 5 merkitty signumilla 5a. Se alkaa rannikolla Kokkolan pohjoispuolelta ja ylittää Raahen eteläpuolelle Pyhäjoelle. Sisämaassa sen alue rajoittuu Keski-Suomen ja Pohjois-Savon murteiden alueeseen siten, että murrealueen itäraja kulkee suunnilleen linjalla Lestijärvi–Pyhäntä. Keskipohjalaiset murteet voidaan jakaa vielä Lestijoen murteeseen ja Kalajoen-Pyhäjoen murteeseen.

Lestijoen murrealue sijoittuu alueen 5a etelälaitaan, ja siihen kuuluvat rannikolta luetellen Lohtaja, Kälviä, Ullava (kuuluvat nykyään Kokkolaan), Himanka (nykyään Kalajokea), Kannus, Toholampi ja Lestijärvi. Aluetta luonnehtivat kaikki edellä kuvattut pohjoismurteiden yhteiset piirteet. Seuraavat seikat ovat lisäksi tunnusomaisia alueelle (esimerkit ovat peräisin Paavo Suihkosen väitöskirjasta 1992):

1. *t:n* astevaihtelussa on heikossa asteessa rannikkoseudulla *j* kaikissa asemissa vokaaliympäristöstä riippumatta. Sisämaassa kahden samanlaisen vokaalin välissä *t:n* vastineena on kato ja labiaalivokaalin jälkeen *v* itämurteeseen tapaan. Rannikkoseudulla on ilmeisesti varhemmin ollut *δ, joka on substituoitu *j*:llä. (Suihkonen 1992: 171–175.) Esimerkiksi: *sajattaa* (‘sadattaa, kiroilla’), *saaja, mahajoton, tummuvainaja sano että pajasa* (‘isoäitivainaja sanoi että padassa’), *tuom mäjätöksenkö sinä onneton otat, heinät tahto mäjätäk käsihin, siinä häntä on kijuttu*. Säännöllinen *t : j* -astevaihtelu esiintyy myös Päijät-Hämeen murteessa.

2. Jälkitavujen vokaalienvälinen *h* on säilynyt alkuperäisellä paikallaan vokaalien välissä, esimerkiksi *lampahat, tullahan, ojalan*.

3. *ts*-yhtymän vastineena on vaihteluton *ht*, esimerkiksi *mehtä : mehtän*. Tässä on itäinen laatu, mutta astevaihteluttomuus taas on läntinen piirre. Samanlainen edustus on Päijät-Hämeen murteessa.

4. *lk-* ja *rk-*yhtymien astevaihtelussa itäinen ja läntinen komponentti limittyvät siten, että joissain vokaaliympäristöissä tavataan läntisiä heikon asteen vastineita (*lj, rj, lv, rv*) ja toisissa taas on valalla itäinen katotyppi. Läntiset variantit ovat tavallisia rannikolla,

kun taas sisämaassa vallitsevat yleensä itäiset katovariantit. (Suihkonen 1992: 82–94.) Esimerkiksi *jalan, aran, nälijän, märijän, jäljet, särijen, pelevon, virvota, polun, urut*, harvinaisena myös *poloku : polovun* ja *juluku : juluvut* ('tukipuu'), *hylyn ~ hyljyn, ei säry ~ ei säriji*.

Kalajoen–Pyhäjoen murrealue käsittää Kalajoen ja Pyhäjoen laaksot. Raja Lestijoen suuntaan ei ole jyrkkä, ja alueen sisällä on runsaasti variaatiota. Yleisesti voidaan sanoa, että pohjoiseen ja itään mentäessä itäiset piirteet yleistyvät. Lisäksi suunnilleen Haapaveden, Nivalan ja Reisjärven länsirajaa pitkin kulkee raja, joka erottaa toisistaan rannikon ja sisämaan eli jokilatvojen murteen. Tuonnempana kommentoidaan vielä näidenkin eroa muutaman piirteen valossa. Kalajoen–Pyhäjoen murteessa esiintyvät seuraavat ilmiöt:

1. *t:n* heikon asteen vastineena on vielä Kalajoella ja muuallakin alueen etelä- ja länsilaidoilla *j* kuten etelämpänä Lestijoen murrealueella. Pohjoisemmas ja idemmäs siirryttäessä *v, h* ja täysi kato valtaavat alaa, eli astevaihtelusysteemi on luonteeltaan itäisempi. Rannikolla on esimerkiksi muoto *lato : lajosa*, sisämaassa *lato : lavossa*. (Ks. luku 2.1.1.)

2. Jälkitavujen vokaalienvälinen *h* väistyy vähitellen. Se on vielä yleinen Kalajoella ja vanhoissa materiaaleissa siitä on merkkejä Merijärveltä, Alavieskasta, Ylivieskasta, Rautiosta ja Sievistä. (Mantila 1992: 9–11.)

3. Yleisgeminaatio yleistyy sitä mukaa, kun *h* katoaa ja geminaatiolle syntyy lisää esiintymiskonteksteja. Kalajoen seutu muodostaa tässä mielenkiintoisen siirtymävyöhykkeen, jossa ovat mahdollisia sekä *h*:lliset, kadolliset että geminoituneet muodot, esimerkiksi *talohon ~ taloon ~ talloon*. Nykyisin yleisgeminaatio on koko alueella yleinen.

4. *lk, rk* -yhtymien itäiset kadolliset variantit yleistyvät pohjoista ja itää kohti mentäessä. Rannikon pitäjissä ja vanhastaan sisämaasakin ovat mahdollisia sellaiset läntiset tyypit kuin *uluvos* ('ulos'), *pelevosa, nälijän, märijät*.

5. Rannikon ja sisämaan eli jokilatvojen murteita erottavat piirteet on koottu asetelmaan 8.

Asetelma 8. Kalajoen-Pyhäjoen murrealueen rannikkoa ja sisämaata erottavat piirteet.

	Rannikko	Sisämaa
inessiivi	<i>täsä kyläsä</i>	<i>tässä kylässä</i>
ts-yht. vastineet	<i>mehtä : mehtän</i>	<i>mehtä : metän</i>
diftongien reduktio	ei esiinny esim. <i>laiva, sairas</i>	lievää redusoitumista <i>säiras ~ säjras</i>
itämurteiden erikoisgemmaatio	ei esiinny, esim. <i>leipää</i>	erikoisgemmaatio oireilee, esim. <i>leip̃pää</i>

Asetelman kaikkien neljän piirteen *isoglossit* eli rajat toki vaihtelevat, ja esitetty rajalinja ei merkitse jyrkkää murrerajaa vaan on jonkinlainen keskiarvo mainittujen piirteiden esiintymisestä.

6. Vielä voi mainita yhdestä erikoisuudesta, joka on vanhastaan ollut alueen murteelle tyypillinen, mutta nykyään se lienee perin harvinainen. Erityisesti yksitavuisten vartaloiden monikon genetiivimuodot voivat olla *nen*-päätteisiä, esimerkiksi *näinen, niinen, syinen*.

Keskipohtalaisia murteita on tutkittu melko vähän. Niiden alueelta on valmistunut vain yksi väitöskirja. Se on Suihkosen Lesti- ja Kalajokilaakson astevaihtelua koskeva työ vuodelta 1992. Opinnäytteitä on valmistunut useita erityisesti Oulun yliopistossa.

3.3.2 Pohjoispohtalaiset eli Oulun seudun murteet

Pohjoispohtalaisten eli Oulun seudun murteiden alue alkaa Raahan tasalta ja jatkuu rannikolla Kuivaniemelle (nykyään Iitä) saakka.

Idässä alue rajoittuu Kainuun murrealueeseen. Sitä on kartassa 5 merkitty signumilla 5b. Kyseessä on tyypillinen pohjoismurre, jossa vanhinta kerrostumaa edustaa muinaishämäläisyys. Mukana on myös lounaismurteisiin viittaavia seikkoja, ja jotkin harvat piirteet viittaavat muinaiskarjalaisuuteen. 1500-luvulta lähtien savolaisekspansio on tuonut murteeseen lisää itäistä väriä, ja monet suurtaajuisetkin piirteet ovat nykyään samoja kuin itämurteissa. (Pääkkönen 1994: 288, 293.) Oulun seudun murteen tunnusmerkit on seuraavassa lueteltu Matti Pääkkösen Oulun seudun murrekirjan (1994) mukaan:

1. *t:n* astevaihtelussa on vallalla itäinen kato ja siirtymä-äänteinä *j*, *v* ja *h*. Kuitenkin *t:n* ja *k:n* astevaihtelu ovat täällä langenneet yhteen siten, että heikossa asteessa on aina kummankin klusiilin vaihtelussa samassa vokaaliympäristössä sama siirtymä-äänne. Kato, *j*, *v* ja *h* esiintyvät siis täällä erilaisissa vokaaliympäristöissä kuin itämurteissa (ks. luku 2.1.1). Esimerkkejä: *pata: paasa, käsi : käjen, luje* ('ludē') (< *luðek), *pato : pavon, katu : kavulla, sitonu : sivotaan*. (Tarkemmin ks. Pääkkönen 1971: 131–134, Paunonen 1991: 89–91.)

t:n astevaihteluun on vielä lisättävä, että Oulun seudun murteessa on säilynyt *t:n* heikon asteen vastineina muutamia vanhan hämäläisen *l:n* relikttejä, esimerkiksi *lalava, kalave, kelloviliijat* ('latva, katve, kellonvitjat'). Näitä pidetään todisteena murteen hämäläisestä pohjasta. On kuitenkin epävarmaa, millainen *t:n* astevaihtelu oli Pohjois-Pohjanmaalla ennen savolaisekspansiota.

2. Edellä puheena olleet pohjoismurteiden yhteiset piirteet *svaa*-vokaali, *eA* ja *OA* -yhtymien *pimiä, puurua* -tyyppi ja yksinäis-s:llinen inessiivi edustuvat säännöllisesti Oulun seudun murteessa. Lisäyksenä on vain tarpeen mainita, että alueen itäosissa Ylikii-mingissä ja Utajärvellä, paikoin jopa jo Muhoksellakin esiintyy jo geminaatta-s:llinen inessiivin päätte. Svaavokaali on edelleen nyky-murteissa laajasti käytössä, mutta se varioi kovasti. Myös murteelliset *pimiä* ja *puurua* -tyypit ovat käytössä, mutta monoftongilliset ja kaikkialla yleistyvät *pimee* ja *puuroo* kilpailevat niiden kanssa. Yleiskielisiä variantteja kuulee vähemmän. Yksinäis-s:llinen *kyläsä*-tyyppinen inessiivi on taantumassa. (Kokoavasti Mantila & Pääk-

könen 2010: 101–105; 215–218; ks. myös esim. Millaskangas 2018: 31–34, 42–48, 52–57.) (Ks. luvut 2.2.4, 2.2.5. ja 2.3.1.)

3. Yleisgeminaatio on Oulun seudun nykymurteen tunnusomaisimpia ja säilyvimpiä piirteitä (ks. esim. Millaskangas 2018: 49–52). Oulun seudun murteessa se esiintyy paitsi supistumien myös alkuperäisten *i*-loppuisten diftongien edellä, esimerkiksi *talloon*, *tekkee*, *kirjottamaan*, *huvittavaa*, sekä esimerkiksi *sannoin*, *talloisa*. Geminaatio on yleistetty myös lainasanoihin, esimerkiksi *polliisi*, *musiikki*. Yleisgeminaation malli on tuottanut myös sellaisia analogisia imperfektimuotoja kuin *vettiin* ('minä vedin') *näkkiit*, *tekkiit* ('sinä näit, teit'), *lukkiikko nää tuonki ulukua* ('luitko sinä tuonkin ulkoa'), *lukkiitte*. Ilmiö on ollut viime vuosikymmeninä hyvin ekspansiivinen, ja se on levinnyt pohjoisessa Kemijoen suulle ja etelässä siitä on havaintoja Keski-Pohjanmaaltakin. Kansandialektologisestikin ilmiö on melko hyvin tiedostettu (Mantila 2013: 416–417; ks. myös Löppönen 2015: 43–55). (Ks. luku 2.1.4.)

4. *ts*-yhtymän vastineena on *tt*. Tämä erottaa etelässä Oulun seudun murteet keskipohjalaisista murteista, joissa esiintyy *ht*. Heikossa asteessa esiintyy 1. ja 2. tavun rajalla sekä *tt* että *t*, esimerkiksi *mettän* ~ *metän*. Nykymurteessa astevaihtelullinen *mettä* : *metän* on vallitseva. Kauempana sanassa on vallalla kuitenkin astevaihteluttomuus, esimerkiksi *karittan*, *lavittan*, *kerittee*. (Ks. luku 2.1.3.)

5. Vanhastaan *lk*, *rk* -yhtymistä on ollut käytössä yleensä läntinen heikon asteen vastine *lj*, *rj*. Alueen itäosissa on kuitenkin esiintynyt myös *nälän*, *härän* -tyyppinen itäinen edustus. Nykymurteessa itäinen ja yleiskielen kanssa yhtenäinen katoedustus on jo koko murrealueella lähes yksinomainen. (Ks. luku 2.1.2.)

6. Oulun seudun murteen hyvin tunnusomainen ja usein matkittu piirre on yksikön 2. persoonan pronomini *nä* ~ *nää*, esimerkiksi *mitä nää meinaat*, *ossaakko nä ajjaa mopua*, *vähän nää oot tyhymä*. Tämä sinänsä hyvin leimallinen piirre on nykymurteessa edelleen hyvin elävä ja tiedostettu. Lisäksi se on maantieteellisesti jonkin verran ekspansiivinenkin. (Mantila 2019: 255–275; ks. myös esim. Löppönen 2015: 27–33.) (Ks. luku 2.4.)

7. Lopuksi mainittakoon vielä (*n*)*ni*-päätteiset terminatiivimuo-

dot, esimerkiksi *juurunni* ('juurta myöten), *pohju(n)ni* ('pohjaa myöten'). Nämä ovat tietysti harvafrekvenssisiiä, murteen tunnistamisen kannalta epäolennaisia ja nykymurteesta kadonneita, mutta historiallisesti ja murteen syntysuhteita selviteltäessä mielenkiintoisia. Terminatiivi on ikivanha sija, joka on säilynyt joissain murteissamme ja jonka pääte on uralilaista perua. Virossa terminatiivi on edelleen produktiivinen kaasus. Oulun seudulla se kertoo lounaisesta kontaktista.

Oulun seudun murre on hyvin tutkittu. Murteen konsonanttistoriaa käsittelee Pääkkösen väitöskirja vuodelta 1971, ja vokaaliston historia ja muutos on esillä Mantilan ja Pääkkösen vuonna 2010 ilmestyneessä teoksessa. Oulun yliopistossa on valmistunut runsaasti alueen murretta ja sen muuttumista koskevia opinnäytteitä. Kainokirjallisuuden puolella Oulun seudun pohjalaismurre on hiukan yleiskielistetyssä muodossa esillä Pauliina Rauhalan menestysromaanissa *Taivaslaulu* (2013).

3.3.3 Peräpohjalaiset murteet

Peräpohjalaisia murteita on kartassa 5 merkitty signumilla 6. Murteistoon kuuluu viisi alaryhmää: Tornion (6a), Jällivaaran (6b), Kemmin (6c), Kemijärven (6d) ja Ruijan (Finmark) eli Pohjois-Norjan murteet eli kveenin kieli (kartassa 5 esim. Vesisaari ja Alta). Niiden alue käsittää Suomen Lapin maakunnan alueen, Ruotsin Länsipohjan aina Kiirunaan ja Jukkasjärvelle saakka sekä Pohjois-Norjan (Ruijan eli Finmarkun) Jyykeänvuonolta (Lyngen) Paatsjokilaaksoon. Ruotsin puolen Tornion murretta ja Jällivaaran murretta kutsutaan nykyään meänkieleksi, ja vuodesta 2000 lähtien tällä kielimuodolla on ollut Ruotsissa vähemmistökielen status. Samoin Pohjois-Norjan kveenit on tunnustettu etniseksi vähemmistöksi, ja monet kveenit pitävät kieltään erillisenä kielenä. Historiallisesti ja lingvistikseen nämä ovat suomen murteita, mutta sosiolingvististen kriteerien perusteella niitä voidaan oikeutetusti pitää omina kielenään. (Ks. luku 1.5.3.)

Murrealueen synty liittyy suomea puhuvan, paikallaan asu-

van ja maata viljelevän väestön vähittäiseen levittäytymiseen kohti pohjoista sellaisille alueille, jotka varhemmin olivat kokonaan saamenkielisiä. Aihetta on tähän saakka laajimmin käsitellyt Paunonen (1987). Hänen mukaansa näissä pohjoisimmista suomen kielen murteissa ei juurikaan esiinny sellaisia piirteitä, joita tavattaisiin vain täällä eikä missään muissa suomen murteissa. Lähinnä tällaisia ovat vain selvät saamen vaikutusta osoittavat seikat, kuten *mUs*-tunnuksinen superlatiivi (esim. *isomus*, 'isoin'), joka esiintyy Kemijärven ja Kemin murteistojen pohjoisosissa sekä Ruijassa.

Paunosen mukaan peräpohjalaismurteissa voidaan erottaa lounainen, hämäläinen ja itäinen kerrostuma. Näissä on sekä äänne- ja muoto-opillisia että sanastollisia seikkoja ja paikannimiä. Osa seikoista on sellaisia, että niitä tavataan nykyäänkin lounais- ja hämäläismurteissa, suomen itämurteissa sekä karjalankin kielessä. Osa taas on niistä jo väistynyt tai väistymässä, mutta ovat todistettavasti näissä murteissa olleet aiemmin jopa säännöllisenä edustuksena. (1987: 216–230.) Paikannimistön valossa Kemi- ja Tornionjokivarren asutuksen syntyä on selvittänyt Jouko Vahtola väitöskirjassaan vuonna 1980.

Arkikielessä puhutaan usein Lapin murteesta, mutta kielitieteessä käytetään nimitystä peräpohjalaiset murteet. Aiemmin saamen kielestä käytettiin nimitystä lapin kieli, joten nimitys lapin murteet saattaa viitata saamen murteisiin. Peräpohjalaisten murteiden tunto-merkkejä ovat seuraavat:

1. Murteiston selvin tunto-merkki on jälkitavujen vokaalienvälisen *h*:n säilyminen. Tämän seikan perusteella on myös mahdollista erottaa eri alaryhmät toisistaan. Edustus on pääpiirteissään seuraavanlainen:

- a. Kemijärven murteistossa *h* on säilynyt alkuperäisellä paikallaan vokaalien välissä kuten Etelä-Pohjanmaalla ja Lestijoen murteessa, esimerkiksi *kylähän*, *saunahan*, *venehesen* ~ *venehesehen*. Viime vuosikymmeninä *h* on ollut nopeasti väistymässä tästä murteistosta (kokoavasti Mantila 2015: 234–235).

- b. Kemin murteistossa on tapahtunut sisäheitto, jossa *h*:ta edeltävä lyhyt vokaali on heittynyt pois, esimerkiksi *menhän* *methän*,

kylhän, saunhan, venheshen ~ venhessen. Viimeksi mainitussa tapauksessa *h* on assimiloitunut *s:n* kanssa.

c. Tornion murteistossa *h:n* jälkeinen vokaali on pitkä, esimerkiksi *kylhään, venheesheen ~ venheesseen*. Kaikkein tunnusomaisin Tornion murteen *h*-edustukseen liittyvistä piirteistä on kuitenkin *h:n* metateesi²¹, jossa *h* siirtyy edeltävän soinnillisen konsonantin edelle. Tämä ääntenmuutos on ollut edelleen yleistyvää aina viime aikoihin asti. Vaattovaara on tutkinut piirteen käytön, puhujan kotipaikkasitoutuneisuuden ja identiteetin suhdetta ja todennut näiden välillä yhteyden (2002: 514–519). Esimerkkejä *h*-metateesista erilaisissa fonotaktisissa asemissa: *terhveisiä, kolhmeen, saahmaan, taihvaala, pölkäähmään, paikoiheen, pesehmään, kokohnaan, ämpähriin, kuivahneet, käsittähneet*. Jonkin verran tätä piirrettä esiintyy myös Kemien murteen alueella, ja esimerkiksi Tervolan murteessa se on yleinen.

d. Jällivaaran murteen *h*-systemi on samantyyppinen kuin Tornion murteen, mutta *h*-metateesi ei ole aivan yhtä yleinen. Lisäksi *h:n* jälkeinen vokaali on usein myös lyhyt.

e. Kveenimurteiden systemi on myös yleensä samantyyppinen kuin Tornion murteen. Kuitenkin näissä murteissa esiintyy paljon variaatiota, ja alueen itäosissa *h* on voinut säilyä myös vokaalien välisessä asemassa (*kylähän*).

Jälkitavujen *h* varioidi nykyisessä peräpohjalaisessa murteessa hyvin vahvasti. Piirre on kokonaan katoamassa Rovaniemen ja Tornion kaupunkikielestä, ja Kemistä se on kadonnut jo vuosikymmeniä sitten. Myös maaseudulla *h* on taantumassa Kemien ja Kemijärven murteen alueella, mutta Tornionjokilaaksossa Ylitorniolla ja siitä pohjoiseen *h*:ta käyttävät vielä nuoretkin. (Koavasti Mantila 2015.) (Ks. luku 2.1.5.) Meänkielessä ja kveenissä *h* on säännöllisessä käytössä, ja piirre kuuluu olennaisena osana niiden kirjakieleen.

21 Dialektologisessa kirjallisuudessa käytetään myös termiä *toisen asteen metateesi* Martti Airilan (1912), Tornion murteen äännehistorian kirjoittajan, mukaan.

2. *t*:n heikon asteen vastineet ovat pohjoismurteiden yleiseen taaraan kato, *j*, *v* ja *h*. Variaatiota on runsaasti, ja kaikkein useimmin pelkkä kato on Tornion murteessa. Lisäksi vanhastaan murteiston pohjoisimmista osista on tavattu vielä säilynyttä δ :tä. Erityisesti tätä on tavattu niiltä puhujilta, jotka puhuvat saamea äidinkielenään tai toisena kielenään. Kveenimurteissa δ on säilynyt näihin päiviin saakka Porsangin alueella (ks. luku 2.1.1). Kato ja siirtymäänteet ovat edelleen valtaedustus nykymurteessa (ks. esim. Isto 2014: 48–51).

Koko peräpohjalaisella alueella, samoin kuin pohjois- ja keskipohjalaismurteidenkin alueella, on vanhastaan tavattu reliktinomaisena *t*:n heikon asteen lähinnä sellaisissa tavunloppuisissa tapauksissa kuin *lalva*, *palja*, *kalve* ('latva, patja, katve'). Toisin kuin edellä mainitut arkaistiset piirteet, tämä piirre on esiintynyt kaikkialla peräpohjalaismurteiden alueella. Piirrettä on pidetty jäänteinä muinaishämäläisestä asutuksesta. Nykymurteissa sitä ei enää tavata.

3. Pohjoismurteiden kolme yhteistä piirrettä eli svaavokaali (*kolome*, *lehemä*), yksinäis-s:llinen inessiivi (*täsä kyläsä*) sekä *eA*- ja *OA*-yhtymien *pimiä*, *puuraa* -tyyppinen edustus on tunnettu Kemijoen suulta aina Rovaniemen maalaiskunnan Sodankylään ja Kemijärveen rajoittuviin kyliin saakka. Voidaankin puhua *pohjalaiskiilasta*, joka työntyy varhaisemman peräpohjalaisen asutuksen ja murre-edustuksen päälle.

Svaavokaali on nykymurteissa ollut ekspansiivinen, ja se on leviittäytynyt myös Kemin murteen pohjoisosiin ja Kemijärvelle. Tornion murteessa svaata ei tavata. (Ks. luku 2.2.4.)

Yksinäis-s:llinen inessiivi on nykymurteissa ollut väistymässä geminaattainessiivin tieltä (ks. luku 2.3.1). Tornion murteeseen geminaattainessiivi kuuluu jo vanhastaan, ja samoin sitä tavataan Kemin murteen pohjoisosissa ja Kemijärven murrealueella.

eA-yhtymän *iA*-edustus on vanhastaan ollut käytössä muualla kuin Tornion murteessa, jossa on yleiskielen kanssa yhtenevä *eA*. Nykymurteissa yleistyvä monoftongiedustus *pim(m)ee* (ks. luku 2.2.5) on *iA*- ja *eA*-edustuksen rinnalla ollut käytössä koko peräpohjalaisella alueella jo 1980-luvulta lähtien (kokoavasti Koivisto 1997:

97–100). *OA*-yhtymästä on mainitun pohjalaiskiilan ulkopuolella ollut käytössä tyyppi *puuroa* tai *puuro(v)a*.

4. Morfeeminrajainen *st*-yhtymä on assimiloitunut *ss*:ksi, esimerkiksi *noussa, juossa, pessään* (‘pestään’). Tämä on nykymurteissa hyvin elävä piirre, ja muuttajienkin kielessä se säilyy hyvin. Monesti puhujan peräpohjalaisen taustan saattaa huomata pelkästään tästä piirteestä. Se on käytössä myös Kemlin puhekielessä, josta muut peräpohjalaisuudet ovat nykyään lähes kadonneet. Kemlin murre läheneekin nykyään selvästi Oulun seudun murretta. Vastaava ilmiö tunnetaan kaakkoismurteista.

5. Yleisgeminaatio tunnetaan nykyään koko alueella. Sen esiintymisehdot ovat kuitenkin *h*:n säilymisen vuoksi olleet kapeammat kuin muualla. Vaikka siis murteessa on esimerkiksi *tekkee, sanno*, on vanhastaan kuitenkin *tupha(a)n, jokhainen* jne. Nykymurteessa *h* on kuitenkin alkanut assimiloitua viereisen konsonantin kanssa, jolloin päädytään yleisgeminaation kanssa yhteneviin muotoihin, esimerkiksi *vetheen > vetteen*. (Ks. luku 2.1.5.)

6. Monikon 3. persoonan imperfektin muodot ovat tyyppiä *het tulit, nes sanoit*, eli niistä puuttuu *vA*-aines. Nämä ovat alkuperäisiä myöhäiskantasuomalaisia muotoja, nimittäin *vA* on alun perin preesensin tunnus. Samanlaiset muodot ovat tunnettuja myös lounaismurteissa.

7. Toinen lounaismurteisiin viittaava seikka Peräpohjolassa on lyhyen vokaalin puolipituus lyhyen painollisen tavun jäljessä, esimerkiksi *kalà, tekèhmään*. Ilmiö muistuttaa lounaismurteiden niin kutsuttua kiekaisua (ks. luku 3.1.1), mutta siitä puuttuu lounaismurteille tyypillinen intensiteetti ja sävelkorkeuden nousu, jolloin auditiivinen vaikutelma on erilainen. Ilmiö rajoittuu peräpohjalaismurteissa kuitenkin vain Tornion murteeseen, jossa lounainen vaikutus tuntuu muuta aluetta selvemmin.

8. Persoonapronominit *mie* ja *sie* kuuluvat nykyään koko peräpohjalaisen alueen nykymurteeseen Kemijärveä lukuun ottamatta (kokoavasti ks. esim. Vikberg 1997: 47–48). Piirre on laajemminkin erittäin hyvin säilyvä (ks. luku 2.4.1). Vartalot ovat Peräpohjolassa kuitenkin muotoa *minu-*, *sinu-*. Kaakkoismurteista tutut *miu*, *siu*

-vartalog ovat täällä täysin tuntemattomia. Monikon persoonapronominit ovat *t*-loppuisia: *met, tet, het ~ net*. Näissä on mukana monikon *t*-tunnus, vaikka pronominit itsessään ovat jo monikkollisia.

9. On yksi murrepiirre, jonka levikki nykyisin rajoittuu pelkästään peräpohjalaismurteisiin. Se on yksikön 2. persoonan possessiivisuffiksi *sti*, esimerkiksi *isästi* 'isäsi', *äitisti*. (Paunonen 1987: 214.) Se on erityisesti Tornion murteen piirre, ja nykymurteissakin se on edelleen käytössä.

10. Saamen kielen vaikutus peräpohjalaismurteissa on odotuksenmukainen ja kiistaton mutta pitkälti tutkimaton asia. Seuraavat harvinaiset ja alun alkaenkin vain joillekin suppeille alueille rajautuneet piirteet ovat saamelaisvaikutusta: loppukahdennuksen puuttuminen (*tule tänne*), sananloppuisen *t*:n redusoituminen *h*:ksi erityisesti soinnillisen konsonantin edellä (*pojah menthin* 'pojat menivät'), superlatiivin tunnus *mUs* (*vanhimus* 'vanhin', *kylymys* 'kylmin'), elatiivin käyttö inessiivin funktiossa (*tästä talosta* 'tässä talossa') sekä vain Jällivaaran murteeseen rajoittuvat vokaalisoinnun puuttuminen (*lehma*) ja sananloppuisen *o*:n muuttuminen *u*:ksi (*taluu*). Äänne- ja muoto-opin alalle sijoitettavia saamelaisuuksia on lopulta yllättävän vähän, ja niiden maantieteellinen levikki rajoittuu nykymurteissa sellaisille alueille, jossa saamelaisten suomalaisumien on viimeksi kuluneen vuosisadan asia eli alueen kaikkein pohjoisimpiin osiin.

Sanastoseikoissa saamelaisvaikutus on tietysti paljon tuntuvampaa. Erityisesti se koskee joidenkin erikoisalojen terminologiaa. Ehkä kaikkein selvin tapaus on poronhoitosanasto, esimerkiksi *kermikkä* 'vuoden vanha poron vasa' (vrt. pohjoissaamen *čearbmat*). Jonkin verran esiintyy myös muita sellaisia vain peräpohjalaisiin murteisiin rajoittuvia sanoja, joiden alkuperä on saamen kielessä, esimerkiksi *jänkä* 'suo' (vrt. pohjoissaamen *jeaggi*), *lompolo* 'lampi' (vrt. pohjoissaamen *luoppal*), *outa* 'metsä(maa), metsäseutu' (vrt. pohjoissaamen *vuovdi*), *tieva* 'kumpu' (vrt. pohjoissaamen *dievvá*). Selvimmin saamelainen substraatti näkyy peräpohjalaisella murrealueella paikannimistössä. (Ks. Aikio 2009.)

Peräpohjalaisia murteita on käytetty kaunokirjallisuudessa paljon. Tunnetuin peräpohjalainen kirjailija on eittämättä ylitorniolaislähtöinen Rosa Liksom (oik. Anni Ylävaara), jonka tuotannosta osa on kokonaan kirjoitettu Tornion murteella. Liksom on murteen käyttäjänä taiturimainen, ja hän jalostaa sen osaksi teostensa tematiikkaa ja miljöötä. Muita kirjailijoita ovat esimerkiksi Oiva Arvola ja Katja Kettu. Bengt Pohjanen taas on Ruotsin puolen kirjailijoista tunnetuin. Kveeniksi on kirjoittanut Alf Nilsen-Børsskog.

Peräpohjalaisia murteita on myös tutkittu melko paljon. Airila on kirjoittanut Tornion murteen äännehistorian (1912). Mantila (1992) ja Vaattovaara (2009) ovat kirjoittaneet väitöskirjan jälkitavujen *h*:sta. Lindgren on väitellyt Ruijan kveenimurteiden morfologiasta (1993), ja Pettersson on (1987) julkaissut väitöskirjan meänkielen alueen koillislaidalla sijaitsevan Jukkasjärven murteen verbimorfologiasta. Winsa on väitellyt (1991) meänkielen alueen sanastosta.

4 Nykymurteiden variaatiosta kokoavasti

Nykymurteiden variaatio on suurta, kuten kirjassa tulee useissa kohdin ilmi. Edelleen saattaa kuulla sellaista murretta, joka vastaa lähes täysin sitä kielimuotoa, jonka piirteitä on kuvattu luvussa 3. Samalla toiset käyttävät kieltä, jossa mukana ovat vain yleisimmät ja tunnusmerkittömimmät puhekielisyydet, kuten *si*-loppuisten muotoryhmien loppuheitto (*viis, kuus, hyppäs, semmoseks*), jälkitavun *i*-loppuisen diftongin jälkikomponentin kato (*anto, punanen, sellanen*) ja monikon 1. ja 3. persoonan verbimuodot tyyppiä *me mennään, ne menee*. Idiolekit saattavat olla hyvin sekakoosteisia ja sisältää suppea-alaisia murrepiirteitä, yleistyviä piirteitä ja yleiskielisiä piirteitä.

Maantieteelliset murrerajat ovat useiden piirteiden osalta murtuneet, mistä syystä kirjan karttoihinkin pitää suhtautua viitteellisesti. Myös tilanteinen vaihtelu on luonnollisesti suurta. Nykypäivän koulutettu ihminen pystyy varioimaan kieltään tilanteen ja tarkoituksensa mukaan.

Nykymurteissa ilmenevä variaatio ei ole aina viime vuosikymmenten asia, vaan se on saattanut olla olemassa jo vuosisatoja. Esimerkiksi jälkitavujen *eA*- ja *OA*-vokaaliyhtymien erilaiset variantit olivat edustettuna jo vanhassa kirjasuomessa, ja huolimatta siitä, että variantit *eA* ja *OA* tulivat 1800-luvulla valituksi kirjakieleen, edelleen nykymurteissa tyypit *pimeä, pimee, pimiä* ja *puuroa, puuroo, puurua* taistelevat asemastaan. Samoin esimerkiksi *A:n* morfologisen loppuheiton yleistymisestä on havaintoja jo 1860-luvulta. Sen todettiin tuolloin olevan levikiltään eteläsuomalainen mutta leviävän muuallekin Suomeen. Nyt 160 vuotta myöhemmin tilanne

on edelleen sama. Esimerkit ennustavat, että joidenkin piirteiden osalta nykymurteissa kuuluva variaatio tulee jatkumaan vielä pitkään. (Ks. luvut 2.2.5 ja 2.2.9.)

Kirjassa esitellyistä murrepiirteistä elinvoimaisilta näyttävät kato *t:n* heikon asteen vastineena (*meiän, lähen*), *ts*-yhtymän vastine *tt* (*mettä*), erilaiset geminaatioilmiöt (*tekkee, tekemmään*), *A:n* morfologinen loppuheitto (*sil taval*) ja persoonapronominien erilaiset puhekieliset vastineet (*mä, mää, mie, se 'hän'*). Samoin sellaiset piirteet, jotka ovat puhujan tietoisien kontrollin ulottumattomissa, ovat usein säilyviä. Tällainen on esimerkiksi diftongien avartuminen (*nuari miäs*). Säilyminen saattaa kuitenkin maantieteellisesti ja sosiaalisesti vaihdella. Esimerkiksi yleisgeminaatio ei ole kaikilla alueilla elinvoimainen.

Taantuvia näkyvät olevan esimerkiksi sellaiset piirteet kuin jälkitaavujen vokaalienvälinen *h* (*saunahan, saunhan, sauhnaan*) ja pitkän *aa:n* ja *ää:n* diftongiutumisen (*moa ~ mua, peä ~ piä*). Useat itämurteiset piirteet, kuten labiaalistuminen 3. persoonan muodossa (*tekköö, tulloo*) ja *lOi*-monikko (*mökkilöitä*) ovat myös taantuvia. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että mainitut piirteet olisivat kokonaan kadonneet, niiden käyttö vain on selvästi vähenemässä.

Jotkin piirteet taas ovat edelleen laajasti käytössä, mutta ne ovat sosiolingvivistisesti herkkiä eli niiden variaatio on erityisen suurta. Tyypiesimerkki tällaisesta on svaavokaali (*kolome, lehemä*).

Nykymurteissa syntyy toisaalta koko ajan myös uudenlaista variaatiota. Kirjassa käsiteltyjen murreilmiöiden joukosta voi löytää tällaisesta ainakin kolmenlaisia esimerkkejä. Ensinnäkin yleiskielen ja murteen piirteet saattavat kohdata samassa sananmuodossa, ja syntyy sekamuotoja, eräänlaisia hybridejä. Savolaismurteisessa puheessa saattaa nykyään esiintyä esimerkiksi sellaisia muotoja kuin *mennöö*. Vanhemmassa murteessa muoto kuuluisi *männöö*. Ensitavun murteellinen *ä* on korvattu yleiskielisellä *e:llä*, mutta savolaismurteille tyypillinen labiaalistuminen ja yleisgeminaatio ovat tallella. (Palander 2008: 329–330; ks. luku 1.3.4.)

Toiseksi on myös olemassa puhutun kielen muutossuuntia, jotka ovat riippumattomia yleiskielen vaikutuksesta mutta joissa vaikut-

tavat useiden eri muutosten analogiset mallit. Tällaisesta käy esimerkiksi pääkaupunkiseudun murteen infinitiivimuotojen järjestelmä, jossa A-infinitiivin ja MA-infinitiivin muodot ovat useiden eri analogiamallien vaikutuksesta alkaneet sulautua yhteen, esimerkiksi *voin kertoa, lähen kertoa; saan pelaa, lähen pelaa*. (Kuparinen 2018: 29–31; ks. luku 3.1.4.)

Kolmanneksi jokin yleistyvä puhekielen piirre saattaa kombinoitua vastaanottavassa murteessa siihen vanhastaan kuuluvan ilmiön kanssa. Näin esimerkiksi pohjoispohjalaisessa nykymurteessa voitavata sellaisia muotoja kuin *kippée* ja *pimnee*. Vanhan murteen muodot kuuluivat *kipiä* ja *pimiä*. Kun nykymurteissa yleistyvät pitkävokaaliset *kipee*, *pimee* -asut ovat saavuttaneet alueen, on syntynyt tilanne, jossa täyttyvät yleisgeminatiion toteutumisehdot, eli lyhyttä painollista tavua seuraa pitkä vokaali. Yleisgeminatio taas on kyseisessä murteessa hyvin säilynyt, joten se on yleistetty myös näihin muotoihin. Näin yleistyvä piirre ja vanhastaan tunnettu piirre tuottavat uuden muodon. Tässä tapauksessa nämä uudet muodot ovat kyllä vanhastaan tunnettuja laajasti savolais- ja hämäläismurteissa, mikä tietysti osaltaan on saattanut tukea niiden yleistymistä myös pohjoispohjalaisella alueella.

Puhuttu kieli on koko ajan liikkeessä, ja sen muutosta ja variaatiota pitää tutkia ja seurata jatkuvasti. Reaaliaikaiselle tutkimukselle on nykyään hyvät mahdollisuudet, koska on olemassa paljon puhutun kielen aineistoja eri-ikäisiltä informanteilta eri puolilta maata aina 1970-luvulta lähtien. Nyt voidaan palata samoille paikkakunnille ja tallentaa uutta materiaalia ja päästä käsiksi tapahtuneisiin muutoksiin. Näin myös näennäisaikametodin perusteella tehtyjä varhemman tutkimuksen ennustuksia voidaan testata.

Murteen käyttö spontaanin puheen ulkopuolisissa tilanteissa, esimerkiksi sosiaalisessa mediassa ja kaunokirjallisuudessa, avaa tutkimukselle uusia näkökulmia. Kansandialektologiassa on mahdollista löytää paljon uusia tutkimuskohteita ja -tapoja. Yksi avaus on ollut ottaa tavalliset kielenkäyttäjät mukaan kanssatutkijoiksi havainnoimaan kielen variaatiota. Tätä kautta päästään yhä syvemmälle tavallisten kielenkäyttäjien kielitietoisuuteen.

Tärkeää on myös tutkia sitä, millaista variaatiota esiintyy niiden puhujien kielessä, jotka omaksuvat suomea toisena tai vieraina kielenä. Tällä on luonnollisesti yhtymäkohtansa S2-opetukseen. Unohtaa ei voi myöskään perinteistä murteentutkimusta, koska osasta murrealueita ei edelleenkään ole täydellistä kuvausta. Kielen rakenteen kannalta katsottuna taas murteiden lauseoppi kaipaisi lisätutkimusta.

Tutkimusmenetelmät jatkavat kehittymistään ja monipuolistumisistaan. Erilaiset vuorovaikutussosiolingvistiset lähestymistavat ovat viime aikoina nousseet yhä enemmän esille. Kielenmuutoksen mekanismien selvittämisessä taas on otettu käyttöön uusia kvantitatiivisia menetelmiä. Eri yliopistoissa on meneillään useita nykymurteiden variaatioon, muuttumiseen ja tiedostamiseen liittyviä hankkeita. Variaation ymmärtäminen ja selittäminen on keskeinen osa suomen kielen tutkijan, opettajan ja harrastajan osaamista.

Merkintätavat

< Nuoli kuvaa kielenmuutoksen suuntaa, esim. *kylään* < *kylähän*. Useampi nuoli merkitsee, että välissä on ollut useita eri kehitysvaiheita, esim. *tekee* << **tekeβi*.

* Tähti (asteriski) merkitsee, että muoto on teoretisoitu, esim. *sateen* < **sateyen*.

: Kaksoispiste merkitsee sananmuotojen välistä taivutussuhdetta, esim. *pata* : *padan*.

~ Kaari (aaltoviiva) kertoo, että kaksi eri muotoa ovat vaihtoehtoisia keskenään, esim. inessiivin päätte voi murteessa olla *s* ~ *sA*.

A Iso kirjain on ns. arkkifoneemi. Sillä viitataan fonologisen opposition neutraaliuteen, esim. edellisen esimerkin *sA* viittaa inessiivin päätteisiin *sa* ja *sä*. Samoin merkintätavalla *eA* voidaan merkitä vokaaliyhtymiä *ea* ja *eä*.

Kielenainekset merkitään kursiivilla, esim. muodossa *tekkee* on yleisgeminatio; *tieva* (’kumpu’) on saamelaislaina.

Merkitys ilmaistaan puolisisaateilla, esim. *àottoa* ’autoa’.

Rivinylinen x tarkoittaa rajageminaation (loppukahdenuksen) paikkaa, esim. *ki^x*.

Foneettiset merkit

Äänteen puolipituus merkitään graviksella, esim. *Turùs, kalà, tekee, Kaènuu.*

Lyhytalkuinen geminaatta merkitään väkäsellä konsonantin yllä, esim. *teĳkee*. Tämä sekä konsonantin puolipituuden merkintä tulee esille yleis- ja erikoisgeminaation kuvauksessa.

Vokaalin väljyys merkitään väkäsellä vokaalimerkin alla, esim. *àjna, saÿna*. Merkintätapa tulee tässä kirjassa esille diftonginreduktion kuvauksessa.

Liudennus eli palatalisaatio merkitään heittomerkillä: *ol', tul', män'*

Ummistunut eli *o*:mainen *a* merkitään *â*:lla, esim. *mââ*. Merkkiä käytetään myös osoittamassa puoliksi avartunutta diftongia, esim. *nuâri*. Vastaavasti ummistunutta *ä*:tä merkitään *ε*:llä, esim. *pee, mies*.

Kapiteelilla merkitään puolisoinnillisia mediaklusiileita, esim. *ol ningon Gotonas, sil Daval*.

Tavunrajaa merkitään rivinalisella kaarella, esim. *asi a*.

ϑ = soinniton dentaalispirantti, joka esiintyi *ts*-yhtymän sijalla aiemmin

δ = soinnillinen dentaalispirantti, oletettu myöhäiskantasuomen *t*:n heikkoasteinen vastine

γ = palataalispirantti, oletettu myöhäiskantasuomen *k*:n heikkoasteinen vastine

β = labiaalispirantti, oletettu myöhäiskantasuomen *p*:n heikkoasteinen vastine

Lähteet ja lyhenteet

- Aarikka, Lotta 2023: *Murre ja sen tutkimus. Näkökulmia fennistisen murteen-tutkimuksen historiaan ja kieli-ideologioihin*. Turku: Turun yliopisto.
- Aikio, Ante 2009: *The saami loanwords in Finnish and Karelian*. Painamaton väitöskirja. Oulu: Oulun yliopisto. https://www.academia.edu/4813912/The_Saami_Loanwords_in_Finnish_and_Karelian (Luettu 16.5.2024.)
- Airila, Martti 1912: Äännehistoriallinen tutkimus Tornion murteesta murteen suhdetta muihin suomen murteihin *silmälläpitäen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Aittokoski, Tanja 2011: ”Litrasev viinapulloj ja seittemäntöistä kalijjaa”. *Diftongin reduktio ja geminaatio erään pyhäjärvisistä nuorista koostuvan ryhmän puhekielessä*. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.
- Andersson, Paula – Kangassalo, Raija 2003: Suomi ja meänkieli Ruotsissa. – Hannele Jönsson-Korhola, Anna-Riitta Lindgren (toim.), *Monena suomi maailmalla. Suomalaisperäisiä kielivähemmistöjä* s. 30–163. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Antila, Ulla 1982: Jälkitavujen *a, ä* -loppuiset vokaaliyhtymät. – Jonninen-Niilekselä, Kaija (toim.), *Tampereen puhekieli tutkimuskohteena* s. 83–96. Tampere: Tampereen yliopisto..
- Arvola, Oiva 1999: *Yhtäkoska: Yliperän kielen sanakirja*. Helsinki: WSOY.
- Bergroth, Kersti 1932: *Anu ja Mikko*. Kolminäytöksinen näytelmä. Helsinki: Otava.
- Eskelinen, Unto 1985: *Kieljkiärylöetä. Savolainen sanakirja*. Kuopio: Kustannuskiila.
- Haapasalo, Minna 1996: ”Mää tekkiin tuota, oikeestaan seleväksi, et misä se kaappi niinku seisoo”. *Oulun puhekielen sukupuolivariaatio*. Pro gradu -tutkielma. Oulu: Oulun yliopisto.
- Halonen, Miia – Nyström, Samu – Paunonen, Heikki – Vaattovaara, Johanna 2020: *Stadin syntinen s*. Helsinki: Art House.
- Hanhisalo, Piia 2011: *Ruokolahden murteen muutoksista. Idiolektitutkimus neljästä sukupolvesta*. Pro gradu -tutkielma. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Heikkinen, Hannu 1997: ”Tiijätkö?” ”En tier... tiiä.” t:n astevaihteluparina olevan kadon edustus vanhoilla tukialueilla ja r-murteissa. – *PPSV* s. 74–84.

- Hekkala, Urpo 1996: *Yli-Iin puhekielen ikä- ja sukupuoliryhmittäinen variaatio*. Pro gradu -tutkielma. Oulu: Oulun yliopisto.
- Helsingin seudun suunnat -verkkosivusto. <https://www.helsinginseudunsuunnat.fi/fi> (Luettu 28.6.2024.)
- Henttonen, Veli-Pekka 1982: *i:n loppuheitto*. – Jonninen-Niilekselä, Kaija (toim.), *Tampereen puhekieli tutkimuskohteena* s. 61–82. Tampere: Tampereen yliopisto
- Ikola, Niilo 1925: *Ala-Satakunnan murteen äännehistoria 1, Descendentti esitys myöhäiskantasuomalaisten konsonanttien kehityksestä*. Turku: Turun yliopisto.
- Ikola, Niilo 1931: *Ala-Satakunnan murteen äännehistoria 2, Descendentti esitys myöhäiskantasuomalaisten vokaalien kehityksestä*. Turku: Turun yliopisto.
- Ikäheimonen, Suvi 2012: *Liperin murre vuosina 1990 ja 2000. Idiolekteittaiten muutosten tarkastelua reaaliajassa*. Pro gradu -tutkielma. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto
- IPA = International Phonetic Alphabet.
- Isopahkala, Maiju 2024: ”*Mä on epä-oululaisten kerettiläisten pakanallinen ilmaus*”. *Oululaisten käsityksiä Oulussa käytettävistä yksikön 1. persoonan pronominivarianteista*. Pro gradu -tutkielma. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto.
- Isto, Sanna 2014: *Murteen muuttuminen entisen Alatornion alueella. Murteen-seuruun kolmas kierros*. Pro gradu -tutkielma. Oulu: Oulun yliopisto.
- Itkonen, Terho 1969: *Muoto-opin keruuopas*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Itkonen, Terho 1989: *Nurmijärven murrekirja*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Juusela, Kaisu 1989: *Törmäsmurteen variaatiosta: Jälkitavun i-loppuisen diftongin edustus Töysän murteessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Juusela, Kaisu – Nisula, Katariina (toim.) 2006: *Helsinki kieliyhteisönä 2006*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Järvi, Martti 1981: *Murrepiirteet eteläpohjalaisten opiskelijoiden ja koululaisten puhekielessä: konsonantit*. – Aila Mielikäinen (toim.), *Nykysuomalaisen puhekielen murros. Jyväskylän osatutkimus, raportti 2* s. 9–56. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Järvi, Mauno 1981: *Murrepiirteet eteläpohjalaisten opiskelijoiden ja koululaisten puhekielessä: vokaalit*. – Aila Mielikäinen (toim.), *Nykysuomalaisen puhekielen murros. Jyväskylän osatutkimus, raportti 2* s. 57–96. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Kainun institutti – Kvensk Instituttt. Kotisivut. <https://www.kvenskinstituttt.no/> (Luettu 6.5.2024.)
- Kaksikieliset kunnat ja kaksikielisyys. Kuntaliitto. <https://www.kuntaliitto.fi/>

- kuntaliitto/tietoa-kunnista-ja-kuntayhtymista/kaksikieliset-kunnat (Luettu 23.2.2025.)
- Kallio, Petri 2013: Hämmäläisen l:n ajoituksesta. – *Virittäjä* 2/21013 s. 266–271.
- Kallio, Petri 2014: The Diversification of Proto-Finnic. – Joonas Ahola, Frog & Clive Tolley (toim.), *Fibula, fabula, fact. The viking age in Finland* s. 155–168. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karhu, Kerttu 1998 (toim.): *Eheroon, taharoon. Etelä-Pohjanmaan murteen sanakirja*. Helsinki: WSOY.
- Karppinen, Pauliina 2016: *kin-liitteen ajallinen variaatio Vuolijoen murteessa. Pro gradu -tutkielma*. Oulu: Oulun yliopisto.
- Kelomäki, Tapani 2009: *Nuorgrammaattisuuden myytti suomen kielen tutkimuksessa*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Keskimaa, Sari 2018: *Kalle Pääntalon Iijoki-sarja kielielämäkertana*. Oulu: Oulun yliopisto.
- Kettunen, Lauri 1909: *Descendenttis-äännehistoriallinen katsaus Keski-Skandinavian metsäsuomalaisten kieleen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kettunen, Lauri 1930a: *Suomen murteet I. Murrenäytteitä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kettunen, Lauri 1930b: *Suomen murteet II. Murrealueet*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kettunen, Lauri 1940a: *Suomen murteet III A. Murrekartasto*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kettunen, Lauri 1940b: *Suomen murteet III B. Selityksiä murrekartastoon*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kivi, Aleksis 1866: *Kanerval*. Helsinki, omakustanne.
- Kielipankki. <https://www.kielipankki.fi/> (Luettu 12.4.2024.)
- Koivisto, Miia 1997: Jälkitavujen A-loppuiset vokaaliyhtymät. – *PPSV* s. 94–117.
- Kokko, Ossi 2007: *Inkerinsuomen pirstaleisuus. Eräiden sijojen kehitys murteen yksilöllisyyden kuvastajana*. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Koski, Mauno 2002: Murteet muodissa. – Ilona Herlin, Jyrki Kalliokoski, Lari Kotilainen & Tiina Onikki-Rantajääskö (toim.), *Äidinkielen merkitykset* s. 49–74. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kotimaisten kielten keskuksen kotisivut. <https://www.kotus.fi/> (Luettu 12.4.2024.)
- Kotus = Kotimaisten kielten keskus.
- Krook, Kristina 1999: Ensi tavun *ie-*, *yö-* ja *uo-diftongien avartuminen suomen murteissa*. Turku: Turun yliopisto.
- Kuiri, Kaija 1984: *Referointi Kainuun ja Pohjois-Karjalan murteissa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Kuiri, Kaija 2009: Tampereen suomi vanhinta suomea. – Lönnrot, Harry (toim.), *Tampere kieliyhteisönä* s. 47–83. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kuparinen, Olli 2018: Infinitiivien variaatio ja muutos Helsingissä. – *Virittäjä* 1/2018 s. 29–52.
- Kuparinen, Olli 2021: *Muutoksen mekanismit. Kolmen aikapisteen reaaliaikatu- tutkimus Helsingin puhekielestä*. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Kuparinen, Olli – Santaharju, Jenni – Leino, Unni – Mustanoja, Liisa – Peltonen, Jaakko 2022: Katomuotojen eteneminen yleiskielen *hd*-yhtymässä Helsingin puhekielessä. – *Virittäjä* 3/2022 s 316–338.
- Kurki, Tommi 1998: *Kielellinen vaihtelu ja muutos Alastaron murteessa*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen raportti.
- Kurki, Tommi 1999a: Havaintoja Eurajoen murteen muuttumisesta. – *Sananjalka* 41 s. 125–143.
- Kurki, Tommi 1999b: *Kielellinen vaihtelu ja muutos Pälkäneen murteessa*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen raportti.
- Kurki, Tommi 2001: Murteenseuruun ensisatoa. Murrepiirteiden säilyminen ja muutos. – *Virittäjä* 3/2001 s. 431–448.
- Kurki, Tommi 2005: *Yksilön ja ryhmän kielen reaaliaikainen muuttuminen. Kielenmuutosten seuraamisesta ja niiden tarkastelussa käytettävistä menetelmistä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kurki, Tommi – Siitonen, Kirsti – Väänänen, Milja – Ivaska, Ilmari – Ekberg, Jari 2011: Ensi havaintoja Satakuntalaisuus puheessa -hankkeesta. – *Sananjalka* 53 s. 84–108.
- Kvam, Henna 2021: *Kessen, kesst ja keffer – murteet ovat arkipäivää kaikkialla Norjassa*. Ulkoministeriön blogit. <https://blogit.ulkoministerio.fi/oslo/kessen-kesst-ja-keffer-murteet-ovat-arkipaivaa-kaikkialla-norjassa/index.html> (Luettu 19.2.2025.)
- Laakko, Anu 1997: Yleisgemmaatio. – *PPSV* s. 67–73.
- Laalo, Klaus 1998: Yleiskielen *ts*-yhtymän vastineet itäsuomalaisessa nykypuhekielessä. – Urho Määttä & Klaus Laalo (toim.), *Kirjoituksia muoto- ja merkitysopista* s. 103–116. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Lappalainen, Hanna 2001: Sosiolingvistinen katsaus suomalaisnuorten nykypuhekieleen ja sen tutkimukseen. – *Virittäjä* 1/2001 s. 74–101.
- Lappalainen, Hanna 2004: *Variaatio ja sen funktiot. Erään sosiaalisen verkoston jäsenten kielellisen variaation ja vuorovaikutuksen tarkastelua*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laurosela, Jussi 1913: Äännehistoriallinen tutkimus Etelä-Pohjanmaan murteesta. I Konsonantit. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laurosela, Jussi 1914: Äännehistoriallinen tutkimus Etelä-Pohjanmaan murteesta. II Vokaalit. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Lehtimäki, Pekka 1972: *Oi- ja ei-nominit Länsi-Uudenmaan murteissa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lehtinen, Tapani 2007: *Kielen vuosituhanneet. Suomen kielen kehitys kantauralista varhaisuomeen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lehto, Manja Irmeli 1996: *Ingrian Finnish: Dialect preservation and change*. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Leino, Antti – Hyvönen, Saara – Salmenkivi, Marko 2006: Mitä murteita suomessa onkaan? Murreosanaston levikin kvantitatiivista analyysyä. – *Virittäjä* 1/2006 s. 26–45.
- Leskinen, Heikki 1963: *Luoteis-Laatokan murteiden äännehistoria I. Konsonantit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Leskinen, Heikki 1974: Karjalaisen siirtoväen murteen sulautumisesta ja sen tutkimisesta. – *Virittäjä* 4/1974 s. 361–377.
- Leskinen, Heikki 1999: Suomen murteiden synty. – Paul Fogelberg (toim.), *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan* s. 358–370. Helsinki: Suomen tiedeseura.
- Lindén, Eeva 1942: *Kaakkois-Hämeen murteiden äännehistoria I. Konsonantisto*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lindén, Eeva 1944: *Kaakkois-Hämeen murteiden äännehistoria II. Vokaalisto*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lindgren, Anna-Riitta 1993: *Miten muodot muuttuvat: Ruijan murteiden verbintaivutus Raisin, Pyssyjoen ja Annijoen kveeniyhteisöissä*. Tromsø: Tromsø Universitet.
- Lindgren, Anna-Riitta – Eskeland, Tuula – Norman, Marjatta 2003: Osima ja Baskabusk – monet suomet Norjassa? – Hannele Jönsson-Korhola & Anna-Riitta Lindgren (toim.), *Monena suomi maailmalla. Suomalaisperäisiä kielivähemmistöjä* s. 164–229. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Linna, Väinö 1954: *Tuntematon sotilas*. Helsinki: WSOY.
- Linna, Väinö 1959–1962: *Täällä pohjantähden alla I – III*. Helsinki: WSOY.
- Luoma, Maija 2016: *Inessiivin päätteen variaatio Kannuksen murteen puhujilla 1960- ja 2010-luvulla*. Pro gradu -tutkielma. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Luosujärvi, Iina 2013: *Kuusamolaisnuorten puhekieli ja sen tiedostaminen*. Pro gradu -tutkielma. Oulu: Oulun yliopisto.
- Lyijynen, Aino 2024: *Lappeenrannan puhekieli lappeenrantalaislukiolaisten silmin*. Pro gradu -tutkielma. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Lyytikäinen, Erkki – Rekunen, Jorma – Yli-Paavola, Jaakko (toim.) 2013: *Suomen murrekirja* 2013. Helsinki: Gaudeamus.
- Löppönen, Sirkku 2015: *Oulunsalolaisnuorten puhekieli*. Pro gradu -tutkielma. Oulu: Oulun yliopisto.
- Manninen, Tutta 1997: Monikon 1. persoonan verbimuodot. – *PPSV* s. 24–32.

- Mantila, Harri 1987: *Pohjois-Parkanon murteen dialektaalinen variaatio*. Lisen-siaatintyö. Oulu: Oulun yliopisto.
- Mantila, Harri 1992: *Ei tääläkhän senthän jokhaishen sanhan hootakhan pan-na. Jälkitavujen vokaalienvälisen h:n variaatio peräpohjalaisissa murteissa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mantila, Harri 2004: Murre ja identiteetti. – *Virittäjä* 3/2004 s. 322–346.
- Mantila, Harri 2013: Kansandialektologinen testi lukkiin ('luin') -tyyppisten imperfektimuotojen havaitsemisesta. – *Virittäjä* 3/2013 s. 413–419.
- Mantila, Harri 2015: Jälkitavujen vokaalienvälisen h:n katokehitys ja sen suhde assimilaatioon, geminaatiojärjestelmään ja h:n metateesikehitykseen nykyisessä peräpohjalaisessa puhekielessä. – *Virittäjä* 2/2015 s. 249–265.
- Mantila, Harri 2019: *Sää vai nää* – yleisuumi kohtaa ouluosuomen. – Harri Mantila, Maija Saviniemi & Niina Kunnas (toim.), *Oulu kieliyhteisönä* s. 255–275. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mantila, Harri – Leiviskä, Matti 2017: Onko Etelä-Pohjanmaan murteessa rautakautisia jälkiä? – *Virittäjä* 2/2017 s. 160–175.
- Mantila, Harri – Pääkkönen, Matti 2010: *Oulun seudun murteen vokaalisto. Historia, muutos ja variaatio*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Markkola, Päivi 2006: Helsingissä asuvien Kivennavan siirtokarjalaisten murteenkäytöstä. – Kaisu Juusela & Katariina Nisula (toim.), *Helsinki kieli-yhteisönä* s. 181–222. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Mielikäinen, Aila 1980: Nykysuomalaisen puhekielen tutkimuksen taustaa. – Mielikäinen, Aila (toim.), *Nykysuomalaisen puhekielen murros. Jyväskylän osatutkimus. Raportti 1* s. 1–40. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Mielikäinen, Aila 1981a: Murre, kielenkäyttäjät ja asenteet. – Mielikäinen, Aila (toim.), *Nykysuomalaisen puhekielen murros. Jyväskylän osatutkimus. Raportti 2* s. 91–126. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Mielikäinen, Aila 1981b: *Etelä-Savon murteiden äännehistoria I. Konsonantit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mielikäinen, Aila 1982: Nykypuheosuomen alueellista taustaa. – *Virittäjä* 3/1982 s. 277–294.
- Mielikäinen, Aila 1991: *Murteiden murros. Levikkikarttoja nykypuhekielen piir-teistä*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Mielikäinen, Aila 1994: *Etelä-Savon murteiden äännehistoria II. Vokaalit*. Hel-sinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mielikäinen, Aila 1995: Morfologinen diffuusio. – *Virittäjä* 3/1995 s. 321–330.
- Mielikäinen, Aila 2005: Matkimuksista määritelmiin. Miten murteista puhutaan. – *Sananjalka* 47 s. 98–118.
- Mielikäinen, Aila – Koivisto, Jouko 1975: Jyväskylän esitutkimus. – Heikki Paunonen, Aila Mielikäinen & Matti Suojanen (toim.), *Esitutkimusraport-ti. Nykysuomalaisen puhekielen murroksen tutkimus* s. 98–211. Helsinki: Valtion humanistinen toimikunta.

- Mielikäinen, Aila – Palander, Marjatta 2014: *Miten suomalaiset puhuvat murteista? – kansanlingvistinen tutkimus metakielestä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Millaskangas, Lea 2018: *Reaaliaikatutkimus Iin puhekielen muuttumisesta*. Pro gradu -tutkielma. Oulu: Oulun yliopisto.
- Mononen, Kaarina 2013: *Inkerinsuomalaisten suomen kielen käyttö Pietarissa ja sen lähialueella*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Mustanoja, Liisa 2001: *Kauhavan murteen muutos: viiden vokaaliston piirteen analyysi*. Pro gradu -tutkielma. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Mustanoja, Liisa 2011: *Idiolekti ja sen muuttuminen. Reaaliaikatutkimus Tampereen puhekielestä*. Tampere: Tampere University Press.
- Mustanoja, Liisa – O'Dell, Michael 2007: Suomen *d* ja *r* sosiofoneettisessa kentässä. – *Virittäjä* 1/2007 s. 56–67.
- Mäkelä, Juhani 1998: *Stadin snadi slangisanakirja*. Helsinki: WSOY.
- Mäkelä, Matti 1993: *Suomen murteiden kin ja kaan, kään -liitteet: morfologia ja leksikko*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mäkitalo, Nelli 2020: *Ensin miätein ja sitten tutkein. Kaksitavuisten i-vartalosten verbien imperfektin i ~ ei -vaihtelun esiintyvyys ja tiedostettavuus Satakunnan alueella puhuttavissa murteissa*. Pro gradu -tutkielma. Turku: Turun yliopisto.
- Nahkola, Kari 1987: *Yleisgeminaatio. Äänne muutoksen synty ja vaiheet kieli-systeemissä erityisesti Tampereen seudun hämäläismurteiden kannalta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Nahkola, Kari – Saanilahti, Marja 2001: *Kymmenen vuotta myöhemmin: seuraututkimus kielenmuutosten etenemisestä yksilön kielessä ja puheyhteisössä*. Turku: Turun yliopisto.
- Nieminen, Pirkko 1982: Monikon 3. persoonan kirjakielinen ja puhekielinen malli. – Jonninen-Niilekselä, Kaija (toim.), *Tampereen puhekieli tutkimuskohteena*. Tampere: Tampereen yliopisto. 183–190.
- Nikkilä, Osmo 1994: *Loppuheitto ja vanha kirjasuomi. Suomen kielen i:n loppuheiton historiaa*. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Nilsen-Børsskog, Alf 2004: *Kuusuvaaran takana*. Porsanger: Idut.
- Nirvi, R. E. 1974–1981: *Kiihtelysvaaran murteen sanakirja I - X*. Joensuu ja Lappeenranta: Karjalaisen kulttuurin edistämisseitii.
- Nopola, Sinikka 2003: *Ei tehrä tästä ny numeroo*. Helsinki: WSOY.
- Nortamo, Hjalmar 1920: *Raumlaissi jaarituksi*. Porvoo: WSOY.
- Nuolijärvi, Pirkko 1986: *Kolmannen sukupolven kieli. Helsinkiin muuttaneiden suurten ikäluokkien eteläpohjalaisten ja pohjoissavolaisten kielellinen sopeutuminen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Nuolijärvi, Pirkko 1996: Kielellisen variaation ja sosiaalisen muutoksen suhteesta. Artjärven murteen omistusmuotojärjestelmä. – *Virittäjä* 1/1996, s. 2–17.

- Nuolijärvi, Pirkko – Sorjonen, Marja-Leena 2005: *Miten kuvata muutosta? Puhutun kielen tutkimuksen lähtökohtia murteenseuruuhankkeen pohjalta*. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Nuolijärvi, Pirkko – Lappalainen, Hanna 2020: Sosiolingvistiikka. – Milla Luodonpää-Manni, Markus Hamunen, Reetta Konstenius, Matti Miestamo, Urpo Nikanne & Kaius Sinnemäki (toim.), *Kielentutkimuksen menetelmiä I – IV* s. 864–895. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Nupponen, Anne-Maria 2011: ”*Savon murre*” savolaiskorvin. *Kansa murteen havainnoijana*. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto.
- Nurminen, Elina 2011: *Sit ei rakennettut tuppaa ennen ko seoraava polvi vast tek sen. Rajageminaatio, diftonginreduktio ja lounaismurteiden erikoisgeminaation jälkeisen vokaalin pituus Honkilahden murteessa*. Pro gradu -tutkielma. Turku: Turun yliopisto.
- Ojansuu, Heikki 1901: *Suomen lounaismurteiden äännehistoria. Vokaalioppi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ojansuu, Heikki 1903: *Suomen lounaismurteiden äännehistoria. Konsonantit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Palander, Marjatta 1987a: *ā:n ja ā:n diftongiutuneisuus sekä ē:n labialisatio nykyavossa*. – Nahkola, Kari (toim.), *Kirjoituksia kansanmurteista ja kirjakiielestä* s. 21–60. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Palander, Marjatta 1987b: *Suomen itämurteiden erikoisgeminaatio*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Palander, Marjatta 1996: *Vaihtelu Savonlinnan seudun välimurteissa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Palander, Marjatta 2005: *Lapsuudesta keski-ikään. Seuruututkimus itäsavolaisen yksilömurteen kehityksestä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Palander, Marjatta 2008: *Itäsuomalaisten murrepiirteiden muodonsisäinen väistymishierarkia*. – *Virittäjä* 3/2008 s. 322–354.
- Palander, Marjatta 2011: *Itä- ja eteläsuomalaisten murrekäsitykset*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Paunonen, Heikki 1974: *Monikon genetiivin muodostus suomen kielessä I*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Paunonen, Heikki 1975a: *Tutkimushankkeen luonteesta ja tavoitteista*. – Heikki Paunonen, Aila Mielikäinen & Matti Suojanen (toim.), *Esitutkimusraportti. Nykysuomalaisen puhekielen murros* s. 1–19. Helsinki: Valtion humanistinen toimikunta.
- Paunonen, Heikki 1975b: *Tulosten tarkastelua*. – Heikki Paunonen, Aila Mielikäinen & Matti Suojanen (toim.), *Esitutkimusraportti. Nykysuomalaisen puhekielen murros* s. 212–230. Helsinki: Valtion humanistinen toimikunta.
- Paunonen, Heikki 1982a: *Suomen kieli Helsingissä*. – Heikki Paunonen, Matti Suojanen & Kari Nahkola (toim.), *Variaatioita* s. 130–158. Tampere: Tampereen yliopisto.

- Paunonen, Heikki 1982b: Suomen kielen sosiolingvistinen vaihtelu tutkimuskohteena. – Matti Suojanen & Päivikki Suojanen (toim.), *Sosiolingvistiikan näkymiä* s. 35–110. Helsinki: Gaudeamus.
- Paunonen, Heikki 1987: De finska dialekterna på Nordkalotten och deras förhållande till de andra finska dialekterna. – Kyösti Julku (toim.), *Nordkalotten i skiftande värld – kulturer utan gränser och stater över gränser* s. 211–237. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.
- Paunonen, Heikki 1991: Till en ny indelning av de finska dialekterna. – *Finno-Ugrica Suecana* 10 s. 75–95. Stockholm: Stockholms Universitet.
- Paunonen, Heikki 1995 [1982]: *Suomen kieli Helsingissä. Huomioita Helsingin puhekielen historiallisesta taustasta ja nykyvariaatiosta*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Paunonen, Heikki 2000: Stadin slangi historiallisena, kielellisenä ja sosiaalisena ilmiönä. – Heikki Paunonen & Marjatta Paunonen, *Tsennaaks stadii, bonjaaks slangii* s. 14–44. Helsinki: WSOY.
- Paunonen, Heikki 2006a: Vähemmistökielestä varioivaksi valtakieleksi. – Kai-su Juusela & Katariina Nisula (toim.), *Helsinki kieliyhteisönä* s. 13–99. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Paunonen, Heikki 2006b: Lounaismurteiden asema suomen murteiden ryhmityksessä. – Taru Nordlund, Tiina Onikki-Rantajääskö & Toni Suutari (toim.), *Kohtauspaiikkana kieli. Näkökulmia persoonaan, muutoksiin ja valintoihin* s. 249–268. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Paunonen, Heikki 2009: Suomalaisen sosiolingvistiikan ja kielisosiologian näkymiä. – *Virittäjä* 4/2009 s. 557–570.
- Pettersson, Lennart 1987: *Verbböjningar i jukkasjärvifinskan*. Umeå Universitet.
- Pinola, Kati 1997: Svaa-vokaali. – *PPSV* s. 59–66.
- Pohjolainen, Ulla-Maria 1998: *Kuopiolaisten nuorten puhekieli*. Pro gradu -tutkielma. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Priiki, Katri 2017: *Hän, se, tää vai toi? Vuorovaikutussosiolingvistinen tutkimus henkilöviittauksista Kaakkois-Satakunnan nykypuhekielessä*. Turku: Turun yliopisto.
- PPSV = *Pohjoissuomalaisen puhekielen sosiolingvistinen variaatio*. Toim. Seija Makkonen & Harri Mantila, 1997. Oulu: Oulun yliopisto.
- Pulkkinen, Paavo 1972: *Nyky-suomen kehitys. Katsaus 1800- ja 1900-luvun kirjalliseen sekä tekstinäytteitä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pääkkönen, Matti 1971: *Oulun seudun murteiden äännehistoria I. Sanansisäiset klusiilit astevaihtelusuhteineen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pääkkönen, Matti 1994: *Oulun seudun murrekirja*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Raevaara, Liisa 2015: Hyvä päivä olla *minä, mä ja meitsi* – minän vaihtelevat asemat ja identiteetti helsinkiläisnuorten puheessa. – Marja-Leena Sorjonen, Anu Rouhikoski & Heini Lehtonen (toim.), *Helsingissä puhuttavat suomet – kielen indeksisyys ja sosiaaliset identiteetit* s. 174–213. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rapola, Martti 1969 [1947]: *Johdatus suomen murteisiin*. Kolmas painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rapola, Martti 1965: *Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin I. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rapola, Martti 1966: *Suomen kielen äännehistorian luennot*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rauhala, Pauliina 2013: *Taivaslaulu*. Helsinki: Gummerus.
- Riionheimo, Helka 2007: *Muutoksen monet juuret. Oman ja vieraan risteytymisen Viron inkerinsuomalaisten imperfektinmuodostuksessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rouhikoski, Anu 2015: *Kela-korttii tai jotai henkkarii mukana? A-loppuisten vokaaliyhtymien variantit ja sosiaalinen indeksisyys*. – Marja-Leena Sorjonen, Anu Rouhikoski & Heini Lehtonen (toim.), *Helsingissä puhuttavat suomet – kielen indeksisyys ja sosiaaliset identiteetit* s. 125–173. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ruoppila, Veikko 1956: *Etelä-Karjalan murreopas*. Helsinki: Otava.
- Rutanen, Sirkka 2007: *Tällviisiä myö haastetaa. Etelä-Karjalan murteen kansandialektologista tarkastelua sarjakuvakäännösten pohjalta*. Pro gradu -tutkielma. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Ruuska, Vili 2019: *Reaaliaikatutkimus jälkitavujen vokaalienvälisen h:n variaatiosta Halsuan puhekielessä*. Pro gradu -tutkielma. Oulu: Oulun yliopisto.
- Räisänen, Alpo 1972: *Kainuun murteiden äännehistoria I. Vokaalit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Räisänen, Alpo 1982: *Kainuun murteiden ja nimistön opas*. Kajaani: Kainuun Sanomat.
- Räisänen, Alpo 1998: *Kainuun murteen äännehistoria II. Konsonantit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Räsänen, Seppo 1972: *Kainuun murteen kaasussyntaksi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Räsänen, Maaret – Palander, Marjatta 2015: *Kansandialektologinen testi murrepiirteiden keskinäisestä murteellisuusjärjestyksestä*. – *Virittäjä* 1/2015 s. 4–33.
- Salminen, Iris 2024: *Muuttajan idiolekti. Reaaliaikatutkimus kolmen savitai-palelaislähtöisen idiolektin variaatiosta ja muutoksesta*. Pro gradu -tutkielma. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto.

- Salonen, Marja 1982: Diftongien avartuminen. – Jonninen-Niilekselä, Kaija (toim.), *Tampereen puhekieli tutkimuskohteena* s. 97–120. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Sarhimaa, Anneli 2017: *Vaietut ja vaiennetut. Karjalankieliset karjalaiset Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Setälä, E. N. 1899: *Yhteissuomalainen äännehistoria*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Siitonen, Kirsti 2008: Sävypronominin *hän*. – *Sananjalka* 50 s. 87–109.
- Silvennoinen, Leena 1981: *a, ä* -loppuiset vokaaliyhtymät Jyväskylän puhekielessä. – Aila Mielikäinen (toim.), *Nykysuomalaisen puhekielen murros. Jyväskylän osatutkimus. Raportti 3*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- SKNA = Suomen murteiden nauhoitarkisto. Kotimaisten kielten keskus.
- Sorjonen, Marja-Leena – Rouhikoski, Anu – Lehtonen, Heini 2015: Helsinki, kielen indeksisyys ja sosiaaliset identiteetit liikkeessä. – Marja-Leena Sorjonen, Anu Rouhikoski, & Heini Lehtonen (toim.), *Helsingissä puhuttavat suomet – kielen indeksisyys ja sosiaaliset identiteetit* s. 9–31. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Språkcentrum och språkvård för meänkieli*. Kotisivut. <https://www.isof.se/nationella-minoritetssprak/meankieli> (Luettu 6.5.2024.)
- Suihkonen, Paavo 1992: *Klusiilien vaihtelusuhteet Kala- ja Lestijokilaakson murteissa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sundqvist, Anna 2022: *Murteet Youtubessa. Kielen paikallisuus ja kaupallisuus kolmen sisällöntuottajan videoilla*. Pro gradu -tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Suojanen, M. K. 1985: *Mitä Turussa puhutaan? Raportti Turun puhekielen tutkimuksesta*. Turku: Turun yliopisto.
- Suojanen, Matti – Kallio, Jussi – Mäkinen, Leena – Söderholm, Eira 1976: Turun esitutkimus. – Heikki Paunonen, Aila Mielikäinen & Matti Suojanen (toim.), *Esitutkimusraportti. Nykysuomalaisen puhekielen murros* s. 20–88. Helsinki: Valtion humanistinen toimikunta.
- Suojanen, M. K. – Salomaa, Leena – Vuorinen, Riitta 1981: Kolmen murrepiirteen sosiaalinen ja tilanteinen erottelevuus Turun puhekielessä. – Suojanen, M. K. (toim.), *Kirjoituksia puhekielestä. Turun puhekielen projektin julkaisuja 1*. Turku: Turun yliopisto.
- Suomen murteiden sanakirja. Ensimmäinen osa* 1985. Päätoimittaja Tuomi Tuomi. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Suutari, Toni (toim.) 2003: *Muoto-opin arkiston opas 2003*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Svenska Tornedalingars Riksförbund – Tornionlaaksolaiset. Kotisivut. <https://str-t.com/> (Luettu 6.5.2024.)
- Söderholm, Eira 2014: *Kainun kielen grammatikki*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Topelius, Zachris 1983 [1875]: *Maamme kirja*. Ennen myöhemmän ajan lisäyksiä ja uudelleen kuvitettuna. Paavo Cajanderin suomennoksen pohjalta toimittanut Vesa Mäkinen. Helsinki: WSOY.
- Tuikkala, Päivi 1997: Yleiskielen *ts:n* vastineet. – *PPSV* s. 85–93.
- Tuomi, Tuomo 1990: Itämurteiden *IOi*-monikosta ja eräistä sekundaareista monikonmerkeistä. – Helena Suni (toim.), Laatokan piiri. *Juhlakirja Heikki Leskisen 60-vuotispäiväksi 10.10.1990* s. 190–200. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Turunen, Aimo 1959: *Itäisten savolaismurteiden äännehistoria*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Turunen, Heikki 1973: *Simpauttaja*. Helsinki: WSOY.
- Ukkola, Jukka 2000: *Ookko nä. Oulun murteen sanakirja*. Helsinki: WSOY.
- Uusitupa, Milla – Koivisto, Vesa – Palander, Marjatta 2017: Raja-Karjalan murteet ja raja-alueiden kielimuotojen nimitykset. – *Virtittäjä* 1/2017 s. 67–106.
- Vaattovaara, Johanna 2009: *Meän tapa puhua. Tornionlaakso pellolaisuorten subjektiivisena paikkana ja murrealueena*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vaattovaara, Johanna – Soininen-Stojanov, Henna 2006: Pääkaupunkiseudulla kasvaneiden kotiseuturajaukset ja kielelliset asenteet. – Kaisu Juusela & Katariina Nisula (toim.), *Helsinki kieliyhteisönä* s. 223–254. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Vahtola, Jouko 1980: *Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty*. Nimistötieteellinen ja historiallinen tutkimus. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.
- Varis, Susa 2005: Imatralaisnuorten murteesta. Pro gradu -tutkielma. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Vikberg, Annikki 1997: ”Jos minnuu ottaa päähän nii sillo ruppeen puhumaan et minä”. *Persoonapronominin nykypuhekielessä*. – *PPSV* s. 45–58. Oulu: Oulun yliopisto.
- Vilhunen, Airi 1982: *A:n loppuheitto ja sen sosiaalinen variaatio*. – Jonninen-Niilekselä, Kaija (toim.), *Tampereen puhekieli tutkimuskohteena* s. 37–60. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Virtaranta, Pertti 1946: *Länsiyläsatakuntalaisten murteiden äännehistoria I. Konsonantit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Virtaranta, Pertti 1957: *Länsiyläsatakuntalaisten murteiden äännehistoria II. Vokaalit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Virtaranta, Pertti 1958: *Pääpainollisen tavun jälkeisen soinnillisen dentaali-spirantin edustus suomen murteissa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vuokniemi, Hanna 2011: *Lounaismurteiden erikoisgeminatio satakuntalaisten puheessa*. Fonetikan sivuainetutkielma. Turku: Turun yliopisto.

- Väisänen, Liisa 2017: *Itämurteiden erikoisgemmaatio kiuruvetisten nuorten puhekielessä*. Pro gradu -tutkielma. Oulu: Oulun yliopisto.
- Wiik, Kalevi 2004: *Suomen murteet. Kvantitatiivinen tutkimus*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Wiik, Kalevi 2006a: *Sano se murteella. Minkälaisia suomen murteet ovat ja missä niitä puhutaan*. Tampere: Pilot-kustannus.
- Wiik, Kalevi 2006b: *Suomen murteiden kartasto*. Turku: Kalevi Wiik.
- Winsa, Birger 1991: *Östligt eller västligt? Det äldsta ordförrådet i gällivarefinskan och tornedalsfinskan*. Stockholm: Stockholms Universitet.
- Ylitalo, Riikka 2009: *The realisation of prominence in three varieties of standard spoken Finnish*. Oulu: Oulun yliopisto.
- Zaman-Zadeh, Minna 1997: Muutoksen etenemismekanismit Kuusamon nykypuhekielen jälkitavujen A-loppuisissa vokaaliyhtymissä. – *PPSV* s. 118–137.

Kirjoittaja

Harri Mantila on suomen kielen emeritusprofessori. Hän on tehnyt pääosan työurastaan Oulun yliopistossa mutta työskennellyt myös esimerkiksi ulkomaanlehtorina Debrecenin yliopistossa Unkarissa. Suurin osa hänen julkaisuistaan käsittelee murteentutkimusta ja so-siolingvistiikkaa, mutta hän on kirjoittanut myös kielipolitiikasta ja kielenhuollosta sekä unkarin kielestä. Mantilalla on ollut useita kansallisia ja kansainvälisiä luottamustoimia. Hän on toiminut esimerkiksi suomen kielen lautakunnan puheenjohtajana (2000–2009) ja kansainvälisen fennougristikongressin komitean puheenjohtajana (2010–2015).

© <https://orcid.org/0009-0004-8866-7412>

English abstract

The contemporary dialects of Finnish

Finland has a strong tradition of dialect research, with roots dating back to the end of the 19th century. More recently, since the 1970s spoken Finnish has also been studied using sociolinguistic methods. Today, the variation of spoken Finnish is well known. However, prior to the publication of this book, this information was scattered across various studies and theses. The book brings together the key results of traditional dialect research and more recent sociolinguistic research and presents a concise overview of the present-day dialects of Finnish, their variation and change.

The first chapter examines the cultural and social significance of dialect in Finnish society, where tolerance towards different varieties of spoken language has grown since the 1990s. Dialect and other colloquial language is often used, for example, in advertising and public signs. The key materials and archives in the field and the research methods used in the field are briefly presented. Traditional dialect research in Finland has largely relied on the neo-grammarians tradition, although other approaches have also been used. Research on dialect change initially relied on Labovian variationist sociolinguistics. Later, various interactional sociolinguistic and folk linguistic approaches became popular.

The book focuses on phonological and morphological features, because their variation has been studied the most in Finnish dialect studies and sociolinguistics. Vocabulary and especially syntax have received less attention. The book first presents about twenty phonological and morphological features that distinguish dialect areas from each other. There is a wealth of sociolinguistic research

concerning these features, and the information regarding their variation has been compiled here. These include, for example, the weak grade equivalents of *t* (e.g. *sota* : *sodan* ~ *soran* ~ *soan* ~ *sovan* ~ *sojan* ‘war’), the equivalents of standard Finnish *ts* (e.g. *metsä* ~ *mettä* ~ *mehtä* ~ *messä* ‘wood, forest’), various gemination phenomena (e.g. *tekkee* pro standard form *tekee* ‘s/he does’) and different variants of the inessive case ending (e.g. *talossa*, *talosa*, *talos* ‘in the house’). First there is always a description of the feature in old dialects and then an overview is represented of its sociolinguistic variation today.

After the chapter introducing the main dialect features, there is an overview of the dialect areas. Finnish dialects have traditionally been divided into eastern and western dialects. In this book, the division is made into eastern, western and northern dialects according to the division presented by Heikki Paunonen (1991). This division corresponds better to the situation of contemporary dialects. The regional overview also introduces rare and even lost dialect features, such that the book can be used for learning to identify old dialect samples. The order of presentation of dialect features aims to be hierarchical: first the features that distinguish the three main groups are explained, then, for example, the features that unite all Savo dialects, and finally the features that distinguish subgroups are presented. In contrast to conventional presentations of Finnish dialects, the dialect of the Helsinki Metropolitan Area is also presented as its own dialect group. Illustrative maps are presented of the dialect areas.

The last chapter of the book draws the reader’s attention to the fact that there is a lot of variation within the modern dialects of Finnish, and the differences between idiolects are large. Some speakers still speak a well-recognizable regional dialect, while others use only those features of colloquial speech that are known in every part of the country and that are sociolinguistically neutral. At the same time, new variation has arisen, resulting in forms in which dialectal features are combined with forms of the standard language.

Forms from different dialects may also combine and produce forms that have not previously been found in a dialect.

The book is intended especially for those studying Finnish at university. It aims to replace Martti Rapola's classic textbook, *Johdatus suomen murteisiin* ('An Introduction to Finnish Dialects'), which was first published in 1947 and has been reprinted several times. *Suomen nykymurteet* ('The contemporary dialects of Finnish') is a concise overview of Finnish dialects and their features, but it includes a rather extensive list of references. Based on this, readers can expand their knowledge of the phenomena described. The book is also well suited for anyone interested in Finnish dialects and their variation and change.

Hakemisto

- affekti 13,71,79
alkuperäiset *i*-loppuiset diftongit 59, 149
aluepuhekieli 28
analogia 20–21, 61, 118, 159
arkaismi 87, 99, 113, 119, 122, 153
- dialektologia 10, 22, 23, 26, 29, 130, 136
dialektometria 22, 42, 136
diftongiutuminen 12, 43, 67–69, 112, 123–124, 130, 132, 139–140, 158
distribuutio 52–53, 73, 143
duaali 89
- fonemaattinen 59
- helsinkiläinen *s* 116
- idioletti 24–25, 62, 70–71, 136, 157
indeksisyys 12, 66, 92
Inkeri(nmaa) 35, 39–40, 55, 103, 138–139, 142
inkeroinen 20, 139
isoglossi 147
- kansandialektologia 26, 61, 70, 85, 90, 92, 116, 129, 135, 140, 149, 159
- kantasuomi 20, 32, 36, 58, 64, 69, 74, 79, 106, 118, 119, 122, 154, 162
karjalan kieli 35, 51, 65, 112, 113, 138, 139
kato 21, 29, 47, 49–53, 54, 67, 75, 83, 114, 118, 123, 132, 133, 143, 145, 146, 149, 153
kiekaisu 99, 104, 154
kielenpiirre 28
Kielipankki 16, 19
kontaminaatio 42, 57, 130, 133
Kotuksen murteenseuruuhanke 25–26, 105, 113, 122
Kotus, Kotimaisten kielten keskus 16, 25
kulttuurinen merkitys 13
kveeni 39, 40, 46, 150, 152, 153, 156
- labiaalispirantti 58, 162
laatokkalainen kantakieli 32, 35, 36
Lauseopin arkisto 16
logoforinen 93, 94
lyhytalkuinen geminaatta 59, 162
- matkimus 66, 69, 92, 101, 137
meänkieli 39–40, 150, 152, 156
monoftongiutuminen 67, 79–81
muinaishämäläinen 32–35, 109, 112, 148, 153

- muinaiskarjalainen 35, 51, 112, 148
 Muoto-opin arkisto (MA) 16–18
 murrebuumi 12, 14
 murrepiirre 27–29
 murreraja 22, 28, 42–43
 myöhäiskantasuomi 32, 58, 79, 122, 154, 162
- Nimiarkisto 19
 nuorgrammatiikka 19–22
 nykymurre 27, 32, 39, 42–43, 114
 nykypuhekieli 27
 Nykysuomalaisen puhekielen murros -hanke, NPM 23
 näennäisaikamenetelmä 24–25
- palataalispirantti 54, 107, 162
 paneelitutkimus 25
 piirre 28–29
 pikapuhemuoto 90
 pleonastinen 88
 pohjalaiskiila 153–154
 prominentti 84
 prosodia 34, 104
 protohämmäläisyydet 95, 106
 protosavolaisuudet 95, 126, 128
 pääkaupunkiseutu 49, 113–115
- rautakausi 31–36, 106, 122
 reaaliaikamenetelmä 25
- Sanakirjaohjelma 15
 savolaisekspansio 35, 36, 51, 53, 111, 118, 133, 148
 siirtymä-äänne 29, 51–53, 75, 123, 143, 148
 soinnillinen dentaalispirantti 46–47, 55, 75, 96, 162
- soinniton dentaalispirantti 55, 162
 sosiaalinen merkitys 12
 sosiolingvistiikka 10, 22–27
 sosiolingvistinen variaationtutkimus 23–24
 suffiksaalinen astevaihtelu 87, 128
 Suomen kielen nauhoitearkisto (SKNA) 19
 Suomen murteiden sana-arkisto (SMSA) 15–16
 Suomen murteiden sanakirja (SMS) 15–16, 42
 supistumanominit 58, 59, 64, 100
 supistumaverbit 59, 74, 83, 100, 105, 110, 115, 135
 supistuminen 58, 63, 98
- trenditutkimus 25
- variabeli 28
 variaatio 10, 28
 variantti 28–29
 variationistinen sosio-lingvistiikka 24
 varieteetti 28
 vokaaliutumisen 54, 58
 vuorovaikutussosiolingvistiikka 26, 27, 160
- yleispuhekieli 28
- äännehistoria 11, 20–22
 äännelaki 20
 äänteenmuutos 19, 20–21, 47, 59, 62, 65, 68, 98, 152

Tietolipas-sarja

- 200 Tom Sjöblom *Druidit*
- 201 Maija-Leena Hänninen & Maijastina Kahlos toim. *Roomalaista arkea ja juhlaa*
- 202 Maarit Knuuttila ym. toim. *Suulla ja kielellä*
- 203 Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo *Paholainen, noituus ja magia*
- 204 Riku Hämäläinen toim. *Pohjois-Amerikan Intiaaniuskonnot*
- 205 Outi Fingerroos toim. *Uskonnon paikka*
- 206 Markku Haakana & Jyrki Kalliokoski toim. *Referointi ja moniäänisyys*
- 207 Pirjo Lyytikäinen ym. toim. *Lajit yli rajojen*
- 208 Helena Saarikoski *Leikkikentiltä*
- 209 Eija Timonen *Perinteestä mediavirtaan*
- 210 Marja-Leena Sorjonen & Liisa Raevaara toim. *Arjen asiointia*
- 211 Jaana Hallamaa ym. toim. *Etiikkaa ihmistieteille*
- 212 Tuomas Martikainen toim. *Ylirajainen kulttuuri*
- 213 Anne Mäntynen ym. toim. *Genre – tekstilaji*
- 214 Outi Fingerroos ym. toim. *Muistitietotutkimus*
- 215 Tapani Lehtinen *Kielen vuosituhanneet*
- 216 Marjo Mela & Pirjo Mikkonen *Suomi kakkonen ja kirjallisuuden opetus*
- 217 Satu Grünthal & Elina Harjunen toim. *Näköaloja äidinkieleen ja kirjallisuuteen*
- 218 Heikki Pihlajamäki ym. *Keskiajan oikeushistoria*
- 219 Hanna Lappalainen & Liisa Raevaara toim. *Kieli kioskillä*
- 220 Sara Routarinne & Tuula Uusi-Hallila *Nuoret kielikuvassa*
- 221 Terhi Ainiala ym. *Nimistöntutkimuksen perusteet*
- 222 Toni Lahtinen & Markku Lehtimäki toim. *Äänekäs kevät*
- 223 Tuomas Martikainen ym. *Islam suomessa*
- 224 Sirpa Leppänen ym. toim. *Kolmas kotimainen*
- 225 Jari Niemelä *Talonpoika toimessaan*
- 226 Samuli Hägg ym. toim. *Näkökulmia kertomuksen tutkimiseen*
- 227 Jyrki Kalliokoski & Lari Kotilainen *Kielet kohtaavat*
- 228 Anna Idström & Sachico Sosa toim. *Kielissä kulttuurien ääni*
- 229 Vesa Heikkinen toim. *Kielen piirteet ja tekstilajit*

- 230 Maarit Grahn & Maunu Häyrinen toim. *Kulttuurituotanto*
- 231 Lars Levi Laestadius *Lappalaisten mytologian katkelmia*
- 232 Veikko Anttonen *Uskontotieteen maastot ja kartat*
- 233 Tuomas Martikainen & Lotta Haikkola toim. *Maahanmuutto ja sukupolvet*
- 234 Irja Seurujärvi-Kari ym. toim. *Saamentutkimus tänään*
- 235 Maria Laakso ym. toim. *Tapion tarhoista turkistarhoille*
- 236 Siru Kainulainen ym. toim. *Työmaana runous*
- 237 Antti Salminen ym. toim. *Kirjallisuus ja filosofia*
- 238 Aino Mäkikalli & Liisa Steinby *Johdatus kirjallisuusanalyysiin*
- 239 Kaisa Ahvenjärvi & Leena Kirstinä *Kirjallisuuden opetuksen käsikirja*
- 240 Anna Rastas toim. *Kaikille lapsille*
- 241 Anneli Kauppinen toim. *Oppimistilanteita ja vuorovaikutusta*
- 242 Aino Koivisto & Elise Nykänen toim. *Dialogi kaunokirjallisuudessa*
- 243 Outi Tuomi-Nikula ym. toim. *Mitä on kulttuuriperintö?*
- 244 Pirjo Kristiina Virtanen ym. toim. *Alkuperäiskansat tämän päivän maailmassa*
- 245 Marleena Mustola toim. *Lastenkirja. Nyt*
- 246 Johanna Iosävi & Hanna Lappalainen toim. *Saako sinutella vai täytyykö teititellä?*
- 247 Johanna Ahonen & Elina Vuola toim. *Uskonnon ja sukupuolen risteyskiä*
- 248 Simo Häyrynen *Kulttuuripolitiikan liikkuvat rajat*
- 249 Elina Vuola toim. *Uskonto ja kehitys*
- 250 Jukka Kortti *Mediahistoria*
- 251 Harri Kalha toim. *Kummat kuvat*
- 252 M. A. Castrén *Luentoja suomalaisesta mytologiasta*. Toim. ja suom. Joonas Ahola
- 253 Jari Kupiainen & Liisa Häkkinen toim. *Kuvatut kulttuurit*
- 254 Mikko Kauko & Marko Lamberg toim. *Naantalın luostarin kirja*
- 255 Outi Fingerroos ym. toim. *Yhteiskuntaetnologia*
- 256 Anneli Sarhimaa *Vaietut ja vaiennetut*
- 257 Terhi Utriainen *Enkeleitä työpöydällä*
- 258 Maunu Häyrynen & Antti Wallin toim. *Kulttuurisuunnittelu*
- 259 Pilvi Hämeenaho ym. toim. *Soveltava kulttuurintutkimus*
- 260 Toini Rahtu ym. toim. *Kirjoitettu vuorovaikutus*
- 261 Harri Mantila ym. toim. *Oulu kieliyhteisönä*
- 262 Lari Kotilainen ym. toim. *Kielenoppiminen luokan ulkopuolella*
- 263 Arja Nurmi ym. toim. *Kielten ja kirjallisuuksien mosaiikki*
- 264 Aila Viholainen ym. toim. *Kuvittelu ja uskonto*
- 265 Elina Vuola toim. *Eletty uskonto*
- 266 Sulevi Riukulehto & Ari Haasio *Virtuaalinen kotiseutu*
- 267 Irmeli Hautamäki toim. *Avantgarde Suomessa*
- 268 Ulla-Maija Peltonen & Outi Hupaniittu toim. *Arkistot ja kulttuuriperintö*
- 269 Laura Assmuth ym. toim. *Arjen turvallisuus ja muuttoliikkeet*

- 270 Titus Hjelm toim. *Uskonto, kieli ja yhteiskunta*
- 271 Maija Saviniemi toim. *Kalle Pääatalo tutkijoiden silmin*
- 272 Sari Kivistö & Sami Pihlström *Toista ajatellen*
- 273 Tapio Nykänen *Lapin ihminen*
- 274 Outi Fingerroos & Konsta Kajander ym. toim. *Kulttuurien tutkimuksen menetelmät*
- 275 Tiina Mahlamäki & Minna Opas toim. *Uushenkisyys*
- 276 Asta Kihlman toim. *Tekstin nautinnosta*
- 277 Mikko Kauko *Pyhän Mechtildin ilmestykset*
- 278 Jyrki Siukonen *Humpuukia ja hulluutta*
- 279 Kaarina Koski & Tuomas Hovi toim. *Kansanperinne 2.0*
- 280 Yrjö Varpio *Elää, kokea, ymmärtää*
- 281 Jyrki Siukonen *Ensimmäinen*
- 282 Ulla Piela *Toiveiden maa*
- 283 Soile Veijola toim. *Matkailunkestävä Suomi?*
- 284 Johanna Isosävi *Miten tutkia kohteliaisuutta?*
- 285 Margit Rahkonen *Margaret Kilpinen*
- 286 Hanna Korsberg ym. toim. *Vieraita näyttämöllä*
- 287 Hanna Meretoja ym. toim. *Lähestymistapoja kirjallisuuteen*
- 288 Aino Mäkikalli ym. toim. *Miten luemme?*
- 289 Mikko Autere & Riikka Länsisalmi toim. *Nationalismi ja kieli*
- 290 Jyrki Siukonen *Nälkä ja vilu*
- 291 Klaus Laalo *Lapsenkielen uudissanat*
- 292 Hanna Lantto ym. toim. *Kieli maisemassa, maisema kielessä*
- 293 Sirpa Salenius *Pohjoisen Pariisi*
- 294 Carl-Johan Holmlund *Tito Colliander ja Hitlerin Saksa*
- 295 Timo Kallinen & Teuvo Laitila toim. *Sekularismit*
- 296 Heidi Mäkelä & Outi Valo toim. *Aineeton kulttuuriperintö*
- 297 Kirsi-Maria Nummila *Kirjoitetun Suomen historia*
- 298 Ulla Nordfors & Maj Meriluoto toim. *Muinais-DNA*
- 299 Sari Kivistö ym. toim. *Unohtuneet kirjoitukset*
- 300 Jyrki Siukonen *Pate Teikan toinen elämä*
- 301 Harri Mantila *Suomen nykymurteet*